

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU
KATEDRA ZA ARHEOLOGIJU

Rimska urbanizacija na tlu današnje Bosne i Hercegovine

(Završni diplomski rad)

MENTOR: prof. dr. Adnan Busuladžić

STUDENT: Amina Veladžić

SARAJEVO, 2018.

SADRŽAJ

1. UVOD	4
2. POJAM I RAZVOJ GRADA	7
3. KONCEPT GRADA MEĐU ANTIČKIM GRCIMA	13
4. DAORSON.....	19
5. KRATAK HISTORIJAT RIMA	24
6. KRATAK HISTORIJAT OSVAJANJA PODRUČJA BALKANA I FORMIRANJE DALMACIJE	29
7. PROCES ROMANIZIRANJA	36
a. Komunikacije	37
b. Vojni objekti.....	46
c. Urbana naselja	56
d. Seoska naselja	66
8. PRAVNI STATUS MUNICIPIJA I KOLONIJA U BiH.....	73
a. Aquae S... ..	73
b. Colonia Ris... ..	85
c. Domavia	90
d. Malvesiatium	102
e. Diluntum	110
f. Raetinium	116
9. RASPRAVA I ANALOGIJE (Narona, Salona, Iader, Epidaur, Mursa, Siscia, Varaždinske Toplice, Niš)	125
10. ZAKLJUČAK	149
11. TABLE	154
12. IZVORI	173
13. LITERATURA.....	173

14. SAŽETAK	195
15. SUMMARY	197
16. BIOGRAFIJA.....	199

UVOD

U najstarije, prahistorijsko doba čovjek se počeo sklanjati u skrivena mjesta, pećine i zaklone koji su bili njegov prvi dom ili prva nastamba. Poslije je ovakve nastambe počeo uređivati te upotpunjavati prema svojim svakodnevnim i općim potrebama. Najstarije nastambe ljudi su nalazili po pećinama i drveću, ovisno o klimatskim uvjetima podneblja u kojima su živjeli, ali uvijek s istim ciljem: kako bi se zaštitili od neprijatelja, zvijeri, sunca, kiše, poplava i drugih nepogoda. Pećina je, u hladnim predjelima, nudila toplinu, zaštitu od vjetra i snijega, kao i krov nad glavom. Ljudi su gradili ulaze od kamena i predvorja za svoj dom. Padine bregova pružale su, također, dobru zaštitu čovjeku, jer je u njih ukopavao rupe koje je pojačavao i dograđivao kamenjem. Prvi ljudski domovi nastajali su, ovisno o podneblju i klimi, na različitim mjestima, dobivajući i različite oblike, okrugle ili četvrtaste, s potpornim stupovima od stabala i zidovima od isprepletana granja.

Nakon što je čovjek izašao iz pećine, njegovo stanište na otvorenom bila je zemunica, šator ili rudimentarna koliba. Prvi izlazak iz pećine te savladavanje složenih životnih uvjeta na otvorenom prostoru izazvali su promjene u dotadašnjem životu čovjeka i njegove prvobitne, elementarne zajednice. Na ovom prijelazu postepeno se konsolidirala porodica kao primarna socijalna zajednica i obrazuju se prvi oblici zajedničkog domaćinstva. Čovjek je već u pradavnim epohama počeo izgrađivati svoj životni prostor i postepeno formirati svoju okolinu.

Grad je jedan od najznačajnijih fenomena u ljudskom društvu i njegovi korijeni su mnogo stari. Nastaje u vrijeme kada čovjek počinje kultivisati biljke, pripitomljivati životinje i već se neko vrijeme baviti ribolovom – tada počinje stvaranje civilizacije. Prva naselja nastaju na rijekama i otocima.

U radu je prvo bilo riječi o pojmu grada, kao i na uspon prvih drevnih gradova, odnosno razvoj urbanih naselja. Nakon što je zahvatila Prednju Aziju, Anadoliju, Siriju i Palestinu, neolitska revolucija širila se na plodne doline donjih tokova Eufrata i Tigrisa. Početkom 5. milenija p. n. e. na ovim prostorima izgrađeni su veliki hidrotehnički sistemi za navodnjavanje koji su postepeno pokrili sve veća prostranstva. Tehnologija ovih zahvata i njihova dimenzija svjedoče o planiranju cijelih oblasti i o novom tipu intenzivne i planirane poljoprivrede koja je postala ekonomska osnovica imperija Sumerana i Elamita. Razvojem

agrarnog kompleksa naseljava se, izgrađuje i razvija niz naselja koja su postala značajna politička, ekonomska i kulturna središta.

Antički Grci su u prvoj polovini osmog stoljeća počeli napuštati matičnu zemlju u potrazi za boljim životom, koji je podrazumijevao plodnu zemlju i obilje rude.¹ Tačke njihovog širenja bile su prema zapadu oblast Južne Italije i Sicilije, a na istoku je tu bila obala Trakije i Mramorno more. Grčka kolonizacija je već krajem 6. st. p. n. e. doprla u Španiju do Ampurijasa, dok je granica na istoku bilo Crno more i Kipar. Grčka kolonizacija na istočnoj obali Jadrana počela je od 6. st. p. n. e. U novi svijet Grci donose svoje kulturne, religijske i ekonomske tekovine. Jedno od kulturnih obilježja grčkog svijeta jeste poznavanje planske gradnje gradova. Koncept planirane izgradnje urbanih sredina, tačnije gradova, prisutan je na prostoru Mesopotamije i Egipta u periodu znatno starijem od vremena kada počinje planska izgradnja grčkih gradova, dok se za samu ideju ili ustaljeni princip takve izgradnje može govoriti u okvirima egejskog svijeta.² U ovom radu će biti prikazano kako je grčka kultura imala jak utjecaj na Rimsko carstvo. Obratit će se i pažnja na grčko graditeljstvo, arhitekturu, kao i grčke građevine.

Dio rada posvećen je historijatu Rimskog carstva, usponu grada Rima, njegovim osvajanjima i širenju, te postanku od italijanske u sredozemnu velesilu.

Uputit ćemo i na historijat rimskog osvajanja područja Balkana i formiranja rimske provincije Dalmacije. Ilirik je bio rimska provincija nastala nakon rimskog osvajanja zapadnog Balkana i smirivanja ilirskih naroda na širem prostoru Ilirije. Područje Ilirika protezalo se od rijeke Drim u današnjoj Albaniji do Istre u Hrvatskoj i od obale Jadrana do Panonije.

U radu će biti govora o procesu romaniziranja područja Bosne i Hercegovine, odnosno dolasku Rimljana i nastanjivanju veterana na području naše zemlje. Prikazat će se početak

¹ Grčka je između 16.-12. god. p. n. e. pokazala svoju vitalnost i prvom kolonijalnom ekspanzijom na Mediteranu. Zahvaljujući trgovini utjecaj Mikene prodro je i do dijela zapadne Evrope i na Istok. Mikenjani su svoje trgovačke interese proširili na Levantu, Egiptu, zapadnoj obali Crnog mora, Italije, dalje od Sicilije i Lipara do Španije. Tsetschladze, 2006, 41-78, 97-101.

² Planska gradnja poznata je i ranije. Arheološki nalazi u Megiddu pokazuju pravilan plan grada i modelarni tip izgradnje sa izdiferenciranim tlocrtom stambene kuće. Postavlja se pitanje da li se u tom planu ne krije „nepoznati palestinski Hipodam“, hiljadu godina stariji od onog grčkog. U planu grada Akhataton jasno je izdiferencirana višeslojna struktura grada s društvenim, političkim i kulturnim središtem u težištu aglomeracije, kao i stambenim četvrtima. Kahun je izgrađen 2000-1700. god. p. n. e. po jedinstvenom planu. Plan asirskog grada Zernaki pokazuje aglomeraciju čija je struktura svedena na pravilnu šemu kvadratnih blokova poredanih po koordinatnom sistemu dviju glavnih okomitih ulica smjera sjever-jug i istok-zapad. Pakistanski gradovi su planirani prema određenim uzorcima. Milić, 1994, 58, 67, 76-78, 80; Egipat i antička Grčka, 2007, 142.

gradnje komunikacija, osnivanje kolonija te nastanjivanje rimskih legija, kohorti i beneficijara i njihov doprinos gradnji cesta i utvrda. Romanizacija će obuhvatiti okolinu ilirskih upravnih središta, garnizona, vojnih uporišta i stanica na cestama. Posvetit će se pažnja rimskim vojnim logorima, urbanim i seoskim naseljima.

Učvršćivanjem rimske vlasti, razvojem ekonomije i dolaskom isluženi vojnika i doseljenika nastaje i nova vrsta seoskog imanja poljoprivrednog tipa. Vile rustike se afirmiraju kao novi tip ruralnog naselja s pojavom razvijenih ekonomskih karakteristika državnog zemljišta koje je dato na korištenje doseljenicima i vojnim veteranima.

Pored rimskih vojnih logora formiraju se urbana naselja u kojima je, osim doseljenika, živjelo autohtono romanizirano ilirsko stanovništvo. Posvetit će se pažnja nizu urbanih naselja, odnosno pravnom statusu municipija i kolonija, kao i njihovom historijatu – *Aquae S...*, antički grad na Ilidži kod Sarajeva, *Domavia* kod Srebrenice, *Col Ris...* kod Rogatice, *Municipium Malvesiatium* kod Skelana na Drini, *municipium Diluntum* kod Stoca, *Municipium Raetinium* kod Bihaća. Osvrnut ćemo se i na pokretne arheološke nalaze pronađene u urbanim naseljima, na arhitekturu, kao i na rimske građevine i upotrebu novih tehnika i materijala u rimskom graditeljstvu.

Kao vid analogije dio rada posvećen je i antičkom razdoblju i osnivanju gradova na području Hrvatske (*Narona* – Vid kod Metkovića, *Salona / Salonae* – Solin kod Splita, *Jader* – Zadar, *Mursa* – Osijek, *Siscia* – Sisak, *Aquae Iase* – Varaždinske Toplice, *Epidaur* – Cavtat) i Srbije (*Naissus* – antički Niš), te njihovoj arhitekturi, građevinama i arheološkim nalazima.

Cilj rada jeste prikazati kakav je bio doprinos antičkog Rima evropskoj kulturi i civilizaciji. Razmotrit će se utjecaj grčkog svijeta na rimsko-italsku građevinsku djelatnost, kao i na plansko osnivanje grada. Rimljani su preuzeli arhitektonsko-građevinske tekovine grčko-helenističkog i feničansko-kartaginskog svijeta. Rimski svijet je, međutim, razvijao i usavršavao oblike i tehnike koji se mogu tumačiti kao rimski. Usvajali su, razvijali i usavršavali preuzete oblike i tehnike te bili kreatori nekih originalnih rješenja.

POJAM I RAZVOJ GRADA

Pojam grada, na način kako je koncipiran u okvirima grčkog svijeta je prihvaćen i na prostoru Italije, kako kod Etruščana tako i u samom Rimu, izmijenjen i obogaćen prema njegovim potrebama, zavješan je cijeloj Evropi koja je velikim dijelom iz njega izvukla savremeno shvatanje države.³ Kod Homera riječ grad – *polis* ima tri različita značenja. Ponekad označava gradsko naselje, nekad političku jedinicu koja predstavlja jednu državu, ponekad skup građana posmatranih kao jedno tijelo, odnosno tri značenja koja bi se mogla prevesti latinskim riječima *urbs*, *civitas* i *cives*. U klasičnom jeziku dvosmislenost se zadržava u tolikoj mjeri da riječ *polis* Herodot ili Ksenofont koriste da označe barbarske varoši. Međutim, čim neki grčki pisac ima u vidu političke izraze, značenje koje pridaje riječi *polis* je sasvim jasno: to je politička i društvena jedinica koja predstavlja osnovu helenskog svijeta i koja sa svojstvenošću jezika čini ono što ga odvaja od barbarskog svijeta. Prema Aristotelu, grad je rezultat političkog jedinstva ostvarenog između dva ili više sela.⁴

Termin *urbs*⁵ srodan je riječi *orbis*⁶ („krug“, „okrugao“) i vjerovatno se nadovezuje na urbani aglomerat obrubljen krugom koji je načinio plug⁷, prema etruščanskom obredu utemeljenja grada. Etruščani upotrebljavaju pojam *spur*⁸ da bi označili grad, čije se prvobitno značenje ne zna. U latinskom, stariji termin za označavanje urbanog aglomerata je *arx*⁹ – hrid, kojem u starom umbrijskom odgovara *acri*¹⁰ – uzvisina, odnoseći se na mjesto zaklona na uzvisini, vrhu ili prirodnoj odbrambenoj utvrdi. Drugi termin antičkog perioda u upotrebi za

³ Chamoux, 1967, 273.

⁴ Chamoux, 1967, 273-274.

⁵ *urbs*, bis, f.[od *orbis* = platno] grad. Divković, 2006, 1105.

⁶ *orbis*, is, m. krug, okrug. Divković, 2006, 739.

⁷ *Pomerium*, (lat. *post* – iza, *murus* – zid). Pomerij je bio prostor svetog tla, smješten duž gradskih zidina s unutrašnje i vanjske strane, omeđen graničnim kamenjem, na kojem nije bilo dopušteno ni graditi, ni orati, ni živjeti. Prije nego što je bio vojna obrana, obruč rimskih zidina bio je sakralna obrana, jer je usred „haotičnog“ teritorija nastanjenog sablastima i demonima odvajao „organizirano“ područje, odnosno teritorij koje je imalo središte. U rimskom poimanju, „središte“ je činio tzv. *mundus*, iskopana rupa lišena svake druge svrhe koja je trebala označavati središte grada. Unutar pomerija odvijali su se posebni kultovi, dok su se drugi morali obavljati izvan njega. Kurijatske skupštine održavale su se unutra, dok su se centurijatske skupštine održavale vani. Unutar pomerija se nisu mogle izricati smrtno kazne i nije se mogla zadržavati naoružana vojska. Romul je bio preodređen da budućem gradu da svoje ime i da bude njegov prvi kralj. Prema običaju, kralj osnivač je plugom morao zaorati brazdu koja će odrediti pomerium, granice grada. Ta linija je imala sveto značenje. Kada se Rem iz bijesa narugao bratu i preskočio brazdu, Romul ga je ubio. Milić, 1994, 271; Helenizam i rimska republika, 2007, 451, 448-449; Maškin, 2002, 80; Gates, 2011, 335.

⁸ *spur-*, *spur-* (-al; *spur-e9i*; *9pur-eri*; -es-treš itd.) „grad“; *spurana*, *spureni* „građanski, gradski“; *spuriaze(s)* „javni“? Pallottino, 2008, 464.

⁹ *arx*, cis, f. kula, grad, tvrđava. Divković, 2006, 113.

¹⁰ *acri*, akro... grč. (ákros – krajnji, gornji) sastavni dio mnogih složenica sa značenjem: gornji, viši, šiljast, najviši (isp. akropola, akrostih). Klaić, 2004, 36.

označavanje odbrambenog središta je *oppidum*¹¹ koji se odnosi na ravnicu, barem ako je značenje vezano za grčkim *pedon*¹² – zemlja, ravnica. Ako je utvrđeno mjesto vojna tvorevina, u upotrebi je bio termin *castrum*¹³. Države su se osnivale na prostranim područjima, naslijedivši označavanje grada pojmom *civitas*¹⁴, zajednicom ljudi, odnosno pojmom *cives*, onih koji tu žive. Ondje gdje je ekonomija postala faktorom grupisanja i susreta, mjesto koje je tako nastalo – *forum*¹⁵ steklo je značenje grada. Isti se fenomen javlja i u arhaičnom pojmu *terg*, što označava trg, tržnica (npr. *Opitergium* – Oderzo, *Tergeste* – Trieste).¹⁶

Na jednom jezičkom području neki zajednički pojam mjesta sačuvao je izvorno značenje, dok je na drugom proširio značenje i počeo označavati grad. Na teritoriji Galije, pojam ograde – *duno* razvio se u značenju grada (npr. *Lungudunum* – Lion, *Augustodunum* – Autun). I u sjevernoj Lombardiji, gdje je bilo keltskih prodora, nalazi se toponim *duno*. To se može razabrati i u govornom engleskom *town*¹⁷ – grad, koji je sačuvao originalno značenje ograde na njemačkom jeziku *zaun*¹⁸. Na njemačkom području termin grad potvrđen je sa *Stadt*¹⁹ – mjesto gdje se stoji ili *Burg*²⁰ – sklonište.²¹

Mezopotamija („međuriječje“), danas na prostoru Iraka, sjeverne Sirije i jugoistočne Turske, bila je svjedok prvih izuma na području poljoprivrede, pismenosti, gradskih zajednica i složene birokratije. Između 10.000. i 6000. godine p. n. e. u „Plodnom polumjesecu“²² okruženom planinama na sjeveru i sjeveroistoku Mezopotamije uzgajale su se prve domaće životinje, razvijala se kultura uzgoja žitarica – pšenice i ječma. Zajednice koje su ranije opstanak osiguravale lovom i sakupljanjem jestivog bilja, prihvatile su stalniji način života, što dokazuje pronalazak prvih sela u sjevernoj Mezopotamiji.²³

¹¹ oppidum, i, n. utvrda, grad. Divković, 2006, 734.

¹² πεδίο, područje polje, ravan, ravnica. <http://hr.glosbe.com>, 17. 9. 2017, 21:10.

¹³ castrum, i, n. sing. (rijetko) grad, kula, tvrđava. *II. pl.* tabor, logor, stativa, stalan tabor. Divković, 2006, 171.

¹⁴ civitas, atis, f. [civis] 1.) položaj građanina, pravo građansko, državljanstvo, 2.) građanstvo, skup građana ili svikoliki građani odatle: država, grad, općina. Divković, 2006, 192.

¹⁵ forum, i, n. trg, pijaca. Divković, 2006, 429.

¹⁶ Helenizam i Rimska republika, 2007, 425.

¹⁷ town [taun] n. grad; varoš. Benson, 1993, 654.

¹⁸ Zaun der, s, -e plot, ograda. Popović, 1999, 492.

¹⁹ Stadt die, -, -e grad. Popović, 1999, 358.

²⁰ Bürg die, -, -en dvorac, zamak. Popović, 1999, 76.

²¹ Helenizam i Rimska republika, 2007, 425.

²² „Plodni polumjesec“ - kolijevka civilizacije, poljoprivredni teritorij na Bliskom istoku, proteže se od doline Nila do Eufrata. Reader' s Digest, 2006, 476.

²³ Reader' s Digest, 2006, 387.

U 8. mileniju p. n. e. na području sjeverno od Mrtvog mora, bogatom vodom, nalazila su se razvijena agrarna naselja s Jerihonom kao političkim, privrednim i vjerskim središtem. Jerihon, najstarije gradsko naselje formirano je od ovalnih nastambi, napola pod zemljom.²⁴

Arheološkim istraživanjima otkrivena su u Anadoliji mnogobrojna neolitska naselja koja su imala izuzetnu gustoću gradnje. Primjer nalazišta je Çatalhöyük, područje oko Konye. Naselje u Çatalhöyükü se svojom zbijenošću i gustom modulacijom građevne strukture u okvirima pravilnog ortogonalnog tlocrta smatra već razvijenom aglomeracijom protourbanog tipa.²⁵

Zemljoradnici su otvorili nove prostore Azije, Evrope, Srednje Amerike, Afrike i južne i sjeverne Kine. Razvojem zemljoradnje uslijedili su stvaranje zalihe hrane, rast broja stanovnika i osnivanje stalnih naselja. Time je završeno doba sprog razvoja lovačkih društava perioda paleolita (starog kamenog doba) i mezolita (srednjeg kamenog doba). Počeo je period brzih promjena koji je iznjedrio obradu metala i uspostavu gradova, država i carstava.²⁶

Počeci poljoprivrede u Evropi datiraju se u 4/3. milenij p. n. e.²⁷ Iskustva poljoprivredne obrade i poznavanje žitnih kultura prenosila su se na tlo Evrope s Prednjeg istoka. Razvoj poljoprivrede tekao je od jugoistoka i istoka Evrope prema zapadu, zahvatajući najprije plodne ravnice donjih tokova Dunava, Tise, Buga i Dnjepra.²⁸

²⁴ Jerihon je bio okružen zidinama s kulom koja je imala ulogu gradskih vrata. Slična utvrđena naselja bili su Marsa, Ras Šamra (Ugarit) i Hacilar. Milić, 1994, 6; Prapovijest i prve civilizacije, 2007, 128; Du Ry, 20.

²⁵ Kuće su bile građene od cigli pravljenih od blata, i bile su zbijene jedna uz drugu. Jedinu ulaz bio je kroz ravni krov. U gradu nije bilo cesta i ljudi su se kretali hodajući po krovovima i koristeći merdevine. Graditelji nisu trebali graditi jake zidove: naselje je bilo zaštićeno neprobrogom gustom gradnjom kuća u koje se ulazilo sa krovova. Milić, 1994, 6; Du Ry, 1970, 24; Reader' s Digest, 2006, 102; Kuk, 2007, 140.

²⁶ Reader' s Digest, 2006, 417; Karliža, 2012, 13; The Times, Atlas svjetske povijesti, 1986, 42; Fagan, 2006, 114.

²⁷ Colin Renfrew je dao preciznije podatke zasnovane na C14 analizama, te se o jugoistočnoj Evropi na temelju ovoga može govoriti o 6. mileniju p. n. e. Renfrew, 1987, 149.

²⁸ Na ovim prostorima locirane su prve neolitske kulture koje su postepeno prodirale uzvodno Savom, Dravom, Dunavom i Moravom na sjever i zapad Evrope. Većina neolitskih i protohistorijskih naselja sastojala se od primitivnih građevina. Kuće su bile od trošnog materijala, imale su tanke zidove od pletenog pruća obijepljenog blatom, malih i tijesnih soba. Neolitska naselja se dijele, po mjestu gdje su građena, na suhozemna – zemunice ovalnog oblika, koja su češća i rasprostarnjenija u civilizacijama ovog perioda, i nadvodna – sojenice, obično nad jezerima koja su rijetka i susreću se u Evropi u Švicarskoj, Italiji i Francuskoj. Milić, 1994, 9; Gavela, 1963, 113; Ostaci zemunica pronađeni su u Njemačkoj kod Grostartaha, u Mađarskoj kod Lendela, u Španiji, u Bosni i Hercegovini kod Butmira, u Srbiji u Vinči itd. Jezerska naselja pronađena su uz alpska jezera u Švicarskoj, na jezerima jugoistočne Francuske, sjeverne Italije, u Bosni i Hercegovini u Donjoj Dolini na Savi kod Bosanske Gradiške i u Ripču na Uni, te u Makedoniji – Nakolci i na Prespanskom jezeru. Nestorović, 1952, 25; Milić, 1994, 10.

Ekonomija gradova država, koja u dolini Eufrata i Tigrisa datira iz davnih prahistorijskih vremena, postepeno se transformirala tokom trećeg milenija p. n. e. U tom periodu na ovom prostoru se uz snažnu poljoprivredu razvila trgovina, te se širila od obala Sredozemnog mora do Perzijskog zaljeva i na istok do Inda. Prahistorijski gradovi države postepeno se integiraju u veće državno-političke zajednice. Razvoj intenzivne poljoprivrede nametnuo je potrebu gradnje mreže puteva, plovnih i melioracijskih kanala, kao i primjenu složenije agrotehnike. Trgovina je usmjeravala i nametala potrebu zajedništva malih gradova država. Sredinom 3. milenija p. n. e. formirana je sumersko-akadska država.²⁹

U Pakistanu, u dolini Inda, male zajednice brdskih zemljoradnika kolonizirale su plodnu dolinu. Gradovi su planirani prema određenim uzorcima. Gradovi Mohenjo Daro³⁰ i Harrapa su imali sličan raspored, uključujući zidine, mrežasto raspoređene ulice, spremišta za vode i samostane.³¹

Grad Babilon, uništavan i obnavljan, predstavljao je dominantnu silu u Mezopotamiji i prijestolnicu velikog Babilonskog carstva. Kao najveći grad na svijetu sa 200.000 stanovnika, predstavljao je stjecište velikog bogatstva i arhitektonske raskoši. Dosezao je veličinu gradova iz doline Inda kada su u njemu izgrađeni Viseći vrtovi.³²

Agrarna ekonomija Egipta ograničavala se na uski pojas doline Nila i njegove periodične poplave. Svladavanje poplava zahtijevalo je hidrotehničke zahvate i visok stepen društvene organizacije. Razvojem sistema irigacije neplodnog zemljišta i odbranom plodnog zemljišta branama, nasipima i kanalima uvjetuje se nastanak većih političkih i ekonomskih zajednica, što je utjecalo i na formiranje države, prvenstveno na gornjem, a zatim i na donjem toku Nila. Gradovi Egipta bili su otvoreni, s horizontalnom i rijetkom izgradnjom i pružali su se daleko u poljoprivredni krajolik. U kratkim periodima vanjskih opasnosti zaštićivali su se zidom ili kanalom.³³ Egipatski gradovi³⁴ su u prvom redu bili upravna središta. U njima su

²⁹ Značajna sumersko-akadska središta doživjela su puni urbani razvoj, kao što su gradovi Mari, Ašur, Tello, Uruk, Lagaš i Ešnuna. U gradovima se se, osim glavnog hrama i palače, formirali i sekundarni gradski centri s trgovinama, školama i ostalim javnim sadržajima. Milić, 1994, 47-48.

³⁰ Mohenjo Daro – na jeziku pokrajine Sindh znači „brdo mrtvih“.

³¹ Reader's Digest, 2006, 216; Egipat i antička Grčka, 2007, 142; Gates, 2011, 69; Mamford, 2006, 77.

³² Karlīga, 2012, 19, Prapovijest i prve civilizacije, 2007, 572, 611.

³³ Na gornjem toku Nila, u pograničnim zonama prema Sudanu, naselja su bila gusto izgrađena i opasana zidinama tako da su zajedno sa pograničnim vojnim utverdama činili neprobojan obrambeni sistem kojim se država štitila od invazija nubijskih ratničkih plemena. Milić, 1994, 52-53.

³⁴ U starom Egiptu hijeroglif za grad bio je križ unutar kruga, pri tome je križ simbolizirao komunikacije i križanje puteva, a krug kompaktnost i granice – zid ili kanal. Druga mogućnost je da je križ predstavljao čekić – simbol zanatlija o kojima je gradnja ovisila. Reader's Digest, 2006, 217.

bili hramovi, carske palače, carski uredi, udobne dvorane te poseban dio blokova radnih koliba s kuhinjom, dnevnom i spavaćom sobom.³⁵

Razvojem metalne proizvodnje bronz, a posebno željeza, zemlje Levanta dolaze u prvi plan ekonomske i političke historije rane antike. Palestina se u vrijeme vladavine Sulejmana (Solomona) uključuje u velike međunarodne političke i privredne tokove. U Esion-Geberu razvijala se velika industrija bronz, u Megiddu³⁶ su se uzgojali konji. Izgrađivala se trgovačka flota, razvijala pomorska trgovina i otvarali karavanski putevi prema Egiptu, Siriji i Eufratu. U Palestini se u to vrijeme razvijala manufaktura i prerada metala, iz Libana se uvezilo drvo, te bakar preko Kipra, dok se cink kupovao od Feničana.³⁷

U 3. mileniju u primorskom pojasu Libana razvilo se nekoliko naselja protourbanog tipa.³⁸ Gradovi su bili više-manje samostalni gradovi države koji su se orijentisali isključivo na prerađivačku i tercijalnu privredu. Feničani su kao prijenosnici kulturnih dobara između Bliskog istoka i Mediterana, dali snažne stvaralačke poticaje zapadnim zemljama, posebno civilizacijama Etruščana i Rima.³⁹

Na teritoriji Anadolije oko 1900. god. p. n. e. dolazi narod Hetita. Ovaj narod donio je novi model grada koji ima kružni oblik. Planovi najstarije hetitske prijestolnice Hatuše i Karkemiša znatno su složeniji.⁴⁰ Njihov rast i razvoj je postepen, što pokazuje i potez gradskih zidina koji je prilagođen obliku terena.⁴¹

U latenskoj epohi najčešći oblik naselja bio je *oppidum*⁴², utvrđeno naselje smješteno na uzvišenom i teže pristupačnom platou nekog brijega. Opidum je mogao biti utvrđen obično palisadom, rijetko zidom, s odbrambenom kulom s koje se nadzirao ulaz.⁴³

³⁵ Kale, 1990, 42.

³⁶ Arheološki nalazi u Megiddu iznenađuju pravilnošću izgradnje i primjenom modularnog sistema u planu grada, tako da se postavlja pomalo patetično pitanje da li se u tom planu ne krije „nepoznati palestinski Hipodam“- hiljadu godina stariji od onog grčkog. Milić, 1994, 58.

³⁷ Milić, 1994, 57-58.

³⁸ Najznačajnija naselja su Ras-Šamra (današnji Ugarit), Hama, Byblos, te Sidon i Tir koji su se razvili u snažne izvozne luke Egipta i Mezopotamije. Semitski Feničani bili su vješti trgovci povezani sa svim bliskoistočnim zemljama. Njihova ekspanzija bila je orijentisana prvenstveno na zapadne obale Sredozemnog mora. Sidon i Tir su na ovom prostoru faktorije i nove naseobine-kolonije. Kolonije su osnovane kao isturene trgovačke ispostave za prijevoz i trgovinu na dalekim pomorskim putevima od obala Atlantika na zapadu do matičnih luka Fenikije, da bi se prerađene dalje prosljedile karavanskim putevima sve do Indije. Milić, 1994, 58.

³⁹ Milić, 1994, 58-59.

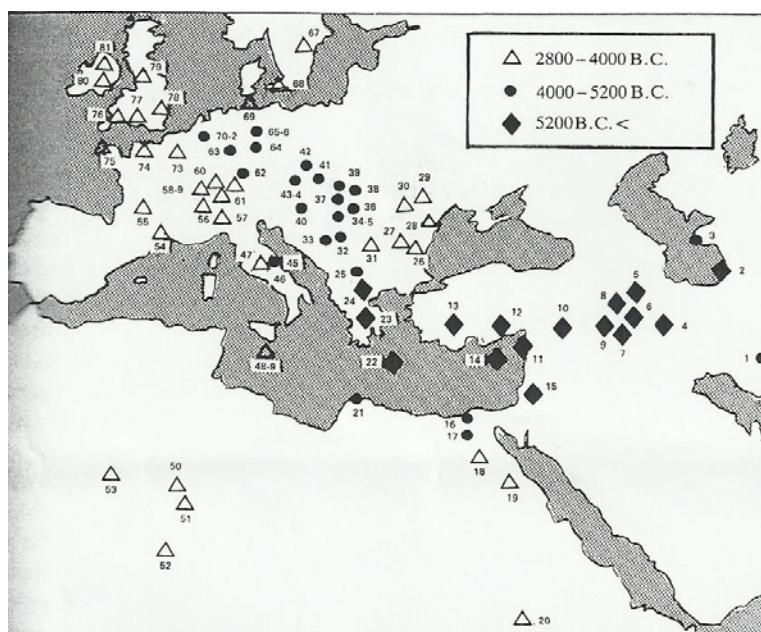
⁴⁰ Zamarovsky, 1965, 42, 280-282.

⁴¹ Milić, 1994, 59.

⁴² Cezar je ova naselja nazvao oppida, urbes i refugia. Osim Manhinga kod Ingolstatta u gornjoj Bavarskoj, poznati i veliki opidumi bili su kod Zavista u Češkoj i Mon Bevrea u Francuskoj, u Njemačkoj su postojali

Za opći historijski razvoj urbanizma, posebno za cijelo južno evropsko područje, važna je kultura *Villanova*. U ranom željeznom dobu ova kultura cvjetala je u italijanskim provincijama Emilii, Toscana i Lacio.⁴⁴ Iz istog kulturno-historijskog perioda potječu i naselja tipa *nurhaga*⁴⁵ na Sardiniji.⁴⁶

Početak prvog milenija p. n. e. Feničani, Kartażani i Grci osnovali su mnoge trgovačke kolonije na jugu Galije, na istoku i jugu Hispanije. Neke od ovih kolonija su se razvile u značajne gradove antike, poput *Massaliae* – Marseille, *Narbo Martius* – Narbonne, *Empurion* – Ampurias, *Cartago Nova* – Cartagena i *Gades* – Cadiz. Rimljani će urbanizaciju proširiti na veliki dio Evrope preko svojih kastruma.⁴⁷

Počeci poljoprivrede zasnovane na C14 analizama (Preuzeto iz Renfrew, 1987, 149)

Dinzberg, Ameneburg i Glauberg u Hesenu, Donersberg u Pfalcu, Martberg u oblasti donjeg Mozela, kao i Oppidum Tarodunum u centralnoj kotlini nedaleko do Frajburga. Gavela, 1963, 263; Krauze, 2013, 87-88.

⁴³ Ovakva naselja pripisuju se evropskim narodima – Keltima, Ilirima, Germanima, Italicima i Grcima. U južnoj Rusiji, Rumuniji i donjem podunavlju ova naselja nazvana su „Židova“. Gavela, 1963, 264-265; Krauze, 2013, 85-86.

⁴⁴ Gavela, 2007, 35-58, 63-85, 100; Pallottino, 2008, 254-280.

⁴⁵ Pojam „nuragi“, koji dolazi od „nurra“, na nuoreškom dijalektu što znači gomila ili šupljina, ukazuje na velike konstrukcije u kamenu od kojih su se na Sardiniji sačuvalo oko 7000 primjeraka. U središtu ovih naselja nalazile su se velike okrugle kamene kule, a oko njih okrugle kamene zgrade. Helenizam i rimska republika, 2007, 404-405.

⁴⁶ Milić, 1994, 12-13, 32; Helenizam i rimska republika, 2007, 405.

⁴⁷ Milić, 1994, 13; Kale, 1990, 43.

KONCEPT GRADA MEĐU ANTIČKIM GRCIMA

U trećem i drugom mileniju prije nove ere na maloazijskim obalama, na kopnu Grčke i drugim otocima Egejskog mora razvila se bogata i raznovrsna kultura koja je između dva kontinenta udarila osnove kasnijoj klasičnoj grčkoj i općoj evropskoj civilizaciji. Naselja neolita u Anadoliji (Mersin, Hacilar, Çatalhöyük, Troja) postali su mostovi preko kojih su se prenosila materijalna i duhovna dobra prahistorijskog Orijenta u središnju Grčku, na Peleponez, kao i na sjever u regije Dunava. Pod utjecaj urbaniziranog Orijenta prva je došla Tesalija na sjevernoj egejskoj teritoriji, zatim Kreta, Kikladi, Mikena, Teba/Kadmeja, a poslije nje postepeno i drugi dijelovi Grčke.⁴⁸

U periodu heladskog doba u Grčkoj se kroz arheološke nalaze prati uspon graditeljstva i osnivanje prahistorijskih naselja (Orhomenos, Larisa, Eutresis, Lerna, Karakau, Korint, Malti Dorion itd.) koja su postala važni centri trgovine i proizvodnje.⁴⁹ Arheološka istraživanja u središnjoj Grčkoj svjedoče razvoj prahistorijske nastambe koja se u kratkom periodu od nekoliko stoljeća transformirala iz proste gradnje poput objekata kao što su kolibe, do komplikovanih arhitektonskih struktura kao što su tolos grobice, megaroni⁵⁰ i slično. Geomorfološke i druge prirodne datosti utjecale su na politički, kulturni i urbani razvoj Grčke i u kasnijim periodima antike te odredile njegove specifične puteve.⁵¹

Iz arhajskog perioda, posebno rane faza tzv. geometrijskog stila, ostali su malobrojni i slabi tragovi grčkih naselja. Literarni i historijski izvori o urbanizmu iz perioda od 10. do 8. st. p. n. e. govore o nepravilnosti i neredu grčkog grada i niskom nivou urbane kulture. Stari gradovi Grčke u starijem periodu nisu predstavljala pravilna i proučena urbanistička rješenja. Unutar gradskih zidina labirint uskih i krivih ulica prekinut je agorama s trijemovima, spomenicima i pokrivenim šetalištima. U središtu većine starogrčkih gradova bila je akropola ili „gornji grad“; *akros* - vrh, *polis* - grad, doslovce „grad na brdu“.⁵²

Aristotel je opisao grčki grad arhajskog doba kao nepravilnu i gusto izgrađenu aglomeraciju zamršene osnove s uskim i krivim ulicama. Gradnja je bila prizemna, a kuće su

⁴⁸ Milić, 1994, 89; Rossi, 2013, 74-88; Egipat i antička Grčka, 2007, 220-234.

⁴⁹ Naselje Lerna je krajem drugog milenija imalo razvijene poslovne veze sa južnom Italijom. Milić, 1994, 89.

⁵⁰ Megaron – najrepzantativnija dvorana vladareva dvora. Razvijena kuća tipa megaron sastojala se od trijema sa dva ulazna stupa i četverougonaone prostorije sa četiri stupa i ognjstjem u sredini. Milić, 1994, 270.

⁵¹ Milić, 1994, 89-90.

⁵² Milić, 1994, 98; Reader' s Digest, 2006, 18.

bile jedna uz drugu. Razvijajući se na neravnom terenu, pod akropolom, grad je bio opasan nepravilnim bedemima koji su pratili konfiguraciju terena. Po broju stanovništva i teritoriji koju je zapremao, veličina grada je bila ograničena. Razvedenost terena i njegova ograničenost, siromaštvo plodne zemlje uvjetovali su grčku kolonizaciju. Drevni Grci su se morali raseliti te su poduzimali kolonizatorske ekspedicije. Kao ekonomski migranti počinju osnivati nove gradove kolonije izvan matične zemlje.⁵³

Krajem arhajskog perioda tlocrt starogrčkog grada odavao je težnju prema racionaliziranoj i planski usmjerenoj gradnji. Pojavljuju se elementi građevnog reda, uvodi se komunalna higijena – prva pojava gradske kanalizacije i individualnog vodovoda. Pojedini elementi grada počeli su se jasnije prostorno i po obliku diferencirati / odvajati.⁵⁴

Postojalo je nekoliko stotina politički samostalnih gradova država, *polisa*, koji su se sastojali od grada i okolnog zemljišta, različite veličine, izgleda i važnosti. Klasičan grčki polis ekonomska je i društveno-politička zajednica na većoj ili manjoj teritoriji s jednim glavnim vojničkim kulturnim i administrativnim središtem. Grci su osnovali mnoge gradove države sinoikizmom⁵⁵ (*synoikismos*), sporazumnim udruživanjem nekoliko susjednih naselja u političku cjelinu.⁵⁶ Gradovi države, kao što su Atena, Sparta i Korint formirali su visoku kulturu drevne Grčke. Razvojem trgovine, industrijske i novčane privrede formirale su se snažnije klase trgovaca i zanatlija, odnosno srednja klasa *mesoi*. To je bio period kada su grčki gradovi razvijali snažnu kolonizaciju i bogatu privrednu razmjenu na cijelom Mediteranu.⁵⁷

Grčkom društvu su bile potrebne raznovrsne društvene zgrade kao i spomenici. Osim hramova i drugih religioznih spomenika, vidno mjesto zauzimaju pozorišta i odeoni⁵⁸, građevine za gimnastičke vježbe i priredbe, poput stadiona⁵⁹, hipodroma⁶⁰, gimnasijuma i

⁵³ Milić, 1994, 100.

⁵⁴ Milić, 1994, 100.

⁵⁵ Sinoikizam, *sin* – „zajedno“, *oikizo* – „naseljavam, osnivam kuću“. Procesi sinoikizma i postepenog nastanka polisa oko agore imali su mikensku prethistoriju. Grčki antički pisci su pripisali sinoikizam Atene Tezeju, odnosno generaciji koja je prethodila trojanskom ratu. U stoljećima arhajskog doba ovi procesi su postali dominantni za konstituciju grčkog grada i presudni za razvoj njegovog demokratskog društvenog uređenja. Milić, 1994, 97.

⁵⁶ Lisičar, 1971, 66.

⁵⁷ Milić, 1994, 97.

⁵⁸ Odeoni su služili za muzičke priredbe i nadmetanja. Od teatra su se razlikovali jedino manjim dimenzijama i time što su bili pokriveni. Nestorović, 1952, 382.

⁵⁹ U stadionima se se priređivale trkačke utakmice. Ove građevine imale su oblik izduženog pravougaonika, koji je na jednom kraju završavao polukružno, a na drugom ravno. Ime stadion došlo je od njegove dužine koja iznosi jedan stad, 600 grčkih stopa, odnosno 185 metara. Širina stadiona je oko 30 metara. Nestorović, 1952, 383.

palestre⁶¹, te trgovi, stoe⁶², buleterije⁶³ i biblioteke.⁶⁴ *Agore* su služile za trgovinu i različite skupove građana. Prvobitno su se nalazile na raskrscnicama puteva, a kasnije se oko takvih mjesta razvija naselje. Bile su kvadratnog oblika, ograničene dvostrukim trijemovima na stubovima sa cijelim glavnim vijencem i tavanicom.⁶⁵ Male odaje pod trijemovima služile su trgovini. *Agore* su postale uzor za rimske *forume*.⁶⁶

U grčkoj arhitekturi najvažnija zgrada bio je hram koji se razvio iz mikenskog megarona, odnosno središnjeg pravougaonog prostora sa stubovima. Od drvene kuće⁶⁷ gdje se sklanjala skulptura kulta, postepeno je nastala monumentalna kamena građevina na stepenastoj platformi (stilobatu), s pravougaonim tlocrtom. Hramovi su se razlikovali po različitom načinu poimanja razmjera između pojedinih dijelova i po realiziranju stubova peristila, arhitarava i friza.⁶⁸

Grčka građevinska tehnika se zasnivala na upotrebi kamena. Još u mikenskom periodu, u 2. mileniju p. n. e. iz Levanta, posebno iz Egipta, uzet je megalitski sistem gradnje, sistem velikih blokova za koji je karakteristično rezanje kamenih blokova tako da budu prilagođeni jedni drugima. Nije se koristila žbuka, vapno ni cement. Od mikenskog doba se upotrebljavala anatiroza – *anathyrosis*, egipatski sistem bržeg nicanja, prijanjanja i sastavljanja blokova uz poravnanje samo po rubovima, dok je ostatak ostavljen udubljen. Koristile su se vodoravne metalne kuke, kao dodatno pojačanje, koje su kačile na sljedeći blok u vodoravnom nizu konstrukcije. Iako je poznavala sistem upotrebe klinasto rezanih blokova za pokrivanje manjih prostora, grčka zidarska tehnika nije pribjegavala ugradnji

⁶⁰ Građevina slična stadionu, samo znatno šira i duža, bio je hipodrom na kojem su održavane utrke konjima i dvokolicama. Nestorović, 1952, 383.

⁶¹ Za opću fizičku kulturu grčkih mladića i središte njihovog intelektualnog života služile su građevine za gimnastičke vježbe – *palestre* i *gymnasiumi*. Najstariji gimnasioni bili su slobodni tereni osjenčeni velikim drvetima, s trkačkim stazama i odajama za razne vježbe. Ove odaje su ograđivane zidovima, na njima su odvajana mjesta za hrvanje – *palestre*. U kasnijim periodima *palestre* i gimnasioni su se stopili u istu građevinu. Nestorović, 1952, 382-383.

⁶² *Stoe* su bile pokriveni trijemovi, te su služile kao šetališta i za trgovinu. Nestorović, 1952, 385.

⁶³ *Bouleuterioni* su objekti koji su služili kao mjesta za skupove i gradsku upravu. To su četvrtaste dvorane koje su posjedovale prolaze sa stubovima pored zida, dok su u sredini sa tri strane amfiteatralno postavljena sjedišta izgrađena od kamena koja se razvijaju oko oltara i tribine za govornike. Nestorović, 1952, 384.

⁶⁴ Nestorović, 1952, 363.

⁶⁵ Nestorović, 1952, 385.

⁶⁶ Očuvana osnova *agore* nalazi se u Magneziji na Meandru. Nestorović, 1952, 385.

⁶⁷ Hram se nije razvio isključivo iz megarona, već je povezan i sa razvojem iz minojskog perioda i svetištima koja su se nalazila van minojskih naselja u prirodnom okruženju. Iz toga je potekao naziv „petrifikacija“ koju su prošli sveti gajevi. Na Kreti su početkom srednjeg minojskog perioda sagrađena različita svetišta na vrhovima planina koja su bila određena hodočašća. Podizali su se oltari na kojima se palila vatra za žrtvovanje. Pronađeni fragmenti keramike i zavjetnih figurica svjedoče o ustrajnom pojedinačnom i skupnom obilaženju drevnih minojskih svetišta. Rossi, 2013, 74-88, 96, 98, 174.

⁶⁸ Egipat i antička Grčka, 2007, 338.

lukova, radije su upotrebljavane gornje ravne grede. Lukovi i svodovi su korišteni za prostore zaklonjene od javnosti.⁶⁹

Drevni Grci su stvorili tri arhitekonska sistema, i po tome se razlikuju i njihovi stilovi - dorski⁷⁰, jonski⁷¹ i korintski stil⁷² (Tab. 2, sl. 1.).

Ograničeni prostor, nedostatak novih plodnih površina, patrijarhalni sistem i glad bili su razlozi koji su Grke podstakli da se otisnu na more, da trguju s novim krajevima i utemeljuju naselja - apoikije⁷³ na Crnom moru⁷⁴ i Sredozemlju. Stari Grci su u prvoj polovini 8. stoljeća p. n. e. počeli napuštati matičnu zemlju u potrazi za boljim životom koji je podrazumijevao plodnu zemlju i obilje rude. Kolonizacija je išla u više smjerova. Na zapadu naseljavaju oblast Južne Italije i Sicilije, nazvavši je *Magna Graecia* (Velika Grčka), a na istoku tačke njihovog širenja bila su obala Trakije i Mramorno more. Grčka kolonizacija je već krajem 6. st. p. n. e. doprla u Španiju do Ampurijasa, dok je granica na istoku bilo Crno more i Kipar, i najzad sjever Afrike.⁷⁵

Grčka kolonizacija na istočnoj obali Jadrana počela je od 6. st. p. n. e. U novi svijet Grci su donijeli svoje kulturne, religijske i ekonomske tekovine. Jedno od kulturnih obilježja grčkog svijeta bilo je poznavanje planske gradnje gradova. Ideja planiranog grada potječe iz vremena kolonizacije, naročito iz zapadnih krajeva.⁷⁶

⁶⁹ Helenizam i rimska republika, 2007, 59-60.

⁷⁰ Dorski red – najstariji stil starogrčke arhitekture koja poprima svoje pune oblike već počevši od 7. st. p. n. e. Odlikuje se jednostavnim i jasnim konstruktivnim sistemom, tektonskom strukturom, te strogo disciplinovanom oblikovanju. Matica mu je Pelepones – Argos i Olimpija. Milić, 1994, 267.

⁷¹ Jonski red pojavio se u 6. st. p. n. e. na području Jonije, na otočju Egejskog mora i zapadnim obalama Male Azije. Osim karakterističnog kapitela sa volutama, jonski stupovi grčkog graditeljstva odlikuju se vitkošću i elegancijom, te nasuprot dorske strogosti i snage djeluje vedro i graciozno. Milić, 1994, 269.

⁷² Korintski red – arhitekture grčke, a posebno rimske epohe. Pojavio se u 5. st. p. n. e. U odnosu na jonski i dorski stil, odlikuje se dekorativnom profinjenošću i slikovitom skulpturalnom obradom kapitela – lišće akantusa. U većoj mjeri prisutan je u rimskoj antici, gdje se razvila njegova dalja varijanta s još izrazitijom dekorativnošću – kompozitni stupovni red. Milić, 1994, 269; Egipat i antička Grčka, 2007, 339.

⁷³ Termin „kolonija“ koji je uobičajen u našoj historiografiji potiče od latinske riječi *colonia* (colo – „obrađivati zemlju“) i označava naselje latinskih ili rimskih građana. Dugo vremena su to bila vojnozemljoradnička naselja koja su odlukom rimske vlade osnivana u oblastima podređenim Rimu. U tom smislu rimskom pojmu *colonia* više odgovara grčki pojam κληρουχία ali se kleruhije javljaju uglavnom tokom klasične epohe u 5. i 4. st. p. n. e. Za pojam kolonija Grci su u ranom periodu koristili riječ ἀποικία, koja je vezana za glagol ἀποικεῖν „živjeti u daljini“, u prenosivom značenju „preseliti se“ i označava grčko naselje u tuđoj zemlji. Struve – Kalistov, 2000, 122.

⁷⁴ Milićević Bradač, 2004, 84, 93, 108-428.

⁷⁵ Egipat i antička Grčka, 2007, 300-317; Sanader, 2009, 7; Struve – Kalistov, 2000, 123-141.

⁷⁶ Sanader, 2009, 8.

Iz Jonije na obalama Male Azije potekla je grčka urbanistička misao. Formulirao ju je *Hippodamos*⁷⁷ iz Mileta, najpoznatiji antički urbanist i arhitekta 5. st. p. n. e. Urbanistička shema koju je ponudio, nazvana hipodamskom, predviđala je pravilnu podjelu gradskog područja s nekoliko širokih uzdužnih ulica, preko kojih je prelazilo nekoliko okomitih ulica s velikim brojem jednako udaljenih malih ulica. Unutar ove sheme bile su raspoređene velike građevine i trgovine.⁷⁸

Prilikom osnivanja naselja birane su lokacije s dobrim lukama i bogatim poljoprivrednim zaleđem. Brzina kojom su kolonisti zaposjeli tlo te urgentne svakodnevne potrebe života nametnuli su nuždu racionalne podjele prostora za stanovanje i za poljoprivrednu obradu. Novodoseljeno stanovništvo bilo je monotipnog sastava i među njima nije bilo razlika u ekonomskom, socijalnom, kao ni u starosnom statusu. Bili su svi jednaki u svojim pravima, dužnostima i ambicijama pod vodstvom slobodno izabranog vođe – *oikostes*. Prilikom podjele prostora svi su dobijali jednak dio. Parcele su pravougaonog obrisa, isti tip kuća jednakih prostornih i građevno-tehničkih karakteristika. O ovome govori *psefizma*⁷⁹, zaključak starogrčke narodne skupštine, pronađena u Lumbardi⁸⁰ na Korčuli, najstariji poznati urbanistički dokument o osnivanju naselja grčkih kolonizatora. Natpis uklesan u kamenu ploču govori o određivanju podjele teritorija buduće kolonije na dvije prostorne cjeline: gradski areal omeđen bedemima i poljoprivredno područje izvan njega. Kolonisti su bili podijeljeni po filama i porodicama. Unutar utvrđenog grada svakome se poimenično dodjeljivala parcela za gradnju kuće, kao i dio poljoprivrednog zemljišta izvan grada.⁸¹

⁷⁷ Hipodam je bio aktivan nakon grčko-perzijskih ratova. Izgradio je Pirej i atinsku luku Turijske. Zamišljao je savršeni grad, sa 10.000 stanovnika podijeljenih u tri grupe jednake veličine – zanatlije, vojnici i seljaci. Zemljište je podijelio na tri dijela: na sveto, javno i privatno. Aristotel, (prijevod Mate Suića), 1976, 286; Helenizam i rimska republika, 2007, 68.

⁷⁸ Helenizam i rimska republika, 2007, 68; Rimsko Carstvo, 2007, 350.

⁷⁹ Lumbardska psefizma se sastoji iz dva dijela. U prvom dijelu je napisan zaključak narodne skupštine o osnivanju kolonije i podjeli zemlje doseljenicima. U drugom dijelu dat je popis oko 200-tinjak kolonista razvrstanih u tri dorska plemena – *Dymanes*, *Hylleis* i *Pamphylois*. Ugovor o osnivanju naseobine sklopan je između Issejaca sa otoka Visa, te Pila i njegovog sina Daza, koji su bili predstavnici lokalne ilirske aristokratije, odnosno vlasnici zemlje za koju su Issejci bili zainteresirani. Psefizma govori da je naseobina gdje je ona pronađena osnovana na osnovu ugovora tih dvaju stranaka mirnim putem. Solarić, 2009, 83, 85; Suić, 1976, 306.

⁸⁰ Lumbarda, malo ribarsko mjesto na istočnom rtu otoka Korčule, udaljeno 6 km od grada Korčule. Nalazi se na ulazu u Pelješki kanal, koji spaja Lastovski i Korčulanski kanal, te razdvaja otok Korčulu od poluotoka Pelješca. Lumbarda je imala strateški značaj, posebno kada su brodovi u antičkom periodu najviše plovili uz obalu. Solarić, 2009, 81.

⁸¹ Milić, 1994, 101; Solarić, 2009, 83-85.

Iz geometrijski pravilne parcelacije tla izrasla je ideja o pravilnom i kvadratnom planu naselja.⁸² Nastala je ortogonalna mreža ulica i ortogonalan obris naselja, a izvan njega analogan kvadratni sistem poljoprivrednih parcela, puteva, kanala i ostalih agrotehničkih konstrukcija. Formirana je osnovna matrica grčkog kolonijalnog grada koji će se neprekidno održavati, rasti i razvijati tokom stoljeća na cijelom Mediteranu. Na genezu grčkih kolonijalnih gradova utjecalo je niz vanjskih činilaca. Grci su na centralnom Mediteranu naišli na razvijene kolonije Feničana i Kartagine, a u srednjoj Italiji na urbanu etruščansku civilizaciju. Među njima su bili uzajamni utjecaji. Grčki kolonisti su preuzimali i koristili iskustva svojih susjeda.⁸³

Model planiranog grada je kopirao oblik obrađenog polja, odnosno dva prvobitna polja koja su se obrađivala izmjenično i bila u potpunom privatnom vlasništvu. Veliku važnost u podjeli je dobio postupak određivanja granice terena pomoću instrumenta *grome*⁸⁴ – mjernog štapa.⁸⁵

Opći model urbane gradnje neprekidno se održavao kroz cijelu antičku urbanu historiju. Koristio se i u kasnijoj helenskoj i rimskoj epohi.

Helenistički period se smatra razdobljem procvata velikih gradova, koji su ne samo veliki po površini i broju stanovništva, nego po mnogobrojnosti i raznovrsnosti funkcija, kao i po opsegu i internacionalizmu kulturnih i trgovačkih relacija. U strukturi grada nalazili su se neprekidni nizovi raskošnih dućana i zanatskih radionica duž trijemova glavnih ulica. Javni prostori grada postali su brojniji i raskošniji po arhitektonskim oblicima. Strogu monumentalnost zamijenila je bogata dekorativnost. Kao važan elemenat rekreacije i urbane estetike u općoj gradskoj slici, zelenilo je postalo sastavni dio gradske planske koncepcije.⁸⁶

⁸² Pravilna geometrija parcele i kuće najčešće se niže u paralelnim redovima čineći blokove široke 30 m ili 45 m i duge 90 m do čak 300 m. Blok je prepolovljen po svojoj dužini, tako da parcele su imale dubinu 15 do 23 m, dok su širina bila 10 do 15 m. Milić, 1994, 103.

⁸³ Milić, 1994, 101.

⁸⁴ Izraz koji je izvede preko etruščanskog jezika, od grčkog *gnomon* – kazaljka na sunčanom satu.

⁸⁵ Instrument se sastojao od dvije motke sa četiri konopca na krajevima otežanim olovom, položene na okomitoj podlozi koja se mogla okretati tokom upotrebe kako bi se po terenu mogle povlačiti linije granice pod pravim uglom, odnosno putevi koji su predstavljali granice između pojedinih čestica terena. Od ovog mjerača terena razvio se ugled gromatika, odnosno geometara u antici. Rimsko Carstvo, 2007, 350.

⁸⁶ Milić, 1994, 111.

DAORSON

Poznata naselja helenističkog tipa nalaze se u Hercegovini, a među njima su najvažnija Gradina u Ošanićima – Stolac, Martinovića Gomila u Hodovu – Gornji Brštanik, Konštica – Poprati kod Stoca, Gradina u Prednju kod Stoca, Stolac – grad, Zvonigrad u Gornjem Pologu. Među njima pažnju zaslužuje naselje u Ošanićima kod Stoca, gdje se nalaze ostaci Daorsona, glavnog grada helenizovanog ilirskog plemena Daorsa⁸⁷.

Zajednica Daorsa nastanjivala je prostor oko donjeg toka rijeke Neretve i hercegovačko zaleđe istočnog Jadrana, možda gornjeg toka rijeke Trebišnjice.⁸⁸ Grad Daorson bio je administrativni centar, ujedno i najvažnija tržnica za velika kopnena područja. Sama gradina na Ošanićima je egzistirala već u brončano doba, dok je svoj puni procvat doživjela u vrijeme snažne grčke kolonizacije Jadranskog mora. Kao takav, Daorson je zauzimao istaknutu poziciju prema kontinentalnim zajednicama s osnovnom funkcijom trgovačkog posrednika između proizvođača u unutrašnjosti zemlje i mediteranske trgovačke mreže.⁸⁹

Peto i četvrto stoljeće stare ere predstavljalo je vrijeme sve snažnijih mediteranskih utjecaja, dok se vrijeme od kraja 4. do 1. st. p. n. e. u istočnoj Hercegovini smatra periodom ilirskoga helenizma, kada je Gradina u Ošanićima preplavljena grčko-helenističkim elementima, a prostor ilirskih Daorsa u potpunosti uključen u mediteranski civilizacijski krug. Ta rana antička faza ili vrijeme posljednja tri stoljeća prije nove ere izvanredno je zastupljena upravo na Gradini u Ošanićima kod Stoca. Utjecaj grčko-helenističke kulture prati se preko elemenata urbanizacije i graditeljstva, tipova materijalne kulture i pojedinih elemenata duhovne kulture.⁹⁰

Urbanistika grčkih gradova malo je utjecala na arhitekturu i način življenja ilirskih naselja. Na uzvišenjima je bilo teško primijeniti sistem grčke gradogradnje s hipodamskim rasporedom ulica i gradskih sadržaja. Bilo je posvuda ilirskih gradinskih naselja. Grčki utjecaj

⁸⁷ Prema Apijanu (legenda), Daorsi potječu od Iliiriosove kćerke Daortho. Ime plemena Daorsa zabilježeno je čak u osam varijanti koje je skupio i objavio Karl Patch 1901. godine. Varijante plemenskog imena Daorsa su: Daorsoi (na pet daorskih novčića i kod Polibija), Daorsei (Livije), Daorizoi (Strabon), Daoursioi (Klaudije Ptolomej), Darsioi (Apijan i St. Bizantinac, prema Hekateju), Duersi (Plinije Stariji), prema natpisima Daversi i Daverzi. Marić, 1973, 110-113; Marijanović, 1988, 27.

⁸⁸ Marić, 2000, 37; Patsch, 1915, 7.

⁸⁹ Basler, 1956, 93; Marijan, 2011, 182.

⁹⁰ Marijan, 2011, 178.

se najlakše prepoznaje po načinu podizanja gradskih zidina. Ilirske su sredine razmjerno često prihvale prednosti utvrđivanja naselja megalitskim blokovima. Zidanje velikim blokovima poznato je još od mikenskog doba.⁹¹

Ruševine, koje se definišu kao model autohtonog grada, smještene su na krševitom platou i grebenu iznad današnjeg sela Ošanići kod Stoca. Ruševine kuća, manjih privrednih zgrada i stepeništa naziru se na svim dijelovima grebena (visokog oko 250 m), a na vrhu kojeg se nalaze ostaci jake utvrde s kiklopskim zidovima preko šest metara. Na krševitom platou ispred utvrđenja nalazio se gradski trg, zatim ostaci javnih zgrada, hram, velika cisterna i zajedničke privredne zgrade.⁹² Naselje se dijeli u tri glavne sastavnice: gradina ili akropola, podgradinske terase, te predgradinski sklop na zaravni Banje. Aglomeraciji na akropoli pripada i kamenolom. (Tab. 1, sl. 1.).⁹³

Utvrđeni centralni dio naselja s akropolom – gradskom tvrđavom, površine cca 7.000 m², imao je moćan sistem fortifikacije. Objekte fortifikacijskog karaktera čine cik-cak i lučni grudobrani. Neposredno iz ovog objekta pruža se u pravcu sjeveroistok-jugozapad kiklopski zid (Tab. 1, sl. 2.), dužine 46 metara, s dvije četvrtaste kule na sjeveroistočnom i jugozapadnom kraju i s gradskim vratima kroz koja se ulazilo u prostor akropole, smještenim uz jugozapadnu kulu.⁹⁴ Akropola je bila najmanja naseobinska cjelina veličine 146x60 m, ali je njeno značenje u funkcionisanju naselja bilo veliko u prahistoriji i helenističkom periodu.⁹⁵

Odbrambeni objekti građeni su megalitskom tehnikom, bez upotrebe maltera, s pravilno otesanim kvaderima većih dimenzija i uskim fugama, onako kako se radilo u zemljama helenističkog doba. Za pokrivanje ovih objekata služio je crijep.⁹⁶

Drugi slabije očuvan kameni zid, koji se pružao u dužini od 100 m, štiti je akropolu sa sjeverne strane.⁹⁷ Uz ivicu provalije s južne i jugozapadne strane akropole bila je usijecanjem i podziđivanjem izgrađena glavna saobraćajnica. Počinjala je jednim stepeništem koje se iza jugozapadnog tornja spušta stepenicama na malu terasu. Odavde jedne stepenice idu prema jugoistoku naniže i nestaju u strmoj padini. Namjena stepenica nije jasna,

⁹¹ Cambi, 2002, 28; Poznate gradine sa megalitskim zidovima - Meteon (Medun kraj Podgorice), Olchinium (današnji Ulcinj), Rhizon (Risan), Epetium (Stobreč), Pharos (Starigrad na Hvaru), Asseria (Pogradje kod Benkovca), Varvaria (Bribir), Salonae (Solin), Nedinun (Nadin), Issa (Vis). Milić, 1994, 51; Basler, 1956, 88.

⁹² Bojanovski, 1988, 95.

⁹³ Marijan, 2011, 178.

⁹⁴ Marijanović, 1984, 12; Wilkes, 2001, 205-206.

⁹⁵ Marijan, 2011, 179; Horman, Radimsky, 1892, 42.

⁹⁶ Arheološki leksikon BiH I, 1988, 55.

⁹⁷ Basler, 1956, 80.

vjerovatno je odavde vodila neka strma staza prema polju i da je na ovoj strani bio izlaz u slučaju opasnosti. Saobraćajnica je bila trasirana 2-3 metra niže od nivoa akropole, bio je izgrađen cijeli sistem stepeništa kojim se s ivice utvrđenja moglo sići na saobraćajnicu i obrnuto.⁹⁸

Na zapadnom rubu akropole nalazi se u stjenama udubljena manja pećina – spelej. Obzidani prostor s podnicom izrađenom od komada amfora ugrađenih u sloj čvrstog maltera bio je neka vrsta predvorja pećine.⁹⁹ Pretpostavlja se da je ovaj hram bio svetište Kadma i Harmonije.¹⁰⁰

Najveći po površini otvoreni istočni dio naselja nosi naziv Banje. Ovdje se nalazilo planski organizovano naselje, podignuto nakon akropole, na površini od oko 15 hektara. Ovaj dio naselja sastojao se od većeg broja građevina različitih dimenzija, od kojih su očuvani samo temeljni zidovi. Jedan od objekata bio je cisterna, veličine 11x15 m, iz koje su se podmirivale potrebe vodom ovog dijela naselja. Između objekata, na prostoru istočno od „kiklopskog“ zida koji zatvara akropolu, utvrđen je pravilan četverougao prostora, odnosno centralni dio ovog naselja koji je predstavljao agoru. Oko gradskog trga bile su koncentrisane javne zgrade poput gradske vijećnice, trgovina, magazina i ostalih javnih zgrada.¹⁰¹

U dijelu Banje istražen je kompleks za koji se pretpostavlja da je bio nekropola stanovnika ovog naselja.¹⁰² Blizu nekropole nalazi se druga gradska cisterna, koja je također usječena u živu stijenu do pet m, ograđena posebnim zidom s ulaznim prostorom na jugoistoku. Na zidovima je bila vapnena žbuka, a dno je bilo od nabijene žute gline. S južne strane nalazilo se stepenište kojim se silazilo sve do dna. Na kraju naselja, prema istoku nalazila se još jedna cisterna duboko usječena u kraški teren.¹⁰³

Na prostoru između lučnog zida i provalija nalazili su se ostaci saobraćajnica. Najvažnija gradska saobraćajnica išla je od glavnih gradskih vrata prema istoku i periferiji naselja. Druge saobraćajnice imaju smjer sjeveroistok-jugozapad, isti smjer u koji je postavljen odbrambeni megalitski bedem.¹⁰⁴

⁹⁸ Čović, 1984, 146.

⁹⁹ Basler, 1956, 81; Marić, 1972.-1973, 177.

¹⁰⁰ Marić, 2000, 42.

¹⁰¹ Imamović, 1996, 22.

¹⁰² Marić, 2000, 42; Marić, 1972.-1973, 175-176.

¹⁰³ Marić, 1975.-1976, 18-19.

¹⁰⁴ Marić, 1975.-1976, 24.

Stambena gradska četvrt nalazila se ispod akropole, na krajnjem zapadnom rubu platoa. Ovdje su otkopani temelji brojnih zgrada izgrađenih na terasama. Stambene zgrade bile su cijelim sistemom stepeništa i staza usječenih u stijenu povezane i s akropolom. Jednim dijelom bile su ovdje stambene zgrade stanovnika tog podgrađa. Ovdje su se nalazile i zanatske radionice. Konstatovana je znatna količina sirovina, poluproizvoda i industrijskog otpada od bronzne, željeza i keramike.¹⁰⁵ Nađeni su i dva bronzana kalupa oblika cigle za izlivanje metalnih figurica i jedna mala bronzana kutija za nakit. Na jednom od kalupa nalaze se religijski prikazi klasičnog i helenističkog svijeta, kao i prikazi ilirskog vjerovanja.¹⁰⁶ Ostava potječe iz 2. st. p. n. e.

Grčki natpisi na novčićima Daorsa, grafiti s grčkim slovima na ulomcima amfora, na bronzanim posudama i na kacigi dokazi su grčkog utjecaja na ovaj grad. Upotreba grčkog jezika i pisma, kovanje novca, nova arhitektura, graditeljske tehnike, nove tehnologije u izradi predmeta materijalne kulture rezultirali su uklapanjem Daorsa u grčki svijet. Daoroi je bio pod snažnim helenskim utjecajem sve do njegovog uništenja.¹⁰⁷

Od 167. god. p. n. e. Neretva je bila sjeverozapadna granica Rimske republike na Balkanu, pa i granica Daorsa, koji su u okviru te države uživali neku vrstu autonomije. Još prije propasti Gencijske države, Daorse su iz pravca rijeke Cetine napadali Delmati, moćno ratničko pleme, čija se vlast u nekim periodima pružala preko Cetine u pravcu rijeke Neretve, pa i do Neretve. Zbog učestalih delmatskih napada, Daorsi su se 158. god. p. n. e. žalili Rimskom senatu. Rat protiv Delmata vođen je od 156. do 155. god. p. n. e. Rimljani su krenuli u ratne operacije protiv Delmata iz Narone, gdje su imali jako uporište i podršku Daorsa. Oni su Neretvu štitili od Delmata i prije dolaska rimske vojske u Naronu. U ovom ratu Delmati su teško poraženi i oslabljeni za duži period.¹⁰⁸

U vrijeme ratova između Cezarovih i Pompejevih pristalica na obali Jadranskog mora opet su se Delmati našli na jednoj strani, a Daorsi na suprotnoj. Pompejev legat M. Oktavius

¹⁰⁵ Pronađena je i helenistička ostava koja je sadržavala 245 predmeta, raznovrsni alat, sirovine i gotove proizvode jedne radionice koja je izrađivala kovačke, ljevaoničke, kujundžijske i juvelirske proizvode. Među nalazima konstatovani su kolekcija čekića, u kojoj su zastupljene sve veličine i tipovi, razne vrste pila za drvo i željezo, turpije, rašpe, naprava za izvlačenje žica, juvelirska vaga, dvije bronzane matrice za izradu ukrasnih predmeta od bronzanog, srebrnog i zlatnog lima Imamović, 1996, 22-23; Marić, 1978, 23; Wilkes, 2001, 207.

¹⁰⁶ Prikazani su mitološka bića životinjskog porijekla i razni kultovi: Afrodita u pratnji delfina, Nika, Helios, tri predstave Dionisa, dva portreta Muza, oznake Herakla na maski – lavlje lice i sa strana dvije obješene toljage, dvije predstave Pegaza, četiri predstave hipokamapa, predstave grifona, Sfinga sa prednjim dijelom u obliku mlade žene te jedna zvijezda sa Olimpa. Na kalupima se nalaze i predstave ilirskih religijskih elemenata – trinaest predstava zmijskih glava, te pet pari međusobno neovisnih orlovskih krila. Marić, 2000, 41-44.

¹⁰⁷ Marić, 2000, 44-45.

¹⁰⁸ Marić, 1973, 122-123; Bojanovski, 1988, 92; Marijanović, 1988, 27; Mesihović, Šaćić, 2015, 167-168.

je 49. god. p. n. e. stupio u savez s Delmatima i njima pridruženim plemenima. U ova Delmatima pridružena plemena sigurno nisu spadali Daorsi, jer je Cezarov pretor P. Vatinius započeo ratne operacije protiv Delmata 45. god. p. n. e. Iste je godine P. Vatinius izvršio još jedan upad u Dalmaciju, zauzeo šest gradova, a ispred sedmog se morao povući zbog hladnoće i jakih kiša. Po povratku u Naronu krajem 44. god. p. n. e. Vatinius je napisao Senatu pismo o svom ratnom pohodu. Zatim se povukao s vojskom u Dyrrachium. Delmati su odmah počeli napadati okolna područja i dijelove obale. Oni su 44/43. god. p. n. e. napali centar Daorsa i potpuno ga razorili.¹⁰⁹

Arheološki nalazi s ostataka Daorsona svjedoče o snažnim grčkim utjecajima od faze osnivanja gradine oko 300. god. p. n. e. do uništenja života u ovom naselju oko sredine 1. st. p. n. e. Na ovom prostoru prije doba Rimskog carstva, poslije 27. god. p. n. e., nisu bili prisutni rimski kulturni utjecaji, osim u Tasovčićima, gdje su Rimljani osnovali koloniju oko 100. god. p. n. e.¹¹⁰

U vrijeme kraha Rimske republike, oko 27. god. p. n. e. Daorsi su imali 17 dekurija, a u početku Carstva Delmati su imali 342 dekurije, što govori o odnosima snaga poslije građanskih ratova. Tada je uništen dio plemena Daorsa. Na ruševinama grada Daorsa nikada nije nastalo trajnije naselje. Pojedinačni i rijetki nalazi zastupljeni su na tom prostoru iz raznih epoha i stoljeća. Novi centar Daorsa razvio se u dijelu Vidova polja i današnjeg Stoca početkom 1. stoljeća p. n. e. kao municipij Diluntum.¹¹¹

¹⁰⁹ Marić, 1973, 123; Wilkes, 2001, 209; Mesihović, Šaćić, 2015, 176-177; Stipčević, 1974, 65; Zaninović, 1996, 225.

¹¹⁰ Marić, 2000, 45.

¹¹¹ Marić, 1973, 123-124.

KRATAK HISTORIJAT RIMA

Antički Rim¹¹² bio je italska civilizacija nastala od grada države Rima osnovanog na Apeninskom poluotoku u 8. stoljeću p. n. e. Rim se nalazio u sredini poluotoka na obali Sredozemnog mora. Širenjem granica bio je među najvećim carstvima u antičkom svijetu. Skromno naselje na obalama rijeke Tiber u Italiji preraslo je u moćno carstvo Sredozemlja. Legenda o Romulu i Remu veže se za postanak grada.¹¹³ Drevni Rim ležao je na lijevoj obali Tibra. U doba carstva prostirao se na sedam brežuljaka: Kapitol, Aventin, Palatin, Kvirinal, Viminal, Eskvinil i Celij, uključujući dio brežuljka Janikula na desnoj obali. Oko 8. st. p. n.e. uslijedilo je ujedinjavanje naselja. Rim je nastao sjedinjavanjem latinskih i sabinskih seoskih zajednica.¹¹⁴

Najstarije razdoblje Rima poznato je kao vladavina sedam rimskih kraljeva (*Romulus, Numa Pompilius, Tullus Hostilius, Ancus Marcius, Tarquinius Priscus, Servius Tullius, Tarquinius Superbus*). Romulu se pripisuje osnivanje rimskih institucija – kurije, senata, vojske, te podjela građana na plebejce i patricije. Tarkvinije Oholi je bio posljednji kralj, čije se ime veže za tiraniju, koja je dovela do ustanka i zbacivanja kraljevske vlasti. Poslije zbacivanja posljednjeg kralja 509. god. p. n. e. u Rimu se osniva Republika na čijem su čelu bili dva izborna konzula.¹¹⁵

Rim je širio vlast po Italiji. Godine 396. p. n. e. zauzima etrurski grad Veje, do 338. god. p. n. e. osvaja Lacij. Poslije ratova sa Samničanima do 304. god. p. n. e. zauzeli su

¹¹² Riječ *Rim* – Roma je etrurskog porijekla. Dovodi se u vezu sa gentilnim etrurskim imenom *ruma*.

¹¹³ Postoje dva ciklusa koja govore o postanku Rima; trojansko – latinski i sabinski. Po trojansko-latinskom ciklusu, Romul je potomak trojanskog junaka Eneje. Nakon pada Troje, Eneja (sin Venere i Ahniza) je došao sa sinom Julom u Lacij, te da je Enejina i Julova potomka, kralja Numitora, u Albi Longi zbacio brat Amulij, sina mu pogubio, a kćerku Reu Silviju učinio vestalkom. Rea Silvija je sa Marsom dobila blizance Romula i Rema. Amulije je bacio blizance u rijeku Tiber, međutim braća su se spasila pošto ih je vučica podojila, dok ih nije pronašao pastir Faustul koji ih je odgojio. Braća su doznala svoje porijeklo, te svrgnuli Amulija, vratili na prijestolje svog dedu te, te osnovali grad Rim na Palatinu. Romul je bio preodređen da budućem gradu da svoje ime i da bude njegov prvi kralj. Prema običaju, kralj osnivač je plugom morao zaorati brazdu koja će odrediti pomerium, granice grada. Ta linija je imala sveto značenje, i kada se Rem iz bijesa narugao bratu i preskočio brazdu, Romul ga je ubio, prema predaji 753. god. p. n. e. Po sabinskom ciklusu – između Latina, naseljenih na Palatinu, i Sabinjana, nastanjenim na Kapitoliju i Kvirinalu su postojale napetosti, netrepeljivosti, pa i pravi ratni sukobi. Poznata je epizoda otmica Sabinjanki. Poslije osnivanja Rima u njemu su bili samo muškarci, žene su otete susjednim Sabinjanima. Po legendi, upravo zbog Sabinjanki, koje su se našle u situaciji da budu žene neprijatelja svojih očeva, okončano je stalno ratovanje između Latina i Sabinjana. Počela je suvlast između kralja Latina i Sabinjana, što je značilo spajanje dva naroda u jedinstvenu zajenicu. Romulov nasljednik Numa Pompilije, drugi rimski kralj, prema predaji poticao je iz reda Sabinjana. Helenizam rimska republika, 2007, 448-449; Lisičar, 1971, 277.

¹¹⁴ Maškin, 2002, 78-80.

¹¹⁵ Maškin, 2002, 81-85, 95; Lisičar, 1971, 278-280.

Kampaniju, a do 284. godine p. n. e. cijelu srednju Italiju. Južni dio Italije je došao pod kontrolu Rima zauzećem Tarenta. Nakon što je zavladao Italijom, Rim je postao najjača država u Sredozemlju, te je došao u sukob s drugim sredozemnim silama, u prvom redu s Kartaginom¹¹⁶.

U tri Punska rata, vođena za prevlast na Sredozemlju u 3. i 2. stoljeću p. n. e., Rim je odnio pobjedu. Osvojene su Korzika i Sardiniju - *Corsica et Sardinia*, pokrajina *Hispania* (Španija i Portugal), kao i teritorije Kartagine koje su postale rimska provincija *Africa Proconsularis* (područje Tunisa i dijelovi Libije). Ovim ratovima proširene su granice Rima izvan Italije, te dobija nadmoć nad trgovinom na Sredozemnom moru, što mu donosi silnu robovsku radnu snagu.¹¹⁷

Rim istovremeno osvaja teritorije oko Alpa i Balkanski poluotok, uključujući Makedoniju (*Macedoniae*, obuhvatala dio Epira, Tesaliju, dijelove Ilirika i Trakije) i Grčku koja je postala rimska provincija *Achaia*. Vođeni su ratovi protiv Ilira na Balkanskom poluotoku. Država ilirskoga kralja Gencija potpala je pod rimsku kontrolu. Od Pergamskog Kraljevstva, koje je Rim opuručno naslijedio, ustanovljena je provincija *Asia*, teritorija zapadne Male Azije, 126. god. p. n. e.¹¹⁸

Zlatno doba rimske ekspanzije počelo je sa Julijem Cezarom, koji je u osam godina dobio vlast nad cijelom *Galliom*, (današnja područja Francuske, Belgije, Luksemburga i dijelovi zapadne Njemačke), došao u Britaniju te prešao Rajnu. Godine 47. p. n. e. osvojio je Malu Armeniju i ujedinio je s Kapadokijom, te 46. god. p. n. e. uspostavio provinciju *Numidiju*, oblast sjeverne Afrike. Njegovo djelo završeno je preustrojem provincija, uređenijom i sistematskom politikom naseljavanja. Poslao je više od 80.000 kolonista u razne provincije.¹¹⁹

Cezarova diktatura označila je kraj vrhovne vladavine Senata u Rimu i početak Carstva. Poslije bitke kod Akcija, 31. god. p. n. e. i Egipat je postao rimskom provincijom (*Aegyptus*). Četiri godine kasnije Senat je prihvatio Oktavijana kao princepsa, ustavnog prvog

¹¹⁶ Kartagina, grad-država osnovan od feničkih doseljenika iz Tira, na sjevernoj obali Afrike u današnjem Tunisu. Bio je jedan od glavnih trgovačkih gradova u Sredozemlju, s uporištima u Španiji, Sardiniji i Siciliji. Reader' s Digest, 2006, 290.

¹¹⁷ Reader' s Digest, 2006, 501, 524; Helenizam i rimska republika, 2007, 558; Maškin, 2002, 130-144, 157-159; Brujić, 2005, 68-70; Mai, 2004, 39-40.

¹¹⁸ Maškin 2002, 159-160; Brujić, 2005, 74; Stipčević, 1974, 54-61.

¹¹⁹ Rimsko Carstvo, 2007, 209; Reader' s Digest, 2006, 524; Maškin, 2002, 274-280, 286-287.

građanina Rima, s vlašću nad vojskom i svim ključnim provincijama. Oktavijanov (Augustov) principat, od 31. do 14. god. p. n. e., značio je novo razdoblje u historiji Rimskog carstva.¹²⁰

Carstvo kojim je vladao August proširilo se tokom 1. stoljeća p. n. e. uključivalo je većinu Male Azije i Sirije, Galije i Egipta. Rimski se vlast protezala na svaki kutak Sredozemlja u regijama *Rhaetiae* (područje istočne i centralne Švicarska, južne Bavarske i Gornje Švapske, te veći dio Tirola i dio sjeverne Lombardije), *Noricuma*, (teritorije današnje Austrije i Slovenije), *Pannoniae* (istočna Austrija, zapadna Mađarska, zapadna Slovačka, sjever Slovenije i Hrvatske, sjeverozapadna Srbija, sjeverna Bosna i Hercegovina) te *Moesiae* (oblast današnje Srbije, Bugarske i Rumunije duž južne obale Dunave) i *Illyricuma*¹²¹ koji se protezao od rijeke Drim u Albaniji do Istre u Hrvatskoj i od obale Jadranskog mora do Panonske nizije.¹²²

Širenje se nastavilo preko Palestine, Britanije 43. god. n. e., *Thraciae* 46. god. n. e., (oblast Bugarske, evropski dio Turske, dio Grčke), *Ponta* (obale Crnog mora na sjeveroistoku Turske) i *Germaniae* (Njemačka) do *Arabiae Petraea* (područje Jordana, južne Sirije, južne Palestine, Sinaj) te *Daciae* (oblast Rumunije i Moldavije, kao i dijelovi Mađarske, Bugarske i Ukrajine) i Mezopotamije 115. god. n. e.¹²³

Car Trajan (*Marcus Ulpius Nerva Traianus*, 53–117) je velikim osvajanjima na istoku nakratko proširio rimsku vlast do Perzijskog zaljeva. Oblikovao je novu provinciju Daciju, na mjestu današnje Rumunije. Osvojio je veliki dio Partskog carstva u Armeniji i gornjoj Mezopotamiji. Većinu tih teritorija napustio je car Hadrijan (*Publius Aelius Traianus Hadrianus*, 76–138) koji je usvojio politiku učvršćivanja. Tokom njegove vladavine ugušen je ustanak u Judeji pod Bar Kohbom 132–135. god, a Jerusalem je uređen kao rimska vojnička kolonija *Aelia Capitolina*.¹²⁴

U 3. st. n. e. Carstvo je prevladavalo krizu, a moćni carevi poput Dioklecijana¹²⁵ (*Gaius Aurelius Valerius Diocletianus Augustus*, 284-305) i Konstantina I Velikog (*Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus*, 306–337) ojačali su ga i preustrojili. Milanskim

¹²⁰ Maškin, 2002, 301, 306, 317, 338; Brujić, 2005, 82; Rostovcev, 1990, 352.

¹²¹ Nakon skršenog Ilirskog ustanka (6-9. god. n. e.) Ilirikum je geografski i administrativno podijeljen je na Donji Ilirik - *Pannonia superior* i Gornji Ilirik - *Provincia Illyricum/Dalmatia*. Arheološki leksikon I, 1988, 94; Mesihović, Šačić, 2015, 223.

¹²² Reader' s Digest, 2006, 246, 524; Maškin, 2002, 354-357, 381; Rimsko Carstvo, 2007, 209; Lisičar, 1971, 412, 472-473.

¹²³ Maškin, 2002, 390-391, 419-421; Rimsko Carstvo, 2007, 209, 566; Lisičar, 1971, 416, 475.

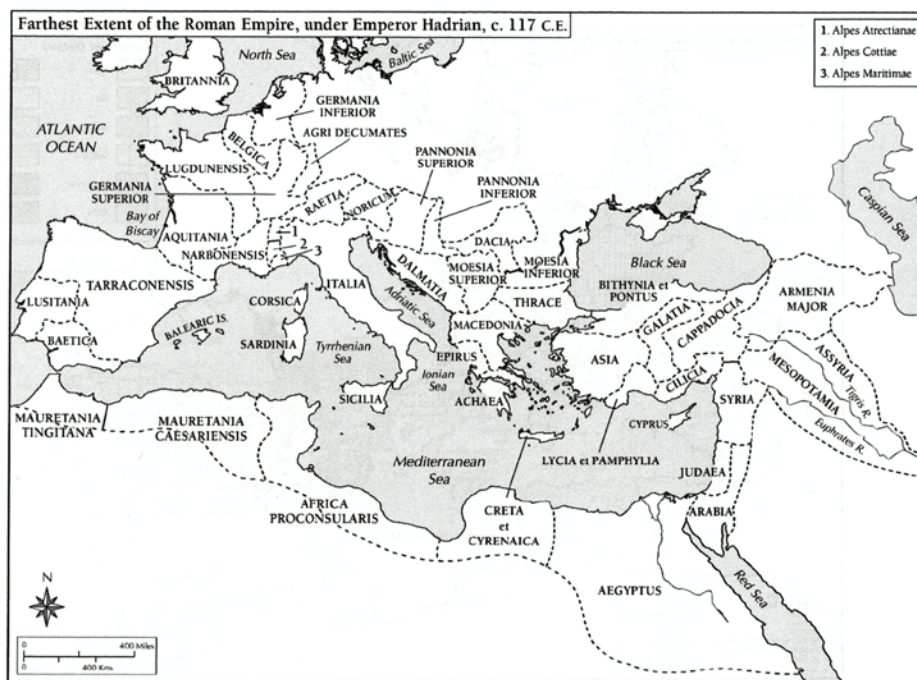
¹²⁴ Reader' s Digest, 2006, 525; Maškin, 2002, 419-430; Brujić, 2005, 94.

¹²⁵ Politički sistem koji je osnovao Dioklecijan naziva se, za razliku od principata, *dominat*, jer je car u ovo doba *dominus* prema svojim podanicima, bez obzira na njihov rang i staleški položaj. Maškin, 2002, 527.

ediktom 313. godine car Konstantin je proglasio kršćanstvo ravnopravnom državnom vjerom. Na Istoku, Konstantin je kraj drevnog Bizantija osnovao novi grad Konstantinopolis - Istanbul i učinio ga je drugim Rimom. U maju 330. godine grad je dodatno izgrađen i proširen te uzdignut na nivo glavnog grada Carstva. Rim je definitivno izgubio ulogu glavnog grada.¹²⁶

Sve do 395. godine Carstvo je zadržalo jedinstvo, a tada se dijeli na Istočno i Zapadno rimsko carstvo.¹²⁷ Istočni dio postalo je Bizantsko carstvo čija je vladavina trajala do pada pod Osmansku vlast 1453. godine. U 5. stoljeću germanski osvajači osvojili su zapadne provincije. Godine 476. abdicirao je Romul Augustul, posljednji zapadni car.¹²⁸ Italija je postala dio germanskog kraljevstva, sa Britanijom, Francuskom, Španijom i jedno vrijeme sa Sjevernom Afrikom. Ključna obilježja rimske kulture nastavila su živjeti. Latinski jezik bio je izvor mnogim evropskim jezicima, dok je rimski zakon ostao osnova većine zapadnjačkih pravnih sistema.

Rim, moćno carstvo drevnog svijeta, na svom vrhuncu protezao se od Atlanskog okeana na zapadu do Sirijske pustinje na istoku, te od Sahare na jugu do ušća Rajne i škotskih dolina na sjeveru.

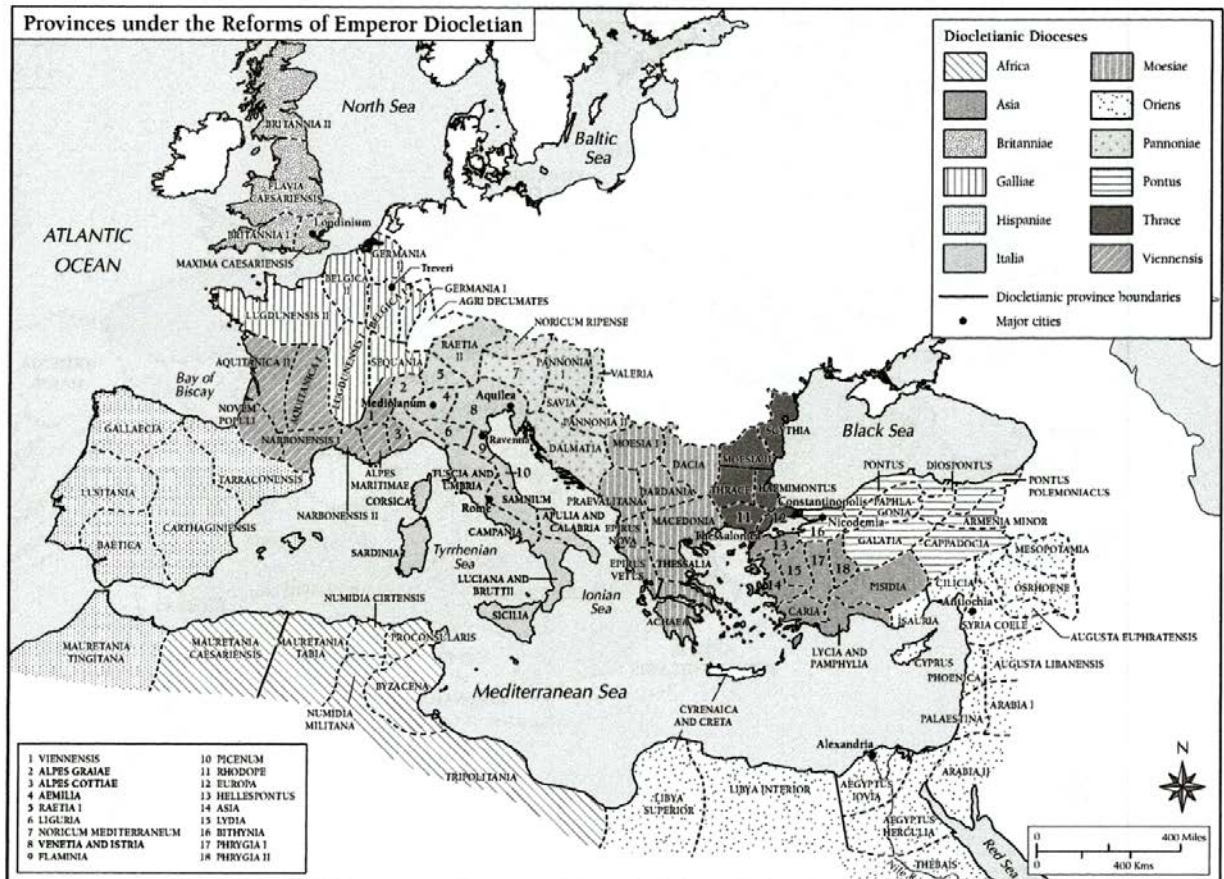

Granice Rimskog Carstva u vrijeme cara Hadrijana (Preuzeto iz Bunson, 2002, vi)

¹²⁶ Maškin, 2002, 526-538, 541; Lisičar, 1971, 495; Mai, 2004, 44.

¹²⁷ Maškin, 2002, 561; Lisičar, 1971, 501.

¹²⁸ Fagan, 2011, 276; Lisičar, 1971, 506; Mai, 2004, 45; Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek, 2007, 41.

Provincije pod reformama cara Dioklecijana (Preuzeto iz Bunson, 2002, 177)

KRATKI HISTORIJAT OSVAJANJA PODRUČJA BALKANA I FORMIRANJE DALMACIJE

Rimljani se pojavljuju na Balkanu od kraja trećeg stoljeća prije nove ere. Kao osvajači prvi put su se pojavili 229. godine p. n. e. Uzrok tome bilo je jačanje Ilirske države Ardijejske dinastije Agronida, njena ekspanzija te ugrožavanje sigurnosti i stabilnosti na Jadranskom moru. Brodovima su posebno ugrožavali grčke obale. Italski trgovci na Jadranu su, također, bili ugroženi, što je na kraju izazvalo Rimljane. Poslije neuspjelih pregovora, 229. godine p. n. e. izbija Prvi ilirski rat. U njemu su Rimljani odnijeli pobjedu. Ilire je predvodila kraljica Teuta koja se nije mogla suprostaviti organizovanoj i bolje opremljenoj rimskoj vojsci. Iako su Rimljani odnijeli pobjedu, to nije značilo kraj države Ilira, kao i kraj rimsko-ilirskih ratova. Bio je to početak 150-godišnjih rimsko-ilirskih ratova. Cilj Rima bio je uništiti makedonsku i ilirsku državu i uspostaviti vlast nad Balkanskim poluotokom preko kojeg su vodili važni trgovački i vojni putevi.¹²⁹

Rimskim pobjedama u Drugom ilirskom ratu (219. godine p. n. e.) i Trećem ilirskom ratu (171-167. god. p. n. e.) Ilirska država je podijeljena na tri dijela koja su ušla pod rimsku vlast. U vojnom pohodu protiv ilirskoga kralja Gencija 167. god. p. n. e. Rim je kao pobjednik zavladao i njegovom državom.¹³⁰

Nakon okončanja Trećeg ilirskog rata, na istočnoj jadranskoj obali za Rim se pojavio jači neprijatelj - Delmati.¹³¹ To ilirsko pleme naseljavalo je zadinarsko područje, na Duvanjskom, Livanjskom i Glamočkom polju, te oko Imotskog polja. Tokom 2. st. p. n. e. Delmati naseljavaju teritoriju između Krke i Cetine. Zauzeli su Salonu, Epetion – Stobreč, Tragourion – Trogir.¹³² Napadali su i susjede Daorse¹³³ koji su priznavali vrhovnu vlast Rima. Na Delmate su se Isejci i Daorsi žalili rimskom senatu koji je poslao izaslanstvo s namjerom da mirnim putem riješi nastale sporove. Izaslanstvo je bilo napadnuto, bili su ubijeni daorski i isejski pratioci. Takvo ponašanje Delmata dobro je došlo rimskom senatu da pokrene vojne

¹²⁹ Bojanovski, 1988, 36; Mesihović, Šaćić, 2015, 149-153.

¹³⁰ Stipčević, 1974, 58-61; Imamović, 1994, 23; Mesihović, Šaćić, 2015, 153-161.

¹³¹ Zaninović, 1966, 28, 83.

¹³² Zaninović, 1966, 35-44.

¹³³ Marić, 1973, 113.

operacije protiv njih. Počeo je niz ratova što su ih Rimljani vodili protiv ovog plemena, koji će trajati više od 150 godina, sve dok rimske legije nisu potpuno pobijedile Ilire.¹³⁴

Rimski konzul Gaj Marcije Figul počeo je rat protiv Delmata 156. godine p. n. e., s vojskom se iskrcao u Naroni. Nakon početnog poraza u sukobu s plemenom, ponovno je krenuo prema Delminiumu gdje su se utvrdila glavnina vojske Delmata. Poslije vojnog neuspjeha, Figula nasljeđuje konzul Kornelije Scipion Nazika koji 155. godine p. n. e. osvaja Delminium.¹³⁵

Poslije Prvog rimsko-delmatskog rata, dvadeset godina kasnije, Rimljani su počeli rat protiv Ardijejaca i Plerejaca. Poslije propasti Gencija, Ardijejci su bili potisnuti na desnu obalu Neretve. Nastavili su se baviti gusarenjem. Napadali su krajeve koji su već bili pod vlašću Rima, što je izazvalo reakciju tamošnjih vlasti. Konzul Servije Fulvije Flak je 135. god. p. n. e. napao njihova sjedišta i savladao njihov otpor. Kako bi zaustavili dalje gusarenje, Rimljani su ih preselili u unutrašnjost te prisilili da se bave poljoprivredom. Novi način života i klima utjecali su na polaganu izumiranje Ardijejaca.¹³⁶ Osvajači su se učvrstili na sjevernom Jadranu i zavladao Gencijevom državom na jugu. Kontrolisali su cijeli Jadran. Između ta dva prostora živjela su mnoga ilirska plemena protiv kojih će se boriti Rimljani. Osvajači su željeli podvrgnuti pod svoju vlast cijelu zemlju Ilira zbog rudnih bogatstava, pašnjaka na balkanskim visoravnima, širokih panonskih ravnica, te istočne obale Jadrana kao pomorskog puta.

Rimljani su iz utvrđene Aquileje poduzeli ratne operacije protiv Ilira. Između 159. i 156. god. p. n. e. konzul Kornelije je krenuo s vojskom na istok sve do Segestike, odnosno rimske Siscije, gdje je bio poražen. Japodi su poduzeli vojne pohode na granice rimske države. Granični sukobi doveli su do vojnih operacija, kada 129. god. p. n. e. protiv njih krenuo s vojskom Caius Sempronius Tuditanus koji je uspio doprijeti do rijeke Titiusa – Krke i porazio Japode i Liburne. Deset godina poslije Rimljani su se ponovno borili protiv Japoda pod vodstvom konzula Luciusa Corneliusa Cotta i Luciusa Ceceliusa Metellusa. Iz Cisalpinske Galije su s vojskom krenuli protiv Japoda¹³⁷ i drugih ilirskih plemena. Konzul Cotta se vratio u Italiju, nakon što je došao do Segestike. Metellus je krenuo prema jugu, stigavši sve do Salone, gdje je na tom putu opljačkao i zemlju Delmata. Poslije ovog sukoba

¹³⁴ Mesihović, Šaćić, 2015, 167-168.

¹³⁵ Zaninović, 1966, 28-29; Zaninović, 1996, 211, 224.

¹³⁶ Stipčević, 1974, 62; Patsch, 1915, 17; Mesihović, Šaćić, 2015, 168-169; Zaninović, 1996, 224; Mesihović, 2007, 94, 138, 140.

¹³⁷ Olujić, 2007, 73-80; Raunig, 2004, 14.

mnogi Iliri su priznali vlast Rima, osim Delmata, protiv kojih su se Rimljani morali boriti u nekoliko navrata te slamati njihove pobune. Godine 78. p. n. e. Delmati su se spustili na obalu gdje zauzimaju Salonu, glavno rimsko uporište. Konzul C. Cosconije je ratovao protiv njih dvije godine kako bi smirio ustanak i vratio Salonu pod rimsku vlast.¹³⁸

O ranom italskom doseljavanju u šire područje Narone¹³⁹, gdje su se italski kolonisti organizovali u konvent rimskih građana, dokazuje i spomenik posvećen Oktavijanu. Potječe iz Nareza, Tasovčića kod Čapljine, datiran iz 36/35. god. p. n. e. natpis odaje priznanje Oktavijanu koji je 3. septembra 36. god. p. n. e. odnio pobjedu nad Pompejem u bici kod Naulochusa i osvojio Siciliju. Spomenik pokazuje da su već u tom periodu stanovnici područja donje Neretve bili vjerni i pouzdani Rimskom carstvu. Spomenik su podigla braća Gaj Papije Celzo i Marko Papije Canus.¹⁴⁰

Oktavijan je 35. godine p. n. e. počeo rat upadom sa sjevera, prvenstveno u zemlju Japoda. Padali su japodska uporišta Monetium, Avendo, Arupium i Terponus. Oktavijan je napao i japodsko središte Metulum.¹⁴¹ Nakon duge opsade i teških okršaja grad je pao. U napadu je ranjen i sam Oktavijan. Poslije toga je produžio prema Segestici na Kupi, koju je osvojio s namjerom da stvori uporište za borbu protiv Dačana i ostalih panonskih plemena. Nakon što se vratio u Rim, Oktavijan se morao ponovno vratiti zbog nastale pobune protiv Rimljana u Sisciji. Fufije Gemin je ugušio pobunu te je Oktavijan krenuo protiv Delmata. Poslije teških bitaka, pale su delmatske utvrde Promona, Sinodium, Setovija i Andetriuma.¹⁴² Ustanici su bili pritisnuti glađu i bolesti te su se 33. god. p. n. e. odlučili predati osvajaču. Primorani su na uvjete koji im je nametnuo Oktavijan, na plaćanje danka, predaju zaplijenjenih bojnih znakova – orlova te predaju 700 mladića kao taoca.¹⁴³

Godine 16. p. n. e. počeo je rat s Panoncima pod zapovjedništvom vojskovođe Tiberija. On je 15. god. p. n. e. ratovao na donjoj Savi i Drini protiv keltskih Skordiska i Panona. Do pobuna je došlo 14. i 13. godine p. n. e., ali su ih suzbili M. Vinici i M. Agripa. Poslije smrti Agripe, u Panoniji se 12. god. p. n. e. digao ustanak. Pod Tiberijevim zapovjedništvom uspješno se ratovalo protiv Panonaca. Skordisci su ratovali na rimskoj

¹³⁸ Stipčević, 1974, 64-65; Mesihović, Šaćić, 2015, 170-173.

¹³⁹ Pseudo Skilak i Teopomp donose najranije pisane vijesti o Naroni. Pseudo Skilak navodi da je rijeka Neretva plovna do emporija do kojeg mogu doći trijere. U Naroni se prodavala grčka i druga importovana roba. Patsch, 1996, 109; Marin, 1999, 6.

¹⁴⁰ Patsch, 1912, 11; Patsch, 1915, 22; Patsch, 1906, 383.

¹⁴¹ Olujić, 2007, 85-97.

¹⁴² Imamović, 1994, 25.

¹⁴³ Stipčević, 1974, 65-66; Bojanovski, 1988, 44.

strani, dok je značajnu ulogu kod Panonaca imao Breučki Baton, kao i ostali Breuci i njihovi susjedi Amantini. Borbe su se vodile između Save i Drave, ali je područje ratovanja prelazilo i preko Save u Bosnu. Godine 11. p. n. e. pobunjeni Delmati su potučeni. Rat u Panoniji je završen 9. god. p. n. e. pobjedom Rima.¹⁴⁴ Rimski ratni ciljevi bili su od strateškog značaja. Nastojali su osigurati prometne veze preko Panonije s Istočnim Balkanom i Malom Azijom.

Između 6. i 9. godine nove ere izvršen je posljednji pokušaj Ilira da se oslobode od rimske okupacije. Prilika im se ukazala 6. god. n. e. kada su zbog rata s Germanima Rimljani povukli sve jedinice s teritorije Bosne i Hercegovine, te je zemlja ostala bez vojne zaštite. Gruba regrutacija mladih za borbu protiv Markomana i teški porezi bili su povod ustanku. Na čelu su bila dvojica Batona, iz plemena Desitijata i Breuka. Ostala ilirska plemena brzo su se pridružila ustanicima - Mezeji, Japodi, Delmati, Dicioni. Iznenadilo je to Rimljane pa je došlo do stanja kakvo Rim nije doživio još od Hanibalovih ratova iz 3. st. p. n. e.¹⁴⁵ S vojskom je breučki Baton krenuo protiv Sirmiuma – Sremske Mitrovice, ali je bio odbijen. Vođa Desitijata krenuo je protiv Salone, gdje je bio teško ranjen pod zidinama grada. Morao je napustiti plan o osvojenju Salone te krenuti do Apollonije u srednjoj Albaniji. Taktika ustanika sastojala se u razvlačenju fronta kako protivnik ne bi mogao koncentrisati snage, što je slabilo njegovu udarnu moć.¹⁴⁶

Suočen s opasnošću da vojska ustanika krene prema Italiji i prenese bojno polje na italijansku teritoriju, car August je naredio Tiberiju da brzo sklopi mir s Markomanima i Kvadima, s kojim je ratovao, i da s vojskom krene u Ilirik. Tiberije se utaborio u Sisciji te je odugovlačio s napadom na ustanike, vjerujući da će time oslabiti njihove snage. Nezadovoljan Tiberijevom taktikom, August šalje za pomoćnika Germanika. Na rijeci Bathinus odigrala se jedna od odlučujućih bitaka. Tamo je vođa Breuka bio poražen. Breučki Baton s vojskom se predao Rimljanima, a predao im je i svog kralja Pinnesa. Na vijest o izdaji, Baton Desitijatski krenuo je prema Panoniji, gdje je zarobio vođu Breuka, koji je osuđen na smrt. Desitijatski Baton se vratio u Dalmaciju da sam nastavi borbu protiv Rimljana. Ustanak u Dalmaciji ugušio je Tiberije 9. god. n. e. nakon opsade Andetrija, današnjeg Muća kod Splita, i zarobljavanja Batona, vođe Desitijata.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Bojanovski, 1988, 48-49; Mesihović, Šaćić, 2015, 197-201.

¹⁴⁵ Stipčević, 1974, 67; Bojanovski, 1988, 50; Vojna enciklopedija, 1958, 552.

¹⁴⁶ Stipčević, 1974, 67-68; Vojna enciklopedija, 1958, 552; Patsch, 1912, 12-13.

¹⁴⁷ Kada je bio priveden, na Tiberijevo pitanje zbog čega se pobunio protiv Rima, Baton je odgovorio da je to učinio zato što Rim nije poslao pastire da upravljaju, nego vukove, aludirajući na zloupotrebe rimskih službenika

Iako je ustanak bio okončan Batonovom predajom, otpor je trajao još neko vrijeme, a najuporniji su bili iz srednje Bosne. U ilirskoj utvrdi Ardubi, koju je osvojio Germanik, desila se posljednja epizoda rata. Ustanci su se, ne želeći pasti u neprijateljske ruke, poubijali naočigled osvajača.¹⁴⁸ Poslije dva i po stoljeća borbi protiv Rimljana, Iliri su konačno svladani u Batonskom ratu i dijelom romanizovani. Konačnim osvojenjem završava se jedno i počinje drugo razdoblje u historiji ilirskih naroda.

Tiberije i Germanik su proslavili trijumf nad Ilirima i Panonima 23. oktobra 12. god. n. e. u Rimu. Godine 1885. u logoru legije VII u Gardunu kod Trilja otkriveni su ulomci tropeja¹⁴⁹, spomen-znak koji je bio podignut u slavu rimske pobjede u Velikom ilirskom ustanku. Čuvena je i *Gemma Augustaea* koja se povezuje s Tiberijevim panonskim ratom. Na njoj je prikazan tropej koji je obilježavao pobjedu nad Ilirima.¹⁵⁰

Ilirik je postao rimska provincija kojom je upravljao carski namjesnik sa sjedištem u Saloni. Godine 10. n. e. Rimljani su, radi lakšeg nadzora, zemlju podijelili geografski i administrativno na dvije manje provincije. Gornji Ilirik (*Provincia Illyricum*) - Dalmacija je formirana u južnom dijelu provincije, nazvana po ratobornom plemenu Delmata. Prostirala se od Raše u Istri pa do Lješa u Albaniji, te od Jadranskog mora na sjever do linije Velika Kladaša – Mahovljani kod Banje Luke – Doboj – Tuzla – Drina do rijeke Save, a na istok do rijeke Kolubare i Ibra u Srbiji. Donji Ilirik (*Pannonia superior*) - Panonija je formirana u sjevernom dijelu provincije. Prostirala se od sjevernih padina Dinarida do Dunava na sjeveru i sjeveroistoku. Obuhvatala je cijelu današnju zapadnu Mađarsku s desne obale Dunava, istočni dio Donje Austrije i Štajerske, Sloveniju, dio Hrvatske na istok od Risnjaka i Kapele planine i južno od Drave do donjeg Pounja, Slavoniju, Srijem, Bosansku posavinu i Mačvu. Manji sjeverni dio naše zemlje pripadao je Panoniji, dok je ostali dio pripao provinciji Dalmaciji.¹⁵¹

Salona, glavni grad provincije, bila je glavno sjedište rimskog namjesnika koji je od 3. st. n. e. bio vojnički zapovjednik – legatus, a poslije samo civilni guverner. Na čelu provincije bio je namjesnik, obično bivši konzul, koji je imao punu vrhovnu upravnu, vojnu i sudsku vlast nad provincijom. Njegova titula nosila je naziv *legatus Augusti pro praetore provinciae*

koji su im otimali sve do čega su stizali i naplaćivali poreze. Tiberije ga nije dao pogubiti, nego ga je prognao u Ravenu gdje je i umro. Imamović, 1994, 28; Mesihović, Šačić, 2015, 218-219, 222.

¹⁴⁸ Bojanovski, 1988, 52; Imamović, 1994, 28; Mesihović, Šačić, 2015, 222.

¹⁴⁹ Tropeji su komemorativni spomenici pobjeda na mjestima gdje su izvojevane ili na nekoj drugoj poziciji koju je odabrala pobjednička strana. Grci su se služili ovim običajima, a nastavili Rimljani. Svrha je obilježavanje pobjede i opomena pobijeđenima da su vojnički na nižem stupnju. Na tropeju se nalazi prikaz zarobljenih Ilira poslije Velikog ustanka. Cambi, 2011, 125.

¹⁵⁰ Bojanovski, 1988, 54; Patch, 1912, 13.

¹⁵¹ Bojanovski, 1988, 55; Imamović, 1994, 29, Arheološki leksikon I, 1988, 30.

Dalmatiae.¹⁵² Namjesnik je bio glavna veza između centralne carske vlasti u Rimu i stanovništva provincije kojom je upravljao. U njegovom uredu - *officium consularis*, radili su službenici i ostalo pomoćno osoblje. Pomagali su namjesniku u vođenju provincijske uprave. Glavni zadaci namjesnika bili su osigurati trajni mir u provinciji, naplata poreza te vođenje sudskih parnica u slučajevima koji su nadilazili nadležnosti municipalnih vrhovnih magistrata, odnosno rješavanje sporova među peregrinima. Važna je bila uloga namjesnika u organizaciji i promovisanju štovanja carskoga kulta na provincijskom i pokrajinskom nivou.¹⁵³ Osim carskoga namjesnika, u upravi provincija najvažnija osoba bio je finansijski direktor, *procurator Augusti*, član viteškoga staleža, sa zadatkom da bdije nad carskim prihodima, a posebno nad onima iz bogatih dalmatinskih rudokopa zlata i srebra, imajući za prve (*aurariae*) središnji ured uza se u Saloni, a za druge (*argentariae*) u Domaviji.¹⁵⁴

Provedena je i dalja organizacija zemlje. Provincija se dijelila na tri sudska konvekta, odnosno oblasti u kojima su Iliri pred rimskim sudom mogli iznositi razne domaće sporove. Na sjeveru se nalazio skardonitanski konvekt, sa sjedištem u Skardoni, kojem su pripadali Japodi i Liburni. Prostor između Krke, Neretve, mora i panonske granice pripao je salonitanskom konvektu, pod čiju su jurisdikciju spadali Delmati, Deuri, Dicioni, Mezeji, Sardeati. Od Neretve do istočne granice provincije obrazovan je naronitanski konvekt u Naroni, kao sjedištu, s plemenima Daorsima, Karaunima, Dezitijatima, Dokleatima, Deretinima, Deremistima, Dindarima, Glindicionima, Melkumanima, Naresima, Skirtarima i Ardijejcima / Vardeima.¹⁵⁵

Postojala je i vjersko-politička ustanova, provincijska sabor – *concilium* u kojem su se sastajali predstavnici rimskih gradova i plemenskih zajednica. Svećenik carskog kulta je predsjedavao saborom. Zemlja je bila podijeljena na mnogo uže okruge, koji su obuhvatali uže teritorijalne jedinice. U vrijeme cara Dioklecijana Ilirik je postao jedna od četiri prefekture Rimskog carstva, obuhvatao je cijeli Balkanski poluotok.¹⁵⁶

¹⁵² U vrijeme kada je Dalmacija bila senatska provincija, namjesnik je nosio naslov prokonzula, ali kada je August, 11. god. p. n. e. ovu provinciju ponovo stavio pod carsku upravu, nosio je naslov *praeses provinciae*. Imamović, 1977, 47.

¹⁵³ Glavičić, 2014, 42.

¹⁵⁴ Šišić, 1922, 17.

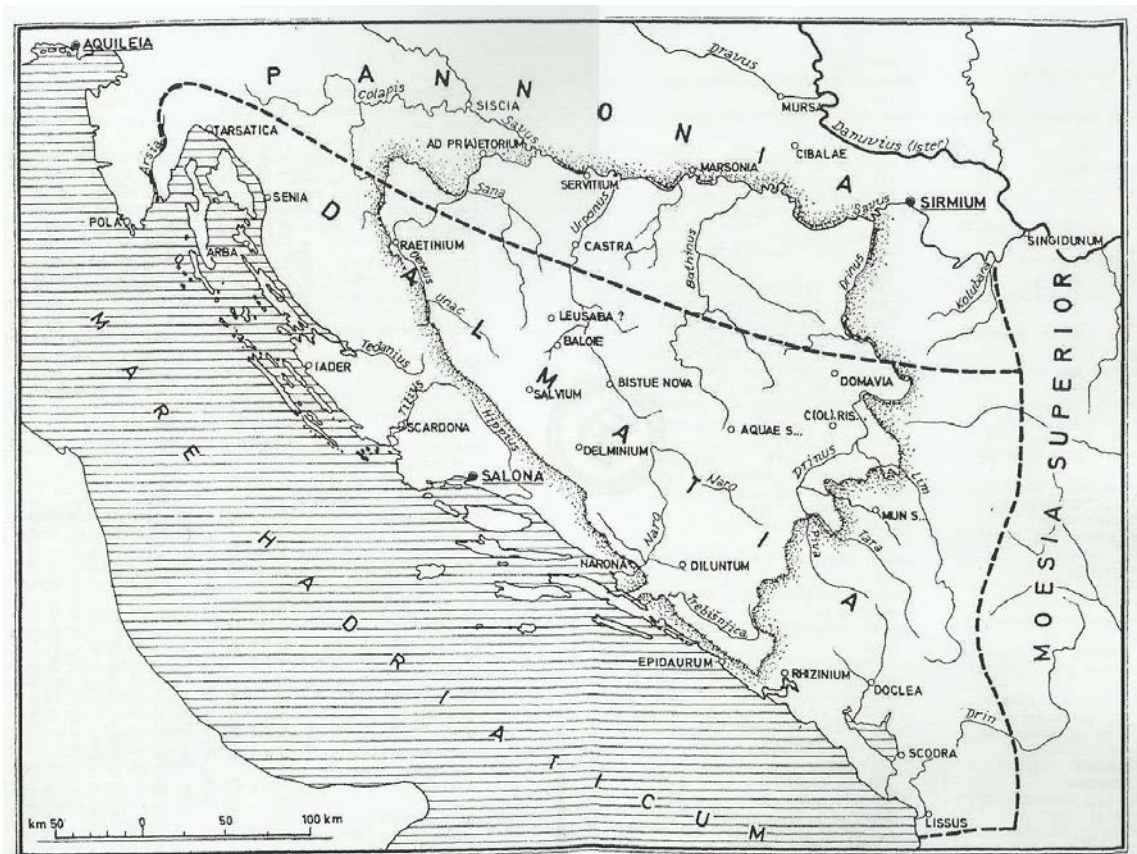
¹⁵⁵ Šišić, 1922, 18; Bojanovski, 1988, 55, 62-63; Glavičić, 2014, 47; Plinii Secundi, (prevod Suića), 1976, 297.

¹⁵⁶ Imamović, 1977, 47-48.

Trofej iz Garduna s prikazom zarobljenih Ilira nakon ugušenja Batonovog ustanka

(Preuzeto iz Cambi, 2011, 131)

Rimske provincije Dalmacija i Panonija s označenim središtima municipalnih gradova (Preuzeto iz Bojanovski, 1988)

PROCES ROMANIZIRANJA

Rimljani su po cijeloj zemlji podigli brojna utvrđenja iz kojih su posade nadzirale pokoreno stanovništvo. Kako bi spriječili bilo kakvu pobunu, uveli su obavezno služenje vojnog roka van zemlje za Ilire u trajanju do trideset godina. Ulazak Ilira u redove rimskih legija te boravak ilirskih vojnika u ostalim pokrajinama Carstva rezultiralo je učenjem latinskog jezika i novim vještinama. Kaoiskusni borci, nastanili su se na mjestima gdje su služili vojsku, a ako bi se vratili u svoja ranija prebivališta, dolazili bi s novim znanjima, navikama i novim pogledima na vrijednost civilizacije Rima. Dolazak vojske iz drugih oblasti Carstva među Ilire uzrokovao je ubrzanje procesa romanizacije i širenje rimskih i raznih kultova.¹⁵⁷ Jedna od mjera organizacije civilne vlasti u okviru političkog uređenja provincije Dalmacije predstavljala je zadržavanje predrimskih plemenskih institucija sa *princepsima* i *praepositima*, odnosno plemenskim prvacima i poglavarima.

Proces plemenskog raslojavanja i romanizacije odvijao se sporo, pa je autohtono stanovništvo dugo bilo bez građanskog prava. Najstariji sloj peregrina su *Favivii*, koji su dobili građansko pravo u vrijeme dinastije Flavijevaca, 69-96. god. n. e. Sredinom 2. st. n. e. sa carem Hadrijanom i Antoninom Pijem počelo se s većom dodjelom građanskih prava. Svom starom imenu osobe su pridodavale gentilicij ovih careva *Aelius*. Godine 212. n. e. svim slobodnim stanovnicima Carstva građansko pravo podijelio je Marko Aurelije Antonin Karakala, *Constitutio Antoniniana*. Sloj građana dobija gentilicij *Aurelii*.¹⁵⁸

Osim gradnje utvrđenja, Rimljani počinju s provođenjem drugih mjera kojima su željeli osvojene teritorije vojno osigurati. Zbog geopolitičkog položaja i strateškog značaja područja naše zemlje, preko kojeg su vodili pravci koji su povezivali obalu Jadrana, kao i Italiju, s Panonijom i Podunavljem, počela je gradnja cesta. Jedan od osnovnih motiva rimskog osvajanja bio je i iskorištavanje privrednog resursa, prvenstveno ruda kojima je obilovala zemlja. Italicima su bila poznata privredna bogatstva iz prethistorijskog perioda, što pokazuju uvezeni predmeti iz Italije. Uspostava komunikacija bila je preduvjet za ekspoataciju ruda, pa su Rimljani prišli njihovoj gradnji. Uz puteve podižu stanice i druga naselja.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Imamović, 1994, 29; Imamović, 1998, 11-12; Stipčević, 1974, 72; Ferjančić, 2002, 9-10.

¹⁵⁸ Imamović, 2002, 25; Bojanovski, 1988, 347-348.

¹⁵⁹ Imamović, 1994, 29; Stipčević, 1974, 71.

KOMUNIKACIJE

Jedna od zasluga koje Grci pripisuju Perzijancima bila je gradnja dobro organizovanog cestovnog sistema. Ahemenidi su znali organizovati, ujednačiti i funkcionalno upravljati cestovnim sistemom koji je bio raširen i razvijen, a uspostavljen u doba prethodnog Asirskog i Babilonskog carstva. Perzijska cestovna mreža bila je primjer i model za ono što će Rimljani, u većim razmjerima i boljom organizacijom, ostvariti u Evropi, Africi i Aziji.¹⁶⁰ Rimljani su bili prvi važniji evropski graditelji cesta. Razvili su mrežu koja je povezivala Rim s ostalim dijelovima prostranog Carstva, kako bi ubrzali kretanje jedinica. Apijska cesta *via Appia* bio je prvi glavni odvojak, a vodio je južno prema Brindisiju.¹⁶¹

U gradnji putne mreže u provincijama istakli su se namjesnici.¹⁶² Nakon što je ugušen Veliki ustanak, Rimljani su u unutrašnjost Ilirika izgradili osnovne pravce putne mreže. Nešto cesta bilo je sagrađeno u Augustovo vrijeme, i to onim dijelovima koji su okupirani ranije, u okolini Narone, Salone i Iadera, te u Lici i oko Burnuma. U vrijeme Augusta počela je gradnja ceste Narona – Nevesinjsko polje – Borci – Konjic – Sarajevsko polje, što dokazuje miljokaz u dolini Trešanice kod Konjica. Taj miljokaz s natpisom¹⁶³ *Divo Augusto* predstavlja najstarije epigrafsko svjedočanstvo o gradnji rimskih puteva u Dalmaciji.¹⁶⁴

Prvih godina vladavine cara Tiberija postavljene su osnove glavne putne mreže u unutrašnjosti Dalmacije. Gradnja je počela u vrijeme cara Augusta, dok ih je većina dovršena u periodu cara Tiberija i Klaudija.¹⁶⁵ Salona i Narona su bile glavno ishodište cesta za našu zemlju.¹⁶⁶ Agilni carski namjesnik Publije Kornelije Dolabela (*Publius Cornelius Dolabella*, 14-20. god. n. e.) bio je organizator i realizator velikog i dinamičnog građevinskog poduhvata. U sedam godina svog namjesništva izgradio je više od 550 milja puteva, većim dijelom po teškom i planinskom terenu. Time su postavljene osnove kasnije guste putne mreže koja će se kroz period od 500 godina, uključujući i razdoblje kratke prevlasti Ostrogota u prvoj polovini

¹⁶⁰ Soldi, 2013, 133.

¹⁶¹ Reader's Digest, 2006, 104.

¹⁶² Mesihović, 2013, 1085.

¹⁶³ CIL III, 10164

¹⁶⁴ Bojanovski, 1974, 15; Mesihović, 2014, 67; Mesihović, 2010, 108.

¹⁶⁵ Bojanovski, 1974, 15.

¹⁶⁶ Imamović, 1994, 29.

6. stoljeća, i dalje dograđivati i služiti brojnim generacijama nakon propasti Rimskog carstva.¹⁶⁷

Od izvora za topografiju Dalmacije i rimskih puteva važni su Ptolomejeva Geografija¹⁶⁸ i itineraria.¹⁶⁹ *Itinerarium Antonini*¹⁷⁰ i *Tabula Peutingeriana*¹⁷¹ nastali su kompilacijom ranijih itinerara. Rimske ceste su građene s namjenom da se izvjesni punktovi i oblasti u unutrašnjosti pokrajine povežu što kraćim, najpovoljnijim komunikacijama sa centrom provincije Salonom.

U arheološku izvornu građu spadaju ostaci samih puteva sa njihovim elementima, ruševine naselja i ostalih građevina u predjelu cesta, nekropole sa nadgrobniim spomenicima i natpisima, te milijarni, beneficijarski, građevinski i municipalni natpisi. Pravac ceste određuju i ilirska naselja (tumulusi, gradine), kao i nalazi iz kasnijih perioda (nekropole stećaka uz ceste, depoi novca itd.). U etnološku vrstu izvora spadaju legende i pripovijetke koje su vezane za stare puteve. Naročito su indikativna imena takvih komunikacija Put Crne Kraljice, Put Marije Terezije, Kaurski drum, Carigradski drum nastali na rimskim putevima.¹⁷²

O bogatoj i raznolikoj djelatnosti namjesnika govori niz natpisa, od kojih su najvažniji tzv. Solinski natpisi na četiri ploče koji su bili ugrađeni u toranj katedrale u Splitu. Solinski natpisi su bitan izvor za proučavanje mreže prvih rimskih cesta u unutrašnjosti Dalmacije kao i za poznavanje topografije ove teritorije. Iz natpisa se saznaje da je u Dolabelino vrijeme u Dalmaciji izgrađeno pet novih cesta, prvenstveno vojnog, a kasnije javnog karaktera: *a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici* (od Salone do granica provincije Ilirika), *viam Gabinianam ab Salonis Andetrium*, *a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatum per millia*

¹⁶⁷ Bojanovski, 1974, 16-17; Mesihović, 2010, 120; Arheološki leksikon I, 1988, 152.

¹⁶⁸ Sistematičan prikaz tadašnjeg svijeta s geografskim koordinatama (širina od ekvatora, dužina od podnevnika 17° 14', zapadno od Greenwicha). Ptolomej Gornju i Donju Panoniju opisuje u II 14 i 15, a Dalmaciju / Ilirikum u II 16. Na karti od bosanskih gradova ima Servitium 42° 20', 46° 30', Salvia 41° 20', 44° 20' i Delminijum 44° 45' 43' 50', kao i neke rijeke i plemena. Arheološki leksikon I, 1988, 153.

¹⁶⁹ Kartografski priručnici i popisi državnih putnih stanica i poštanskih linija.

¹⁷⁰ *Itinerarium Antonini*, putna mapa sa stanicama duž puta i razdaljinama u rimskim miljama između njih. Smatra se da je nastao za vrijeme Julija Cezara, dok je prerađen početkom 3. stoljeća, za vrijeme cara Karakale. Sastoji se od dva dijela, *Itinerarium provinciarum* koji se odnosi na suhozemne puteve kroz rimske provincije, i *Itinerarium maritimum* svjedoči o prekomorskim rutama Rimskog Imperija.

¹⁷¹ *Tabula Peutingeriana* je jedini preostali itinerar – mapa rimskih puteva i jedinstvena kopija koja je zadnji put preinačena u 4. ili 5. st. n. e. Pokriva Evropu, dijelove Azije – Persiju i Indiju, te Sjever Afrike. Napravljena je u obliku svitka sa obilježenom mrežom glavnih i sporednih cesta, naselja, putnih stanica, kastela, riječnih tokova, planinama i imenima rimskih pokrajina. Imala je oblik izdužene mape/svitak što je dovelo do deformacije geografskih oblika kopna i mora. Prostor sjever-jug dat je vrlo zbijeno, a prostor istok-zapad jako je izdužen. Mapa je sastavljena na osnovu podataka sa terena iz pr. pol. 4. st. Pronađena je u 15. st., a ime je dobila po njemačkom humanisti pronalazaču Konradu Pojtingeru. Bojanovski, 1974, 20; Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek, 2007, 159; Mesihović, Šaćić, 2015, 248.; Arheološki leksikon I, 1988, 153.

¹⁷² Arheološki leksikon I, 1988, 153.

passuum CLVI (od Salone do Heduma utvrde Desitijata), *viam ad Bathinum flumen quod dividit Breucos Oseriatibus a Salonis munit* (do rijeke Batinus koja dijeli Breuke od Oserijata), *ad imum montem Ditionum Ulcirum* (do podnožja brda Ulcira u zemlji Diciona). (Tab. 5, sl. 1.).¹⁷³

Najduža od svih pet komunikacija bila je cesta *a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici*, dužine 167 rimskih milja (oko 250 km), koja je povezivala Salonu s Panonijom. U vrlo kratkom vremenu sagradili su je *vexillari legiones VII i XI*, što je i prva vijest o boravku tih legija u Dalmaciji. Godine 16/17. n. e. završena je sa ciljem uspostavljenе brze i efikasne veze sa rimskim posadama u osvojenoj provinciji Panoniji. Trasa ceste išla je pravcem *Salona* (Solin) – *Aequo* (Čitluk kod Sinja) – *In Alperio* (Vaganj na Dinari) – *Bariduum* (Livno) – *Ionnaria* (Blagaj / Kupreško polje) – *Sarrite / Sarute* (Strojice-Janj) – *Indenea* (Mujdžići na Janju) – *Baloie* (Šipovo na Plivi) – *Leusaba* (Mrkonjić-Grad) – *Lamatis* (Krupa na Vrbasu) – *Castra* (Banja Luka) – *Ad Fines* (Laktaši) – *Servitio* (Bosanska Gradiška).¹⁷⁴

Cesta *via Gabiniana ab salonis Andetrium* (Salona – Andetrium), dužine 24 km, završena je 16/17. god. n. e. Ovaj jedini prirodni pravac dolinama Čikole, Vrbe i Sutine bio je od prvorazredna značaja za Rimljane da osiguraju vlast u priobalskim gradovima na Jadranu, osvojenim još u vrijeme Cezara. Nakon završetka rata s Delmatima i Panonima, 6-9. god. n. e. pristupili su gradnji ceste koja je završena do *Andetrium*a, današnjeg Muća. Cesta je poslije tri godine produžena do Promine i u dolinu Krke.¹⁷⁵

Vodila je pravcem prastare autohtone komunikacije koja je povezivala naznačajnije delmatske utvrde i naselja, kastela i opida, u dolinama Vrbe, Čikole i Krke. Cesta *Gabiniana* odvajala se od ceste *Salona – Ekvum* kod Grla na Klisu i skretala prema zapadu.¹⁷⁶

Cesta koja se spominje kao treća na solinskim natpisima, *ad hedum castellum Daesitiatum*, završena je 19/20. god. n. e. Poslije Dolabele produžena je do Argentarije. Na Tabuli Peutingeriani je obilježena kao linija *Salona – Argentaria*. Vodila je trasom *Salona* (Solin) – *Tilurio* (Gardun kod Trilja) – *Ad Libros* (Bukova Gora) – *In monte Bulsinio* (Privala, Žbanica) – *Bistue Vetus* (Duvno) – *Ad Matricem* (Otinovci kod Kupresa) – *Bistue Nova*

¹⁷³ Bojanovski, 1974, 17-18; Glavičić, 2014, 43; Mesihović, 2014, 62-66; Arheološki leksikon I, 1988, 153, 154-155.

¹⁷⁴ Bojanovski, 1974, 41, 124-125; Bojanovski, 1984, 239; Nikić, 1983, 241-248.

¹⁷⁵ Bojanovski, 1974, 130-132.

¹⁷⁶ Bojanovski, 1974, 131-132.

(Bugojno) – *Stanecli* (Sarajevsko polje) ... *Argentaria* (Srebrenica). Bila je duga CXXII rimskih milja, odnosno dužine 183 km.¹⁷⁷ Dolabela je ovu cestu počeo graditi kao vojničku cestu – *via munita* radi kontrole glavnog uporišta Dezitijata *Castellum Hedum*¹⁷⁸ u blizini Breze, kao i nadzora ostalih usputnih područja u unutrašnjosti provincije.¹⁷⁹

Cesta *ad Bathinium flumen*, dužine 158 rimskih milja, izgrađena je istovremeno s prethodno navedenom cestom. Završena je 20. god. n. e, povezivala je Salonu s područjem oko rijeke *Bathinus*. Moguća su četiri pravca ove ceste:

1. Salona – Livno – Kupreško polje – Šipovo – Jajce – Turbe – Travnik – Zenica – Žepče,
2. Salona – Livno – Kupreško polje – Bugojno – Mošunj – Zenica – Žepče,
3. Salona – Trilj – Duvno – Kupres – Bugojno – Mošunj – Zenica – Žepče,
4. Salona – Trilj – Duvno – Varvara – Gornji Vakuf – Mošunj – Zenica – Žepče.¹⁸⁰

Komunikacija *ad imum montem Ditionum Ulcirum*¹⁸¹ nastavak je ceste *via Gabianina*, a kasnije je produžena u dolinu Sane. U namjesnikovo vrijeme izgrađen je samo mali dio te ceste. Sastoji se od nekoliko dijelova od kojih je prvi Salona – Andetrium / *via Gabiniana*, drugi dio je *ad imum montem Ditionum Ulcirum* je njen nastavak, a završava cestom izgrađenom u vrijeme cara Klaudija *via Claudia* (sagrađena 47/48. god. n. e.) od brda Ulcira, i to *ab imo monte*, do u dolinu Sane. Cesta je ulazila u posavsku komunikaciju *Siscia – Ad Praetorium – Servitio – Urbate – Marsonie*, i dalje za Sirmijum. Saobraćajna komunikacija Salona – Promona – Burnum – Knin – Petrovačko polje – dolina Sane predstavlja vezu Salone s Panonijom, sa svojim ograncima Petrovac – Bihać te Petrovac – Knin.¹⁸²

Cesta *Salona – Narona – Leusinium – Scodra* je dio velike carske komunikacije od Akvileje do Carigrada. Prolazila je većim dijelom kroz današnju Dalmaciju, a preko Hercegovine kroz Ljubuško polje – stanica Bigeste i dalje. Od Čapljine je vodila preko Stoca – *Diluntum* do Panika na Trebišnjici – *Leusinium*, i dalje preko Crne Gore u Skadar. Kod

¹⁷⁷ Bojanovski, 1974, 133; Mesihović, 2010, 107; Arheološki leksikon I, 1988, 155; Bojanovski, 1981, 163-173, Imamović, 2002, 457.

¹⁷⁸ *Castellum Hedum*, plemensko sjedište Dezitijata, za koje Strabon (63. god. p. n. e.), Apijan (2. st. n. e.) i drugi pisci smatraju da su bili Panoni. O plemenskom centru Dezitijata blizu Breze dokazuje titul, sepulkralni spomenik – Župča kod Breze, koji pripada porodici Baton, iz koje je potekao i vojskovođa Baton, organizator i jedan od dvojice vođa Velikog Ilirskog ustanka protiv rimske okupacije od 6. do 9. god. nove ere. Marić, 2000, 120.

¹⁷⁹ Bojanovski, 1974, 188; Arheološki leksikon I, 1988, 155.

¹⁸⁰ Bojanovski, 1974, 199-200; Arheološki leksikon I, 1988, 155.

¹⁸¹ *Montem Ditionum Ulcirum* se vjerovatno odnosi na planinu Ilica / Uilica / Ujilica sjeverno od Bosanskog Grahova i jugozapadno od Drvara.

¹⁸² Bojanovski, 1974, 218-219; Bojanovski, 1984, 233; Pašalić, 1960, 10-15.

Bigeste se jedan regionalni rimski put odvajao na sjeveroistok, te preko Brotnja silazio u Bišće polje i Mostar.¹⁸³

Osim glavnih saobraćajnica postojala je i mreža lokalnih puteva – *viae vicinales* koji su povezivali manja mjesta, naselja i rudnike.¹⁸⁴ Najznačajniji vicinalni putevi nalazili su se na području komunikacije *Salona – Argentaria* (iza Kozjaka, u Tiluriumu / Trilju, u Bukovoj Gori, u Prisoju, na Duvanjskom polju, Riličkom polju, u Bugojnu, na Travničkom polju, Višnjičkom polju, Sarajevskom polju), na saobraćajnicama *Salona – Servitium* i *Salona – Burnum – Ulcirum* – dolina Sane, te na magistralnim putevima *Salona – Siscia* i *Salona – dolina Sane* (raskršća u Magnumu, Burnumu, Petrovačkom polju, dolini Sane i Une).¹⁸⁵

Jedan pravac iz Narone išao je u unutrašnjost Bosne i to Narona – Čapljina – dolina Neretve do Bijelog polja – Nevesinjsko polje – Boračko jezero – Konjic – Ivan-planina – Sarajevsko polje – Romanija – Drinjača – dolina Drine do Save. Dalje prema istoku išla je cesta pravcem Narona – Čapljina – Klepci – Stolac – Gradac – Mosko – Panik. Rimske ceste građene su s namjenom da se izvjesni punktovi i oblasti u unutrašnjosti pokrajine povežu što kraćim, najpovoljnijim komunikacijama sa centrom provincije Salonom.¹⁸⁶

Iz Epidaura je vodila jedna rimska cesta u unutrašnjost Balkana. Prolazila je kroz Trebinje – *Asamo*, Mosko – *Ad Zizio*, Panik – *Leusinium*, Bileću, Gacko, Foču i Pljevlja – *Municipium S...*, te preko Prijepolja vodila u Novi Pazar, gdje se vezivala na tamošnji sistem rimskih cesta.¹⁸⁷

Značajno prometno čvorište iz kojeg je izlazilo više cesta bilo je u Golubiću kod Bihaća – *Raetinium*. Cesta dolinom Une vodila je pravcem Golubić – Kostel – Otoka – Kostajnica – Sisak. Između Kostela i Bosanske Krupe imala je dvije varijante i to jednu preko Kostela i Cazina, lijevom obalom Une, a drugu preko ogranaka Grmeča. Cesta dolinom Korane: Golubić – Kostel – Brekovicica – Vrsta – Gata – Ilidža – Bugar – dolina Korane – Cetingrad – Sisak. Na odsjeku Bugar – Sisak nije istražena. Cesta u Krbavu i dalje vodila je trasom Golubić – Zavalje – Izačić – L. Petrovo Selo – Priboj – Babin Potok – Gacko polje / *Arupium* – Senj. Cesta prema Burnumu / Ivoševci kod Kistanja išla je trasom Golubić – Plješevica – Donji Lapac (raskrsnica za Udbinu i Gračac) – Doljani – Suvaja – Neteka – Srb –

¹⁸³ Arheološki leksikon I, 1988, 155; Bojanovski, 1977, 123-128; Pašalić, 1960, 62.

¹⁸⁴ Pašalić, 1960, 105; Imamović, 1994, 30.

¹⁸⁵ Bojanovski, 1974, 221-232.

¹⁸⁶ Imamović, 1994, 30; Arheološki leksikon I, 1988, 155; Bojanovski, 1978, 66-108; Pašalić, 1960, 60-74.

¹⁸⁷ Bojanovski, 1987, 63, 68-119, 149-152; Sergejevski, 1962, 75-92; Bojanovski, 1973, 140-166.

Kupirevo (veza sa cestom Senia – Burnum) – Palanka – Duboki dol – Burnum (rimski vojni logor legije XI *Cl. p. f.*). Cesta Golubić – Petrovačko polje je išla pravcem Golubić – Vranovina – Suvaja – Vojevac – Jasenica i tako obišla Ripački klanac. Vjerovatno su kod Bilaja, na „Kraljevom putu“, postojali i miljokazi. Cesta je nastavljala ispod Osječenice do Kolunića starom putinom s nekoliko izvora pored puta. Kod Bara se uključivala na cestu Salona – Burnum – Grab.¹⁸⁸

Cesta Salona – Burnum – Grab na Ilici – Donji Unac – Petrovačko polje – dolina Sane – Una / *ad Pretorium* je do Burnuma / Ivoševci odgovarala cesti Salona – Burnum, a do Graba *ad imum montem Ditionum Ulcirum*. Dalje je vodila preko Grahova i Drvara, Oštrelja i Petrovačkog polja i silazila u dolinu Sane. Dolinom Mlječanice vodila je do njenog ušća u Unu kod stanice *Ad Pretorium*, Kamenik u Suvaji kod Bosanske Dubice. Cesta je obilježena sa 22 miljokaza (većinom cara Klaudija, koji je 47/48. god. završio gradnju do doline Sane). Prolazila je kroz oblasti bogate željeznom rudom, šumama i ispašama. Sa brojnim ograncima pokrivala je veći dio zapadne Bosne, te ovaj rudonosni teritorij povezivao sa Salonom, Siscijom i Sirmijem.¹⁸⁹

Cesta *Siscia – Sirmium*¹⁹⁰ je dio magistralne ceste *Aquleia – Emona – Siscia – Sirmium – Singidunum – Naissus ... Constantinopolis*. Od Siska do Srpca / *Urbate* išla je južnije od Save. U Bosnu je ulazila kod Bosanske Dubice, nastavljala preko Prosare planine, gdje se dobro sačuvala. Dolinom Jablanice vodila je sve do Bosanske Gradiške. Nizvodno je prelazila Savu od Srpca, te nastavljala Slavonijom preko Slavanskog Broda – *Marsonia* i Županje – *Ad Basantem*. Istočno od Gunje ponovo je prelazila Savu, vodila kroz Semberiju, prelazila Drinu kod Brodca / *Drinum flumen*, te sjevernom Mačvom vodila u Sremsku Mitrovicu.¹⁹¹

Cesta dolinom Drine trasirana je na pogonu *Sirmium – Gensis* (Lešnica na Mačvi) – *Ad Drinum* (Zvornik) ... *Argentaria*. Povezivala je Sirmium sa rudnicima olova i srebra na Drini. Prelazila je Drinu kod Han Palatora – Šepak, te vodila lijevom obalom Drine. Jedan priključni put dolinom Saske rijeke je povezivao sa centrom rudarstva u Domaviji. Nizvodno od Han Palatora se od nje, lijevom obalom Drine, odvajala komunikacija koja nije zabilježena u itinerarima. Podrinjska komunikacija se nastavljala i na jugu od Skelana prema Višegradu,

¹⁸⁸ Arheološki leksikon I, 1988, 154; Bojanovski, 1984, 231-233.

¹⁸⁹ Arheološki leksikon I, 1988, 154; Pašalić, 1960, 11.

¹⁹⁰ Izgrađena je u vrijeme Flavijevaca, kada je na Savi bio podignut limes i osnovana ratna flota. Arheološki leksikon I, 1988, 156.

¹⁹¹ Arheološki leksikon I, 1988, 155-156; Bojanovski, 1984, 151, 154-222.

dok je jedan ogranak prelazio Drinu, te vodio u teritoriju zapadne Morave. Postojala je i veza sa gornjim Podrinjem i dolinama Lima, Uvca i Čehotine, te na jug od Epidaura.¹⁹²

Važno čvorište cesta bilo je i u Višegradu, gdje su se spajale ceste iz Foče, Goražda i Rogatice, preko Sjemeča i Međeđe. Iz Višgrada je jedna cesta išla dolinom Drine do Skelana i dalje do Sirmijuma, dok je druga cesta vodila na istok dolinama Rzava i Budimlije do Bijelog Brda i Priboja. Ova cesta je iz Dobruna imala vezu i sa Užicom dolinom Đetinje, dok se drugi krak odvajao dolinom Uvca – sjeverno od Zlatar planine – preko Radoinje i Akmačića do Aljinovića-Sjenica. Ovdje cesta se spajala sa komunikacijom koja je dolazila iz Kolovrata-Prijepolje i vodila južno od Zlatara, pored manastira Mileševe i preko planine Jedovnika. Iz Aljinovića se preko Sjeničkog polja spuštala u dolini rijeke Ljudske i njom vodila do Novog Pazara, gdje se vezivala sa putevima u dolinama Ibra i Velike Morave. Ovaj južni pravac je dolazio iz Epidaura, te preko Trebinja i Panika i dalje preko Bileće, Gacka i Foče vodila do Pljevalja. Preko Prijevoja Jabuka silazila je u Kolovrat na Limu.¹⁹³

Širina namjesnikovih cesta iznosila je 3,50 do 4 metra, tako da su se mogla mimoilaziti dvojna kola, osim na uzbrdicama i na kršu. Neke ceste su imale širinu od 4,35 do 5,75 metara (cesta Bigeste - Naron, Halapić - Mlinište). Tek poslije Trajana i Hadrijana nastale su ceste širine od četiri metra.¹⁹⁴

U početku su ceste gradile legije za vojne i upravne potrebe. U njihovoj gradnji korištena je radna snaga pokorenog stanovništva. Konstrukcijom su se rimske ceste razlikovale od prahistorijskih puteva. O toj razlici govore i Solinski natpis formulom *munit* kao i izraz *ad viam munitam*. Izraz *viam munire* označava izradu potpornih zidova, ivičnjaka, donjeg stroja – statumen, usjeka i nasipa za ostale građevinske radove na cesti. *Via munita* je umjetno građena cesta sa čvrstom podlogom koja je osposobljena za kolski promet. (Tab. 4, sl. 2.).¹⁹⁵

Na tvrdom kraškom tlu nisu bili potrebni obimni zemljani radovi. Na makadamskim putevima - *viae glareae* trebalo se samo poravnati planum i izgraditi donji i gornji sloj ceste, i mjestimično na močvarnom terenu i blizu naselja – popločane ceste *viae stratae*.¹⁹⁶

¹⁹² Arheološki leksikon I, 1988, 156; Bojanovski, 1987, 129-142; Pašalić, 1960, 74-75.

¹⁹³ Arheološki leksikon I, 1988, 156; Bojanovski, 1987, 120-147.

¹⁹⁴ Bojanovski, 1974, 34-35.

¹⁹⁵ Bojanovski, 1974, 31.

¹⁹⁶ Odatle su imena strata, street i Strasse izvedeni po cestovnom zastoru - *stratum*, po čemu se rimska cesta razlikovala od prašnjavih puteva iz starog perioda. Bojanovski, 1974, 31.

Rimljani su pri trasiranju puta određivali širinu, tako što bi iskopali dva usporedna jarka, potom bi otkopavali zemlju između jaraka sve dok ne bi došli do čvrste podloge koja bi izdržala kaldrisanje. Na ovu podlogu stavljan je ravnomjeran sloj pijeska i kreča – *pavimentium*, a zatim redom druga četiri sloja različitog materijala; *statumen* sastavljen od velikog kamenja postavljenog uspravno i učvršćenog malterom od sabijenog šljunka i kreča, *nucleus* od sabijenog kreča, pijeska, zemlje i komadića cigle te, na kraju, kaldrma od velikih oblutaka ili kamenja, *summa crusta* ili *summum dorsum* blago ispupčenog oblika za lakše oticanje voda od kiše.¹⁹⁷ Oprema koja je korištena u građevinskim radovima bila je pijuk, čekić, motika i lopata. Bilo je potrebno mnogo radne snage i bogata novčana potpora koju je država počela stjecati osvajanjem.¹⁹⁸

Neizostavan dio svih rimskih puteva, naročito raskrsnica, bili su miljokazi – *marmor miliarium*, kameni stubovi oblog presjeka, promjera do 40 cm, visine do 1,50 m. Na sebi su imali natpise na latinskom jeziku, iz kojih su se putnici mogli informirati o dužini ceste i mjestu na kojem se nalaze. U unutrašnjosti Dalmacije najbolje obrađeni i najimpozantniji su oni miljokazi sa ceste Drvar – Petrovačko polje – dolina Sane, postavljeni 47/48. god. n. e., u vrijeme vladavine cara Klaudija. Iz doline Trešanice kod Konjica potječe najstariji miljokaz s natpisom Divo Augusto iz 14. god. n. e., koji je ujedno i najstarije epigrafsko svjedočanstvo o gradnji rimskih puteva. Većina miljokaza postavljena je u 3. i 4. stoljeću.¹⁹⁹

Brojne stražarnice razmještene duž trasa pojedinih cesta govore o vojnom karakteru Dolabelinih cesta. Sagrađeni su *speculae*, *burgusi*, *kasteli*.²⁰⁰

U rimsko doba odvijao se rječni promet dolinama Neretve, Une, Sane, Vrbasa, Bosne i Drine. Po dužini plovnih tokova i po privrednom značaju najvažnije su bile rijeke Sana sa Unom i Drina, na kojima se odvijao prijevoz rude iz rudarskih bazena Sana – Japra i Argentarija. Drina je služila za prijevoz građevinskog materijala na kraće i duže relacije. Rijeka Sava imala je poseban značaj i korištena je za transport građe i opreme. Njome su plovili i brodovi vojne flotile, koji su na Savi vršili patronalnu službu. Neretvom se odvijao važan rječni saobraćaj, obavljana je trgovina i transport preko luke Narone u antičkom periodu.²⁰¹

¹⁹⁷ Bojanovski, 1974, 31.

¹⁹⁸ Rimsko Carstvo, 2007, 369.

¹⁹⁹ Bojanovski, 1974, 37-38

²⁰⁰ Bojanovski, 1974, 29.

²⁰¹ Pašalić, 1960, 107.

S obzirom na važnost, ceste su bile pod stalnim nadzorom službi za održavanje, koje su se brinule stanju cesta te da se na njima promet odvija besprijekorno. Na određenim rastojanjima podizane su i stanice, gdje se moglo prenoćiti i na sigurnom ostaviti putna roba. Postojala je i prometna policija – beneficijari, koja se brinula za sigurnost putnika i robe. Beneficijari su obavljali niz administrativnih i policijskih poslova u vezi sa *cursus publicusom*, kao i državnim magacinima – *horrea*.²⁰²

Na cestama se odvijao poštanski saobraćaj - *cursus publicus* i glavni promet robe. Poštanske saobraćajne stanice s uredima, radionicama, magacinima i konačištima služile su za prijenos važnih državnih pošiljki i za poštanski saobraćaj.²⁰³ U nekim stanicama - *mutationes* vršen je najvažniji popravak vozila i zamjena kola, dok su u većim i značajnijim stanicama postojale gostionice, konačišta, radionice, trgovine i ostali najnužniji servisi - *mansiones*.²⁰⁴

Na ulazima u klisure i drugim nepristupačnim mjestima, pogodnim za pljačku, postavljane su naoružane posade koje su sprečavale mogućnost pljačke. Uskoro su počela nicati i rimska naselja uz ceste, koja su imala funkciju putnih stanica. U početku su stanovnici tih naselja bili isključivo trgovci, isluženi vojnici i službenici.

²⁰² Pašalić, 1984, 236.

²⁰³ Perzijanci su organizirali učinkovit sistem stražarnica i svratišta u kojima su se putnici mogli zaustaviti i odmoriti ili zamijeniti konja u hitnim slučajevima. Takve su usluge pružale činovnicima i državnim službenicima koji su morali putovati zemljom i koji su morali imati dokument s kraljevskim pečatom kojim su dokazivali svoj identitet i dužnost. Vjerovatno je da su Perzijanci stvorili prvi poštanski sistem u historiji jer su kraljevskim cestama mogli putovati službeni dokumenti namijenjeni raznim svrhama uprave ili dokumenti privatnih građana. Soldi, 2013, 133.

²⁰⁴ Pašalić, 1984, 236; Bojanovski, 1978, 52.

VOJNI OBJEKTI

Sistem gradnje cesta pratio je i proces gradnje vojnih utvrđenja i logora koji su služili za smještaj legija. Na prostoru današnje Bosne i Hercegovine bili su vojni logori u Humcu - Gračine kod Ljubuškog²⁰⁵, Biogracima kod Mostara, Makljenovcu kod Doboja²⁰⁶, Šipovu, Lutvinom Hanu na Drini kod Srebrenice, Bratuncu i kod Banje Luke - *Castra*. Postojao je i velik broj utvrđenja - kastela za smještaj manjih odjeljenja posade i straža. Manji logori nalazili su se u Velikoj Kladaši, Golubiću kod Bihaća i Sopotnici kod Goražda. Logori su bili smješteni na ravnicama i otvorenim prostorima, u rudarskim područjima, na komunikacijama, uz rijeke i na ostalim bitnijim područjima, na mjestima na kojima su se nalazile aglomeracije domorodačkog stanovništva.²⁰⁷ Osim smirivanja novoosvojenih mjesta, mnogobrojni vojni logori imali su i funkciju zaštite puteva, naselja i rudarskih područja.

Castra je vrsta vojnog utvrđenog logora koji je gradila i koristila rimska vojska. Na latinskom jeziku za logor se koristila riječ *castrum*²⁰⁸ i to naročito za veće tipove u koje su se smještale i legionarske jedinice. Pojam u množini *castra* koristio se za jedan logor, jer je *castrum* označavao samo jedan objekat, baraku, zgradu ili šator unutar logora. Za stanicu manje jedinice, većinom auksilijarnog tipa, koristio se termin *castellum*²⁰⁹. Rimski vojni logori nisu služili samo za sklanjanje i zaštitu vojske u pokretu ili garnizoniranje na određenom prostoru, već su predstavljali vrstu odstupne linije u slučaju poraza u bici na otvorenom. Podizali bi se prije same bitke i, u slučaju da nešto nepovoljno krene, vojnici bi se sklanjali u utvrđeno područje, gdje bi se zaštitili i pregrupisali.²¹⁰ Privremeni logori činili su skup šatora i torova zaštićenim drvenom palisadom, usjecima i nasipima. U slučaju da se jedan rejon, iz strateških razloga, stanja terena, geografskih, geomorfoloških i demografskih razloga koristio u dužem periodu, taj logor je imao naziv *castra stativa* - permanentni logor

²⁰⁵ Dodig, 2011, 327.

²⁰⁶ Čremošnik, 1984, 23.

²⁰⁷ Pašalić, 1960, 98-99; Imamović, 1994, 33.

²⁰⁸ *castrum*, i, n. I. sing. (rijetko) grad. kula, tvrđava. II. pl. tabor, oko, logor, c. stativa, stalan tabor, c. hiberna, tabor zimni. Divković, 2006, 171.

²⁰⁹ *castellum*, i, n. [dem. od *castrum*] svako utvrđeno mjesto; gradić, tvrđava, kula, reduta, bastija, bedem. Divković, 2006, 170.

²¹⁰ Sanader, 1999, 99.

koji je mogao biti *castra hiberna* - zimski logor i *castra aestiva / aestivalia* - ljetni vojni logor.²¹¹

U početku su se utvrđenja za osiguravanje logora sastojala od zemljanih nasipa s palisadama, a poslije od čvrstih kamenih zidova. Rimski logor bi izgledao ovako: iza jarka - *fossa*, na nasipu - *agger* bi se nalazila palisada ili zid - *vallum*. Vojnici su u nasip ugrađivali tajne prolaze, od kojih neprijatelj ne bi imao nikakve koristi. Postojale su tri vrste skrivenih prolaza: *clavicula*, *agricola* i *tutulus*. Vojnici su nosili ne samo oružje, već i oruđe. Unutar zida bila je smještena baza – *munimentum*. Iza zida nalazio se prazan prostor - *intervallum*, u kojem su smještene stoka / *capita* i plijen / *praeda*. U logoru se nalazila široka glavna cesta - *via principalis*, orijentisana sjever – jug. Odgovarala je gradskoj ulici *cardus maximus*. Pretori – *praetorium* bila je zgrada ili šator komandanta armije, koja je se nalazila u rimskom logoru. Vrsta administrativne kancelarije logora, kvestorij – *quaestorium*, bila je smještena na jednoj strani od pretorija. Ovdje je bio i forum, gdje se okupljala vojska. Duž glavne ceste bili su smješteni šatori ili objekti u kojima su boravili vojni tribuni, i to ispred baraka ili šatora jedinica kojima su komandovali. Glavna ulica je izlazila iz vojnog logora kroz *porta principalis dextra* i *porta principalis sinistra*, koje su osigurane i utvrđene kulama - *turres*. Naziv *principia* podrazumijevao je centralni prostor glavne ulice, u kojem su smješteni objekti ili šatori komandnog osoblja.²¹²

Pod pravim uglom na *via principalis* bila je *via praetoria*. Te dvije ceste dijelile su vojni logor na četiri kvadratna dijela. Glavna cesta izlazila je na glavnu kapiju - *porta praetoria* i *porta decumana / porta quaestoria*, odnosno „kapiju od Desete“. U vrijeme mira u vojnom logoru bila je organizovana i pijaca na kojoj bi se trgovalo sa starosjediocima. Postojala je i druga cesta - *via quintana*, što bi u značenju bila „cesta od Pete“. Ta ulica mogla je voditi kroz kapije, ali je bilo i slučajeva kada ih nije imala. Periferni put - *via sagularis* pružao se unutar vojnog logora. (Tab. 7, sl. 1).²¹³

Shema uređenja vojnog objekta prenijela se i na planiranje gradskih naselja, kako u postavljanju mreže ulica i glavnih zgrada s trgom tako i u terminologiji. Rimska vojska je značajno doprinijela životu rimskog stanovništva. *Via quintana* i *via principalis* dijelile su logor na *latera praetorii*, *praetentura* i *retentura*. U lateri su se nalazili žrtvenici,

²¹¹ Mesihović, 2013, 1171; Logor pomorskih i flotnih jedinica se nazivao *castra navalia / castra nautica*; Sanader, 1999, 99.

²¹² Mesihović, 2013, 1178; Sanader, 1999, 100.

²¹³ Mesihović, 2013, 1178-1179.

auguratorium za auspicije, tribunal s uzdignutom platformom u kojem su izvođeni sudski procesi i arbitraže, stražarnica, skladišta za žito i meso te *armamentarium* u kojem se nalazilo teško naoružanje i artiljerija. U praetenturi se nalazila *scamnum legatorum* u kojem su bili smješteni časnici. Blizu principia bili su i bolnica – *valetudinarium / hospitium, veterinarium, fabrica* - radionica za metal i drvo. U evropskim vojnim logorima koji su se nalazili na rijekama, bile su smještene specijalne snage poput *classici* – marinaca, riječna zapovjedništva i riječne flote, *equites* - konjaništvo, *exploratores* - izviđači i *vexillarii* - nositelji zastava i simbola svojih jedinica.²¹⁴ Retentura je bila najbliža zgradi komande i u njoj se nalazila kvestura. Kasnije je retentura, do kasnog carstva, bila zona u kojoj je čuvan plijen i mjesto gdje su smješteni taoci i visokorangirani neprijateljski zarobljenici. Kod kvestorija se nalazio *statores* - dio za štapsko osiguranje, te šatori u kojima su bile smješteni *nationes* - auksilijarne trupe i legionari.²¹⁵

U perifernim zonama vojnog logora bili su smješteni vojnici. Veći objekat ili šator imao je centurion i korišten je kao oficijelna zona centurije. *Contubernium* je naziv za šator, baraku ili odjeljak u nastambi u koji je bila smještena grupa od osam vojnika. Po strukutri i rasporedu, stalni vojni logori na granicama i u unutrašnjosti imali su isti izgled kao i u vrijeme vojnih pohoda, samo su bili čvršće gradnje. Šatori su bili zamijenjeni drvenim, a kasnije i kamenim nastambama.²¹⁶

Jedna nastamba bila je predviđena za cijelu centuriju u stalnim vojnim logorima, građenim od kamena, drva i cigli. Ogranci nastambe namijenjeni vojnicima imali su desetak odjeljenja u kojima su se nalazile dvije odaje, te su bili smješteni na jednome kraju nastambe. Odjeljenje je sadržavao odaju za osam vojnika i malu ostavu za odlaganje opreme. Vojnici su sami sebi kuhali i servirali jelo, ali su mogli i u kantini kupovati hranu. U vanjskim pećnicama pekao se hljeb. Vojni logor je, za higijenske potrebe, sadržavao javne i privatne toalete – *latrine*. U javne toalete je uvijek kanalima provođena tekuća voda, koja je odvodila kanalizacijski otpad. Iz iskopanih bunara dolazila je pitka voda. Osim toga, akveduktima je voda dopremana u veće i stalne vojne logore. Vlastite toalete imali su pretorij i zona u kojoj su bili smješteni viši oficiri, dok su vojnici koristili one koji su bili u ili blizu intervalluma. Javne banje za vojnike, uključujući i toalete, nalazile su se blizu ili na glavnoj ulici. Ove banje

²¹⁴ Mesihović, 2013, 1179.

²¹⁵ Mesihović, 2013, 1179.

²¹⁶ Mesihović, 2013, 1181-1182.

su mogle biti iste vrste kao one u gradskim naseljima. Sadržavale su i sale za vježbanje i masažu.²¹⁷

Tiberije je u vrijeme ilirskog ustanka prikupio u Iliriku jake snage sastavljene od 10 legija, više od 79 kohorti, 10 ala, više od 10.000 veterana. Legija je bila sastavljena i od dobrovoljaca i snažne konjice tračkog vladara Remetalka. Poslije sloma ustanka ilirska vojska sastojala se od pet legija. U Panoniji su bile stacionirane *legio VIII Augusta*, *XV Apollinaris* i legija *IX Hispania*, a u provinciji Dalmaciji *legio VII*²¹⁸ koja je bila smještena u Gardunu (Tilurijum) i *XI legija* u Burnumu.²¹⁹

U našoj zemlji otkriveni su tragovi sljedećih vojnih jedinica i njihovih pripadnika: *leg. VII* i *XI*, odnosno *Claudia pia fidelis*²²⁰ u okolini Ljubuškog i Humca, u Vaganju kod Jajca, u Voljevici kod Srebrenice, u Halapiću na Glamočkom Polju i Skelanima, *leg. IV Flavia*, *leg. I* i *leg. Adiutrix* u Humcu, Golubiću i Privilici kod Bihaća i Skelanima, te Bosanskom Grahovu *leg. I Italica* u Stocu i Skelanima, *leg. VIII Augusta* u Gradcu kod Pazarića i Švrakinom Selu kod Sarajeva, *leg. X Gemina* u Cikotaama kod Prijedora, *leg. XIV Gemina* u Halapiću i Stocu, *leg. V Macedonica* u Skelanima i *cohors III Alpinorum (equitata)* Kutac i Hardomilje kod Humca, *cohors VIII voluntariorum*, *cohors I Belgarum (equitata)* u Makljenovcu kod Doboja i Hardomilje kod Humca, *cohors I Bracaraugustanorum*, *cohors I Hispanorum*, *cohors I Lucensium (Hispanorum equitata)* u Hardomilju kod Humca, *ala Claudia Nova* u Golubiću kod Bihaća i *cohors II miliaria* u Dubravi kod Stoca.²²¹

U Velikoj Kladaši, na lijevoj obali Kladašnice, pronađen je odlomak cigle s pečatom legije XIII Gemine (CIL III, 13339 = sigurno 14023) ujedno proizvod domaće ciglane te legije. Legija XIII Gemina Martia je, prema Paču, tokom 2. st. n. e. od vremena Hadrijana bila u Panoniji i pripadala je vojnoj komandi Panonije Superior. Karl Pač smatra da je rimsko mjesto u Velikoj Kladaši pripadalo Panoniji Superior.²²²

²¹⁷ Mesihović, 2013, 1182.

²¹⁸ Tončinić, 2011, 12, 172.

²¹⁹ Bojanovski, 1988, 355.

²²⁰ Legije VII i XI se od 42. god. n. e. pojavljuju sa atributom *Claudia Pia Fidelis*. Godine 41. urotnici su svrgnuli cara Kaligulu i postavili Klaudija za cara. U nemirnoj situaciji, tadašnji namjesnik provincije Dalmacije, Lucije Aruntije Kamilo Skribonijan otkazao je poslušnost novom caru. Pokušao ga je skinuti sa vlasti uz pomoć VII i XI legije. Kada su vojnici htjeli krenuti novoproglašenom princepsu Skribonijanu, vjerovatno u Salonu, odustali su u zadnjem času potaknuti praznovjerejem. Nisu mogli izvući legijske simbole (orlove i ostale legijske znakove) koji su na motkama bili pobodeni u zemlju. Tada su legionari odustali od pobune i ostali vjerni caru Klaudiju koji im je u znak zahvalnosti dodijelio novčane poklone i posjede. Ovim legijama dodjeljen je naziv *Claudia Pia Fidelis (Cl P F -„vjerna i odana“)*. Glavičić, 2014, 42; Tončinić, 2011, 14.

²²¹ Pašalić, 1960, 97-98.

²²² Pašalić, 1960, 14; Patch, 1893, 681-682.

Legije i kohorte imale su zemljište (*prata legionis cohortis*) koje je bilo u posjedu carskog fiska. Zemljište im je koristilo kao vježbalište i ekonomska baza, te za ispašu i uzgoj stoke i za sijanje žita i uzgoj povrća. Služilo im je i za proizvodnju opeka i građevinskog materijala. Veterani su se, prilikom penzionisanja – *honestia missio*, vraćali u rodno mjesto ili su se nastanjivali u blizini vojnog logora gdje je bila smještena njihova jedinica. Kao nadoknadu za vojničku službu – *missio agraria* dobijali su poljoprivredna imanja – *sessio*. Pod Tiberijem su naseljeni veterani rimskih legija u okolini Bigeste. Na groblju u Ljubuškom su pronađene dvije mermerne ploče sa dedikacijama Augustu i Tiberiju iz perioda Tiberijeve vladavine. Ploče svjedoče da je Tiberije na mjestu *pagus Scunasticus*, koje se nalazilo na prostoru Narone, naselio islužene vojnike. Svrha dedukcije u području Bigeste bilo je zbrinjavanje veterana. Smatrano je da su na prostoru Narone isluženi vojnici naseljeni radi ojačavanja naselja.²²³

Kada je uređen limes u vrijeme Flavijevaca i cara Trajana, legije su se premjestile iz Dalmacije na Dunav radi čuvanja granice. Krajem 1. st. n. e. Dalmacija je ostala bez legija. Njeno područje su u početku čuvale tri, a kasnije jedna kohorta (*coh. III Alp., I Belg. i VIII vol.*) s logorima na Humcu, Gardunu i Muću.²²⁴

Nakon odlaska legija i auksilija - pomoćnih jedinica, jedina oružana snaga bili su konzularni beneficijari (*beneficarii consulares*)²²⁵, niži oficiri iz štaba namjesnika čiji je zadatak bio održavanje javnog reda i sigurnosti. Nadzirali su sigurnost prometa i značajnih rudničkih, metalurških i drugih objekata. Njihove stanice (*stationes*) bile su razmještene duž značajnih puteva, na većim raskrnicama, prevojima, prijelazima preko rijeka, kod rudarskih i metalurških pogona. Nalazile su se i u municipijima, što je postalo efikasno sredstvo u rukama namjesnika za uplitanje u poslove gradske autonomije. Beneficijari su u municipijama predstavljali centralnu vlast namjesnika.²²⁶

Territoria je bio naziv za cijelo područje koje je bilo potrebno za održavanje stalnog logora te je obuhvatalo i zonu van zidina. *Territoria* logora je obuhvatala i vodne resurse, pašnjake za konje, mazge i stoku, šume, kamenolome, rudnike, predio za obuku i vježbalište i

²²³ Bojanovski, 1988, 357; Škegro, 1991, 115; Ferjančić, 2002, 18, 107-108.

²²⁴ Bojanovski, 1988, 358-359.

²²⁵ Beneficijari su činili poseban element vojne i sigurne organizacije, *speculatores* i *exploratores*. *Speculatores* su bili izviđači kao i *exploratores*. Poslije su obavljali i poslove kurira, provoditelja zakona, tjelohranitelja i dželata. *Exploratores* su motrili na pokrete neprijatelja u polju. Oba tipa vojnika nosili su civilnu odjeću i smatrani su kao obavještajci i špijuni (*occulta speculator/speculatrix*). *Speculatores* su predstavljali vrstu unutrašnje sigurnosti, dok su *exploratores* predstavljali vanjsku obavještajnu službu. Mesihović, 2013, 1500.

²²⁶ Bojanovski, 1988, 359-361.

pridodata civilna naselja i sela. Važna su bila civilna naselja koja su nastajala uz logore ili u njihovoj blizini, koja su nosila naziv *canabae* – logorska sela. U njima su stanovale porodice veterana²²⁷ i vojnika. Ondje su se naseljavali trgovci, manufakturisti i zanatlije, gostioničari i svi oni koji su mislili ili nadali se profitirati od prisustva vojske. Sitni trgovci i prodavači su u tim naseljima prodavali sitnarije i drugu robu. Broj civila naseljenih u kanabe značajno je rastao. U početku kanabe nisu imale poseban pravno-administrativan položaj, bile su pod upravom i sudskom nadležnošću odgovarajućeg vojnog zapovjedništva u logoru. Kasnije, na osnovu dugotrajnog postojanja logora i kanabe, obrazovane su jedinice municipalne organizacije, te su stvorena autonomna civilna uprava i administracija. Kanabe su imale vlastitu upravu s kvestorom na čelu. Ta naselja, kao i ona na cestama, poprimaju izgled gradskih naselja s javnim zgradama, trgovinama i zanatskim radionicama uz rimske puteve, skladištima i gostionicama. Kao aglomeracije uz logore i kao saobraćajne stanice kanabe su izrasle u privredne centre određenog područja. Njihovom značaju doprinijeli su vojnički logori koji su davali zaštitu naseljima i pružali sigurnost saobraćaju.²²⁸

Kastrum na Gračinama kod Ljubuškog bio je stalni logor – *castra stativa*. Na istraženoj površini logora otkriven je kompleks od četiri zgrade, od kojih su dvije u cijelosti otkopane, a dvije djelomično. Zgrade su međusobno povezane, dok su se ostali objekti nalazili na jugu i zapadu od otkopanih objekata. Imao je pravougaonu osnovu s odbrambenim bedemom. Taj rimski logor, veličine jedne *cohors equitata* (oko 608 vojnika), opskrbljivao se vodom iz Trebižata pomoću kule za dizanje vode *turris ad aquam tollendam*. Unutar zida bile su postavljene zgrade odvojene mrežom unutrašnjih komunikacija – *kardines* i *decumani*: praetorium, principia – zgrada komande, barake za boravak vojnika poredane po alama i centurijama, te zgrade sa stanovima za centurione i dekurione. (Tab. 8, sl. 1.).²²⁹

Najbolja očuvana građevina bila je srednja zgrada u kojoj se nalazio *praefurnium* - uređaj za centralno grijanje, s podovima pokrivenim crno-bijelim mozaicima s geometrijskim ukrasima te zidovima koji su bili ukrašeni freskama u crvenoj, zelenoj i bijeloj boji. Vjerovatno se u ovom objektu nalazilo zapovjedništvo logora, tj. kohorte - *principia*, kao i *questorium* - upravne kancelarije. Dio zgrade bila je prizemna građevina užih zidova, paviljon za vojsku. Bila je jednostavnije građena, bez čvrstih podova. U njoj su smješteni *contubernia* - odjeli sa osam ili deset vojnika, koji su imali dva reda, prvi red *arma* i stražnji red *papilio*. U

²²⁷ Ferjančić, 2002, 200-201.

²²⁸ Mesihović, 2013, 1182-1183; Pašalić, 1960, 99.

²²⁹ Arheološki leksikon I, 1988, 98.

prednjem redu, gdje su bile manje odaje, bilo je vojničko oružje i oprema, dok su u stražnjem bile smještene spavaonice. U jednom redu bilo je osam ili devet *contubernia*. Odaje za vojsku bile su male, tijesne i skromne.²³⁰

Logor na Gračinama podignut je početkom 1. stoljeća, najkasnije do 14. god. n.e. kada je Tiberije u okolinu Ljubuškog - *pagus Scunasticus* doveo svoje islužene vojnike.²³¹ Vjerovatno je postojao i ranije, u vrijeme borbi sa Delmatima od 53. do 39. god. p. n.e., izgrađen od laganog materijala. Najstariji vjerodostojni dokazi o postojanju zidanog logora predstavljaju tegule - crijepovi sa žigom *Pansiana*. Pronađeno je nekoliko primjeraka crijepova s pečatom *Q(uinti) C(lodi) P(ansi) PANSIANA* iz 43. ili 42. god. p. n. e.²³² U tom logoru boravile su *cohors I Lucensium Hispanorum equitata* u prvoj polovini 1. st. do nešto prije 80. god. n. e., *cohors I Bracaraugustorum equitata* polovinom 1. st., *cohors III Alpinorum equitata* u 1. st., *cohors VIII voluntariorum civium Romanum* u 2. ili početkom 3. st., *cohors I Belgarum equitata* u 2. ili početkom 3. st. n. e., detašmani legija *I* i *II Adiutrix* sredinom 3. st. n. e. U istraženim zgradama konstatirani su bogati pokretni nalazi raznih predmeta vojne upotrebe, opreme i oružja. Pronađena je i opeka s pečatima vojnih jedinica *leg. VIII Avg.* i *coh. I Belg.* Konstatovani su nadgrobni i počasni natpisi te pečati na crijepovima sljedećih legija i kohorti; *legio VII* sa 11 natpisa, *legio VIII Augusta* sa sedam pečata na crijepu, tri pečata *legio IV Flavia felix* na crijepu, dva natpisa *legio I Adiutrix*, dva natpisa *legio XI Claudia*, po jedan natpis *legio II Adiutrix* i *legio XV Apollinaris*, devet natpisa i devet pečata na crijepu *cohors I Belgarum*, sedam natpisa *cohors III Alpinorum*, pet natpisa *cohors I Bracaraugustanorum*, dva natpisa i jedan pečat *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* i dva natpisa *cohors I Lucensium*. Nije poznato je li logor pripao carskom fisku nakon odlaska vojske u 3. stoljeću ili je služio u druge svrhe.²³³

Na Gračinama je iskopano 7120 predmeta. Među nalazima najbrojnije su kockice mozaika sa 3202 komada, keramički fragmenti - 2058, stakleni fragmenti - 585, artefakti od bronz - 366, ekseri - 334, predmeti od željeza - 187, 75 primjeraka novčića, 27 svjetiljki od kojih sedam s radioničkim pečatom (s biljnim i životinjskim motivima, mitološkim karakterima), 26 fibula te petnaest primjeraka crijepova s pečatom.²³⁴

²³⁰ Bojanovski, 1988, 366; Dodig, 2011, 331; Bojanovski, 1980, 182.

²³¹ Ferjančić, 2002, 107-108.

²³² Škegro, 1999, 290.

²³³ Bojanovski, 1988, 366-367; Dodig, 2011, 327; Dodig, 2008, 144-146; Patch, 1892, 169; Patch, 1893, 679; Zaninović, 1980, 178; Tončinić, 2011, 173.

²³⁴ Dodig, 2011, 329.

Bosanskohercegovački arheolog Radoslav Dodig, na osnovu arhitekture drugih rimskih logora, smatra da se istraženi rimski objekt na Gračinama ne uklapa u shemu rimskoga logora iz 1/2. st. n. e. te da je riječ o kupalištu i jednom stambenom pratećem kompleksu - *casa* kao čestim aneksima vojnog logora. Dodig smatra da se vojni logor, u kojem je mogla boraviti jedna *cohors equitata* - oko 608 vojnika, nalazio u blizini, sudeći po velikoj količini crijeva i obrađenog kamena na širem području Gračina. *Prata legionis* su mogle biti s druge strane Trebižata, a nizvodno prema Hardomilju i logorska nekropola.²³⁵

U izmijenjenim historijskim uvjetima logori su dobili karakter odbrambenih centara te postaju čvršća i sigurnija utvrđenja. U krajevima koji su bliži Panoniji i Meziji raste broj većih i manjih logora, *castra* i *castella* (utvrđena vila) koji su izgrađeni na većim ili manjim uzvišenjima. U rimskim naseljima građene su i učvšćivane utvrde za odbranu od najezde osvajačkih naroda. Od 3. stoljeća uz logor se pribijalo civilno stanovništvo, tražeći zaštitu njegovih zidina. Poznati kasnoantički refugiji (prijehžišta) u Bosni i Hercegovini su Gradina u Podgradini i Gradac u Halapiću na Glamočkom polju, Mogorjelo kod Čapljine, Crkvina u Makljenovcu kod Doboja, Debelo Brdo iznad Sarajeva, Gromile s logorom u Šipovu i drugi.²³⁶

Na ruševinama rimske vile u Mogorjelu u 4. stoljeću izgrađena je rimska utvrda *castrum* pravilne osnove s kulama na uglovima. Vojni logor bio je smješten na dobro zaštićenom položaju u klinu što ga zatvara ušće Trebižata u Neretve, te je branio prodor neprijatelja u Naronu dolinom Neretve.²³⁷ Uglovi i vrata velikog ogradnog zida zaštićeni su isturenim kulama kvadratnog oblika. Kula na istočnom uglu je okruglog tlocrta, bila je uvučena među zidove. Ovaj toranj je bio jak jer su na njemu bili postavljeni strojevi za pucanje prema Neretvi. Uz opkolni zid oslanjale su se unaokolo odaje koje su se sastojale od sobica za vojsku. Unutrašnji dio, koji nije bio izgrađen, služio je kao vježbalište. U zidu na jugozapadnoj strani bila su manja vrata, a bio je pojačan tornjem. Postojala su troja vrata koja su bila široka i dvodjelna. Od njih su ostali tragovi na pragovima. Sjeverna vrata *porta decumana* bila su ukrašena s dva ortostata u obliku cipusa s prikazom akantusa na jednom i vinove loze na drugom bloku. Istočna i zapadna vrata *porta principalis* nisu imala ukrašene ortostate. Kod svakih vrata bile su stepenice koje su vodile do grudobrana. Na sjevernom uglu utvrđenja bile su zidane stepenice. Unutar zgrade uz perimetralne zidove izgrađene su

²³⁵ Dodig, 2011, 331.

²³⁶ Pašalić, 1960, 99; Kasnoantičke utvrde: Blagaj na Buni, Koštur u selu Dabrica kod Stoca, u Vrbljanima blizu Sane, Brekovića, Bugar-Grad kod Bihaća, Biograd kod Konjica, Zecovi kod Prijedora. Čremošnik, 1990, 356.

²³⁷ Zaninović, 2002, 451.

prostorije za smještaj radnika, ostave za alatke i poljoprivredne proizvode. Prostrani i natkriveni trijem pružao se ispred ovih prostorija, naslanjao se na zidane stubove. Po arhitekturi bila je slična Dioklecijanovoj palači u Splitu.²³⁸ Pronađeno je defanzivno oružje, kamene kugle za pračku, koplja, sulice i tribuli, kao i dijelovi rimske vojne opreme (pojasne garniture, jezičci i okovi).²³⁹ Ne zna se koji su pripadnici koje vojske ovdje stanovali. Sudeći po veličini kastela, vjerovatno se posada sastojala od jedne *cohors quingenaria equitata* (oko 500 vojnika i dio konjanika). (Tab. 9, sl. 1.).²⁴⁰

Jedan auxilijarni vojni logor oblika izduženog pravougaonika bio je na području Doboja u sjevernoj Bosni, dimenzija 160x134 m. Kastrum je bio utvrđen širokim zidom zaobljenim na uglovima. Uglovi bedema bili su polukružni i u njima su se, bolje ili lošije, očuvali temelji kula trapezoidnog oblika. Najbolje očuvani su bili temelji kule u sjeveroistočnom uglu bedema. Na unutrašnjoj strani sjeverne kule bio je očuvan i dio oplata od lijepo tesanog kamena. Kod ostalih kula sačuvana je samo podloga od oblutaka vezanih malterom. U jugoistočnom uglu nije bila kula, u polukružnom dijelu dograđen je paralelni zid koji je zatvarao uski prostor. Po jedna utvrđena vrata nalazila su se na svakoj strani bedema kastruma.²⁴¹ Kod istočnih, južnih i zapadnih uzdizao se, s obje unutrašnje strane ulaza, zemljani nasip. Oko sjevernih vrata nije postojao nasip. Glavna i najveća vrata s dva ulaza na južnom bedemu bila su utvrđena s po jednom kulom s obje strane ulaza. Između ova dva ulaza bio je široki zid koji ih je razdvajao. (Tab. 8, sl. 2.).²⁴²

U središtu logora nalazila se zgrada *principia*, dimenzija 41x33 m, odnosno službena zgradu gdje su se vojnici okupljali, vršili obrede i službene poslove. Ulaz u građevinu ležao je s južne strane, nasuprot glavnih južnih vrata na bedemu. Desno i lijevo uz ulaz su pronađene male prostorije koje su vjerovatno bile male stražarnice. U okviru ovog objekta nalazila se prostorija za svetište i mjesto za čuvanje zastava, dok su ostale odaje služile kao kancelarije za potrebe stacioniranih vojnika. U zgradi principije nađene su velike količine provincijske rimske i slovenske keramike, *terra sigillatae*, bronzani ukrasi za vojnu opremu, fibule, stilusi²⁴³, brojni ključevi, vezane male pločice pancera, veća količina bronzanog i srebrenog

²³⁸ Basler, 1972, 39; Paškvalin, 1988, 37; Patch, 1915, 38-39; Dyggve, Vetters, 1966, 57.

²³⁹ Busuladžić, 2011, 346-348.

²⁴⁰ Historijski putopis kroz Bosnu i Hercegovinu, 2012, 261.

²⁴¹ Čremošnik, 1984, 24-25; Radimsky, 1891, 261.

²⁴² Čremošnik, 1984, 25.

²⁴³ Rimski stilus – pisaljka, spravica dole šiljata, a na drugom se kraju završava plojkom. Koristila se za pisanje na voštanim tablama tako da bi se rtom urezivala slova u vosak. Kada se htjelo nešto ispraviti ili cijelo pismo izbrisati, okrenuo bi se stilus pa bi se plojkom vosak ponovo zagladio. Radimsky, 1892, 190.

rimskog novca te dijelovi maske paradne kacige s predstavom Atene i Marsa.²⁴⁴ Pronađeno je dvadeset rimskih novčića koji se datiraju u 2, 3 i 4. stoljeće (novčići cara Valensa, sestertius cara Hadrijana i jedan follis cara Valentijana, sestertius Aleksandra Severa, novčić cara Krispa i Gratijana).²⁴⁵ Nađeni su fragmenti stakla (prozirnog, ulomci mliječnobijele boje, providno zelenkaste boje, brušenog bjeličastog stakla). Preovladavaju nalazi oružja (četverostrane piramidalne strelice, koplja širokog lista, oštrice noža, duguljasta koplja, strelice u obliku lista),²⁴⁶ kao i nalazi poljoprivrednog oruđa. Postojala je i lončarska radionica, što pokazuju brojni nalazi fragmenata loše pečene i odbačene keramike (zdjele, fragmenti čaša, pehara, lončića, ulomci poklopaca).²⁴⁷

U južnom dijelu logora ispred principije nalazila se zgrada *pramentura*, koja je služila za vježbe vojnicima. Paviljon za vojsku bio je od kožnih šatora ili drvenih baraka.²⁴⁸ Oko dvjesto metara od rimskog logora protezalo se civilno naselje - kanabe. U tom naselju evidentirano je kupalište koje je imalo hipokaust s prefurnijem.²⁴⁹

Nađena su tri kamena ulomka s natpisima koji spominju kohorte koje su bile stacionirane u Doboju. Spominju se tribun i prefekt *cohors I Flavia Hispanorum, I miliaria Delmatarum* i veteran *cohors I Belgarum* te posveta carici Juliji Domni, ženi Septimija Severa. Ovdje su vojne jedinice boravile od druge polovine 1. st., tokom 2. i 3. stoljeća, a na osnovu nekih drugih nalaza i do kraja 4. stoljeća.²⁵⁰

Na obali Drine u Donjem Šepku kod Zvornika konstatovan je rustični arhitektonski kompleks iz perioda 3. i 4. st. n. e. Građevina je većih dimenzija, dužine 80, širine 40 m, dok su joj debljine zidova od 0,65 do 0,70 m. Poljoprivredna građevina je imala karakter utvrđenja poput onih kao što je Mogorjelo.²⁵¹

²⁴⁴ Čremošnik, 1984, 27-29; Kacige spadaju u tip šljemova sa vizirom i rađen je po uticajem rimsko-grčke umjetnosti. Ovakve kacige služile su kao paradna oprema visokim oficirima prilikom raznih igara i kulturnih svečanosti. Datira se u 2. i početak 3. st. n. e. Čremošnik, 1984, 40; Basler, 1960, 81.

²⁴⁵ Kraljević, 1984, 85.

²⁴⁶ Nalazi oružja analogni su materijalu utvrđenom u Sisciji. Radman-Livaja, 2004, 23-118.

²⁴⁷ Čremošnik, 1984, 45-58.

²⁴⁸ Čremošnik, 1984, 30.

²⁴⁹ Čremošnik, 1984, 30-32.

²⁵⁰ Arheološki leksikon I, 1988, 98; Radimsky, 1891, 256; Radimsky, 1892, 191; Basler, 1960, 81-82.

²⁵¹ Paškvalin, 1986, 157.

URBANA NASELJA

Domorodačko stanovništvo živjelo je u svojim gradinskim naseljima smještenim na dominantnim mjestima. U periodu ranog principata u provincijama je formirano dosta gradova rimskog tipa. Urbana naselja su izrasla u ravnicama, pored puteva, iz autohtonih naselja, iz vojnih logora i kanaba, banja, kao i rudarskih naselja. Planirani su po rimskom načinu, u ravnici ispod prethodnih gradinskih naselja.²⁵²

Kako bi učvrstili vlast u osvojenim zemljama, Rimljani su proveli politiku jačanja gradskih institucija i osnivanja gradova. Rimska naselja su se razvila na mjestima i područjima koja su poznata po tragovima autohtonih naseobina. Glavni tipovi naselja predrimskog doba bile su gradine i sojenice. Pojedine gradine bile su izgrađene kao utvrde, dok se na nekim nisu očuvali njihovi tragovi. Sojenice su bile podignute uz rijeke.²⁵³ Ilirske gradine kao aglomeracije nisu prestale postojati u periodu nove vlasti. Bile su utvrđene i u njima su se nalazile vojne posade za nadzor nad rimskim naseobinama. Koristile su se za ekonomske potrebe i utvrđenja radi osiguranja komunikacija i života u naseljima.²⁵⁴

Vitruvije u I knjizi navodi način na koji se treba birati mjesto za osnivanje grada. *Treba se izabrati jako zdravo područje, koje mora biti uzdignuto i ne maglovito, okrenuto prema dijelovima neba koji nisu ni topli ni hladni, već umjereni. Zatim će se izbjegavati blizina močvanih područja, jer će jutarnju vjetrovi koji u zoru pušu prema gradu, a uz njih i izmaglice koje se rađaju zbog isparavanja močvarnih životinja koje nad tijelima stanovnika šire svoje kužne mirise, učiniti to mjesto nezdravim. Osim toga, ako gradovi budu uz more, okrenuti prema jugu ili zapadu, neće biti zdravi jer se podnevno nebo grije već u samu zoru, a poslijepodne čak i gori; ono što je okrenuto prema zapadu pri rađanju sunca se hladi, popodne se grije, navečer peče, a rezultat je da tijela zbog izmjene toplog i hladnog obolijevaju.²⁵⁵ Ako se gradovi budu gradili u močvarama koje su okrenute prema sjeveru ili između sjevera ili istoka i ako budu povišeni s obzirom na obalu, gradnja će biti uspješna budući da vode teku prema obali uzduž kanala, dok se more, nabreklo od oluja, izlijeva u močvare i svojom gorkom vodom sprečava da se tu razmnožavaju močvarne životinje.*

²⁵² Arheološki leksikon I, 1988, 117.

²⁵³ Poznati su ostaci sojenica na Savi – Donja Dolina i na Uni kod Bihaća. Pašalić, 1960, 80.

²⁵⁴ Pašalić, 1960, 82.

²⁵⁵ Vitruvius, 1999, 18.

*Gradovi se ne smiju graditi u obliku četverougla niti s izbočenim uglovima, već u krugu kako bi se neprijatelj mogao vidjeti sa svih strana. Nakon što se unaokolo izgrade bedemi, slijedi podjela prostora unutar zidova, površina i ulica prema stranama svijeta. Kada se odrede ulice i trgovi, biraju se ravnice pogodne za upotrebu grada, za hramove, forum i ostala zajednička mjesta. Ako zidine budu uz more, mjesto za trg treba izabrati blizu luke. U slučaju da bedemi budu na kopnu, trg je u centru grada.*²⁵⁶

Rimska urbana kultura i gradogradnja nadovezuju se na urbanističko naslijeđe Etruščana, koji su kao vrsni graditelji imali razvijenu praksu i teoriju osnivanja grada. Njihovu kompleksnu urbanističku teoriju Rimljani su preuzeli i dalje razvijali.²⁵⁷ Mnogi rimski gradovi, kao i Rim, bili su osnovani po Etruščanima, prema načelima i pravilima kako ih rimski autori nazivaju *Etrusco ritu* – prema etruščanskom ritualu. Etruščanski propisi o osnivanju grada određivali su tehniku izbora lokacije, zauzimanje prostora, omeđenje gradskog prostora i njegovu unutrašnju prostornu organizaciju. Na terenu koji je po ovim pravilima izabran svećenici (haruspici ili auguri) bi zaorali posvećenu brazdu po liniji budućih gradskih bedema. Prostor uz gradsko zidove jeste *pomerium*, na njemu se ne smije graditi niti je dozvoljena njegova poljoprivredna obrada. (Tab. 3, sl. 1).²⁵⁸

Omeđeni prostor naselja podijeljen je dvjema okomitim ulicama u četiri regije. Prema obrednim propisima, osnivanje grada moralo se odvijati u ranim jutarnjim satima, a smjerove glavnih ulica odrediti prema izlazećem suncu ili podnevnom meridijanu. Glavne trase ceste grada orijentisane su prema kardinalnim nebeskim osama i to glavna ulica *decumanus maximus* trasirana je u smjeru istok - zapad, a na nju okomito *cardo maximus*. Paralelno s ovim ulicama, prema istim propisima, trasiraju se sekundarne, koje formiraju *insulae* – pravougaone blokove. (Tab. 4, sl. 1).²⁵⁹

Autohtono stanovništvo je kao materijal za gradnju koristio lomljeni kamen u sistemu suhozida, ilovaču i drvo. Veliki doprinosi rimske tehnologije bili su u arhitekturi i poljoprivredi. Osim luka²⁶⁰, drevni Rimljani su uveli upotrebu cementa pri gradnji, što je

²⁵⁶ Vitruvius, 1999, 22-26 .

²⁵⁷ Gavela, 2007, 37.

²⁵⁸ Milić, 1994, 181; Rimsko Carstvo, 2007, 350.

²⁵⁹ Milić, 1994, 181.

²⁶⁰ Konstrukcija luka bila je poznata prije Rimljana. Prve svodove i luke nalazimo u Mezopotamiji, Egiptu i Persiji. Polukružni luk i luk na šiljak upotrebljavani su za svodove u grobnicama i kanalima, na kapijama i uskim prostorijama. Gradske kapije, vrata na palatama i hramovima bili su sa lukom, čija je arhivolta često bila obložena emajliranim opekama. Isticala se konstrukcija luka nad jednim vratima u Korzabadu. Grad Hatuša je imao ulazne kapije grada s dovratnicima u obliku paraboličnog luka koji su se otvarali prema unutrašnjosti. Etruščani će prvi u Evropi shvatiti konstruktivnu vrijednost luka. Čuveni etruski luci poznati su u Perudi i Volteri

dovelo do izuma betona. Imali su izvrsnu vapnenu žbuku. Miješanjem žbuke s vulkanskim pepelom dobili su cement²⁶¹, koji pomiješan s pijeskom i šljunkom daje beton. Kao građevinski materijal, beton je doprinio arhitektonskoj i građevinskoj revoluciji u rimskom svijetu.²⁶²

Formiranje naselja zavisilo je od prirodnih uvjeta i od drugih faktora. Gradovi su pravljani po rimskim uzorima. U njima su se nalazili forumi, bazilike, hramovi, kurije, terme, stambene zgrade i palate. Uvedeni su i vodovod i kanalizacijski sistem. Izgrađeni su teatri, amfiteatri i pozorišta. Rimski grad bi rastao unutar utvrde *castruma*, oko centralnih ulica koje su se sjekle na sredini, *cardo* i *decumanus*, što je predstavljalo oblik urbanizacije. Urbani centri bili su središta uprave, te privredne i kulturne djelatnosti.²⁶³

Život u gradovima odvijao se po rimskim običajima i zakonima. Na čelu gradske uprave bili su *duoviri* – službenici, uz koje je bilo gradsko vijeće – *ordo decurionum*. Njegovi članovi obnašali su razne službe. Dekurioni – starješine dekurija, predstavljali su doživotne članove općinskih vijeća u gradovima s rimskim pravom. Edili su bili viši činovnici gradske uprave, brinuli su se za održavanje i red u javnim objektima i gradskim otvorenim prostorima. Jednom u pet godina birani su *duoviri quinquennales*, koji su igrali istu ulogu kao i cenzori u Rimu. Oni su provodili cenz i sastavljali spisak dekuriona. Dva edila starala su se o gradskom uređenju. Najniži magistrati bili su kvestori koji su vodili finansije. Ostala niža mjesta popunjavali su općinski robovi - *servi publici*. Svi su ovi zvaničnici - *officiales* zavisili od općinskoga vijeća. Organizacija uprave i života u jednom naselju zavisila je od njegovog ranga i statusa.²⁶⁴

Naselja su, prema pravnom statusu, mogla biti municipiji ili kolonije. Gradska središta općine municipium imala su ograničeno rimsko građansko pravo, za razliku od kolonije čiji

(zasvedene kapije). Najveći napredak u konstrukciji Rimljana je u razvoju luka i svoda. Ako su i naslijedili od Etruščana princip svodjenja kamenom, oni su ga usavršili, ali i u ovoj konstrukciji naročito se odlikuje svodjenje ciglom i livom, livom sa rebrima od opeke koje se javlja od 1. st. n. e. Nestorović, 1952, 55, 131-132, 184, 397-399, 419, 428; Prapovijest i prve civilizacije, 2007, 396.

²⁶¹ U Mezopotamiji se koristio malter kao spojno sredstvo koji je spravljen od bitumena. Bitumen je često korišten zajedno sa prepletom od trske. U Birs-nimrodu pronađen je malter od kreča sa pijeskom, a u Uru od kreča i pepela. U Novom babilonskom carstvu korišten je gips kao spojno sredstvo. U feničanskoj konstrukciji poznata je i mješovita izrada građevina od drveta i kamena sa upotrebom krečnog maltera, a isto tako poznata je i jedna vrsta betona (liveni zidovi u drvenim kalupima). Persijanci su koristili sušen ćerpić, a kao spojno sredstvo upotrebljavano je žitko blato od gline ili krečni malter. Etruska arhitektura je u svom poznom periodu koristila malter. Od 3. st. p. n. e. dođirom sa Kartaginjanima uvodi se malter kao spojno sredstvo u rimsku konstrukciju. Od ovog perioda malter će igrati veoma važnu ulogu u konstrukciji građevina, posebno u konstrukciji svodova. Nestorović, 1952, 128, 168, 182, 421; Prapovijest i prve civilizacije, 2007, 561-562.

²⁶² Busulađić, 2011, 34, 37; Mesihović, 2013, 1071.

²⁶³ Pašalić, 1960, 80; Milić, 1994, 196-198; Arheološki leksikon I, 1988, 117.

²⁶⁴ Imamović, 1994, 34; Maškin, 2002, 447; Milić, 266-267, 270; Sišić, 1922, 20-21.

su stanovnici imali puno građansko pravo. Urbana naselja na prostoru današnje Bosne i Hercegovine s najvećim rangom kolonije bila su *Aquae S...* Ilidža kod Sarajeva,²⁶⁵ *col Ris...* kod Rogatice²⁶⁶ i *Domavia* kod Srebrenice²⁶⁷. Naselja s nižim rangom, odnosno municipiji, bili su *Delminium* - Duvno,²⁶⁸ *Bistue vetus* - Varvara na Vrelu Rame,²⁶⁹ *Pelva* na Livanjskom polju,²⁷⁰ *Bigeste* - Ljubuški,²⁷¹ *Stanecli* - Višnjica kod Kiseljaka,²⁷² *Castra* - Banja Luka,²⁷³ *municipium Bistuensium* u dolini gornjeg Vrbasa,²⁷⁴ *municipium Diluntum* kod Stoca,²⁷⁵ *municipium Malvesiatium* kod Skelana na Drini,²⁷⁶ *municipium Raetinium* Golubić kod Bihaća.²⁷⁷

Forumi su bili trgovi na kojima se narod okupljao radi trgovine ili savjetovanja. Bili su centar javnog i političkog života. To je i prostor za razonodu u zaklonjenim i sjenovitim trijemovima, za održavanje raznih priredbi (gladijatorskih u onim gradovima koji nisu imali amfiteatar). Popločani su i okruženi trijemovima sa stubovima. Na njima i okolo njih su građene bazilike, hramovi i ostale građevine javne namjene, poput biblioteke i javne govornice, te riznice, zatvor i *curia* - vijećnica. Veličina foruma je morala odgovarati broju ljudi, kako ne bi bio malen u odnosu na potrebe ili pust zbog malobrojnosti naroda.²⁷⁸

Prihvaćena iz grčkog svijeta, bazilika je adaptirana potrebama rimskog političkog i sudskog života. Bila je sudnica i prostor za skupove, te se nalazila uvijek na forumu, na njegovoj južnoj strani.²⁷⁹ U bazilikama su održavana suđenja, politički sastanci, obavljane trgovačke i druge poslovne transakcije. To je bila velika pravougaona dvorana završena apsidom, podijeljena nizovima stubova na više brodova. Termin bazilika je, također, korišten i za zgrade s religijskom i kulturnom svrhom.²⁸⁰

²⁶⁵ Bojanovski, 1988, 144.

²⁶⁶ Bojanovski, 1988, 169.

²⁶⁷ Bojanovski, 1988, 193.

²⁶⁸ Bojanovski, 1988, 216.

²⁶⁹ Imamović, 1994, 34.

²⁷⁰ Imamović, 1994, 34.

²⁷¹ Imamović, 1994, 34.

²⁷² Imamović, 1994, 34.

²⁷³ Bojanovski, 1988, 301.

²⁷⁴ Bojanovski, 1988, 155.

²⁷⁵ Bojanovski, 1988, 88.

²⁷⁶ Bojanovski, 1988, 177.

²⁷⁷ Bojanovski, 1988, 304.

²⁷⁸ Vitruvius, 1999, 100, 103.

²⁷⁹ Vitruvius, 1999, 101.

²⁸⁰ Mesihović, 2013, 1167.

Od grčkih pozorišta razvili su se amfiteatri,²⁸¹ *amphitheatrum*, što bi u prijevodu značilo „teatar svuda okolo“, odnosno okrugli teatar. Bili su prostorno veliki, kružnog ili eliptičnog oblika s uzdignutim sjedištima. Korišteni su za borbe gladijatora, trke konja i kola, borbe sa životinjama, priredbe različitog sadržaja i za javno pogubljenje na smrt osuđenog. Imali su izduženu, ovalnu arenu, oko koje se koncentrično razvijaju stepenasta sjedišta i prolazi. Ispod sjedišta su se nalazili koncentrični hodnici, prilazi, stepeništa i ostala odjeljenja poput magacina, prostorije za manipulaciju, odjeljenja za životinje. Glavni ulazi u amfiteatar nalaze se u njegovoj podužnoj osovini. Izvana, oni predstavljaju višespratne građevine. Na njihovim fasadama zastupljeni su glavni arhitektonski stilovi s dorskim u prizemlju, jonskim na prvom spratu te korintskim ili kompozitnim na drugom spratu.²⁸²

U arhitektonsko-građevinskom smislu teatri su se u rimskom svijetu oslanjali na teatre izgrađene u grčko-helenističkom periodu.²⁸³ U njima su izvođene pozorišne predstave, tragedije i komedije, pantomine, horske izvedbe, govori i recitali. Sastojali su se iz polukružnog prostora za posmatrače – *teatrum spectacula*, *cavea* i bine. Sjedišta su stepenasto poredana u polukružnim redovima koji su u izvjesnoj visini prekinuti hodnicima. Glavni dio teatra bila je pozornica *orchestra* i mjesto za publiku *auditorium*. Ulazi i izlazi za publiku bili su *vomitoria*. Nisu bili pokriveni krovom, ali je ponekad upotrijebljena tenda kako bi gledaoci bili zaštićeni od kiše ili sunca.²⁸⁴

U provincijama su se gradili akvadukti, omogućivši njihovu urbanizaciju. Akvadukt, od latinske riječi *aqua* voda i *ducere* voditi / provoditi jeste kanal, podzemni ili nad zemljom izdignut na arkadama, namijenjen za dopremanje vode iz jednog mjesta u drugo (u gradove, utvrde, sela, vile, rudnike, metalurške i manufakturne pogone).²⁸⁵ S irigacijskim kanalima korišteni su i za navodnjavanje. Voda se u gradovima skupljala u rezervoare *castella*, odakle je vodila distributivna mreža. Olovnim cijevima (*fistulae*) dopremana je voda u stambene zgrade.²⁸⁶

Drevni Grci nisu imali posebne objekte za kupatila, ali su u većim stambenim zgradama imali odjeljenja za kupanje. Kupališni kompleksi predstavljaju neotuđivi dio urbane

²⁸¹ Najznačajniji je rimski Flavijski amfiteatar Koloseum, *Colosseum*. Njegovu izgradnju je otpočeo car Vespazijan, a dovršio Titus oko 82. god. n. e. Maškin, 2002, 415.

²⁸² Nestorović, 1952, 467-468; Mesihović, 2013, 1130.

²⁸³ Prvi rimski teatar bio je Pompejev teatar, *theatrum Pompeium*; poznati su i teatri u Amanu – Jordan, u francuskom gradu Orangu, sirijskom gradu Bosri. Mesihović, 2013, 1126-1129.

²⁸⁴ Mesihović, 2013, 1126-1128; Nestorović, 1952, 469; Chamontin, 2005, 85; Grimal, 1968, 286.

²⁸⁵ Među rimskim akvaduktima najčuvaniji su Zagan akvadukt u Tunisu, akvadukt Segovije u Španiji, akvadukt Le pont du Gard u Francuskoj, Dioklecijanov akvadukt u Dalmaciji itd. Mesihović, 2013, 1263-1264.

²⁸⁶ Nestorović, 1952, 498; Mesihović, 2013, 1262; Chamontin, 2005, 105.

kulture u rimskom gradu. U ranim periodima kupalo se u domu. Rimljani su koristili neku vrstu improvizovane praonice *lavatrina*, koja se nalazila blizu ognjišta i kuhinje, jer se tamo grijala voda. Za javno kupatilo koristio se termin *balnea*, a za privatno kupatilo *balneum*. Terme od grčkog pridjeva *thermos*, što znači vruće, vrelo, prvobitno su označavale topla vrela ili banje s vrućom vodom. Vremenom se taj termin počeo primjenjivati na monumentalne građevine u vidu banjsko-rekreacijskih kompleksa koji su nastali u vrijeme principata i dominata. Položaj kupatila određivao se prema glavnim stranama svijeta, kojima su bili upravljani uglovi zgrade.²⁸⁷

Zgrade rimskih termi imala su sale za odmor *vestibule*. U okviru kupatila nalazile su se svlačionice *apodyterium*, gdje se odjeća ostavljala u nišama udubljenim u zidovima. Glavne prostorije bile su *tepidarium* - topli dio kupališnog kompleksa, *caldarium* - kupatilo s vrućom vodom, ne više od 50-55°C, te *frigidarium* - kupatilo s hladnom vodom.²⁸⁸

Postojale su odaje za parnu kupku *lakonium* - odaje za znojenje, *destrictarium* ili palestra prostorije za gimnastiku, *unctorium* - prostorija za masažu i mazanje uljima te čišćenja tijela strigilom²⁸⁹ poslije tjelesnih vježbi. U većim kupalištima nalazile su se i dvostruke prostorije kako bi ih žene mogle posjećivati te zone uređene posebno za žene.²⁹⁰ Nisu bila ograničena samo na javne objekte, već su bila prisutna i u privatnim domovima i u vojnim logorima. Kupališta su se opskrbljivala vodom direktno iz obližnjih rijeka, naročito ljekovitih i toplih izvora i akvadukta.²⁹¹

U banje se odlazilo zbog dobrog i zdravog tjelesnog izgleda i očuvanja društvenih veza. Osim uobičajene kupke, među brojnim uslugama koje su nudile banje mogu se nabrojati i čuvanje odjeće, masaža, depilacija, šišanje, upotreba ulja i sapuna te oporavak hranom. Ulaz je koštao vrlo malo ili ništa, zahvaljujući mecenstvu pojedinih državnih službenika koji su taj trošak preuzeli na svoje ime kako bi ulaz omogućili većem broju ljudi. Posebne usluge su bile skupe i dostupne samo bogatašima. Rimsko kupatilo bila su mjesto gimnastike. Tu su bile čitaonice i prostori za skupove, muzičke izvedbe, restorani i vrtovi s fontanama. Bogata

²⁸⁷ Nestorović, 472-473; Mesihović, 2013, 1266-1267.

²⁸⁸ Mesihović, 2013, 1267; Carcopino, 1981, 262, 257; Chamontin, 2005, 97; Grimal, 1968, 292.

²⁸⁹ *Strigilusi* su služili za održavanje higijene. Predstavljao je instrument od bronce, koji se sastojao od drške i lučno povijenog udubljenog strugača. Strigilom se skidala naslaga ulja, znoja i prašine s tijela hrvača i ostalih sportista. Atletičari su, prije borbe, premazivali tijelo uljem kako bi bilo gipkije, s ciljem da se oteža protivniku da ga čvrsto dohvati. Poslije borbe, a prije kupanja, sportisti su strigilima skidali namazano ulje. Poslije kupanja i premazivanja tijela uljima i različitim pomastima, ovim instrumentom se skupljao višak masnoće. Busuladžić, 2015, 184.

²⁹⁰ Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek, 2007, 271.

²⁹¹ Mesihović, 2013, 1266.

biblioteka bila je na raspolaganju posjetiocima termi. Banje su razvijale kulturni i društveni duh.²⁹²

Pravilno izgrađeni drenažno-odvodni i kanalizacijski sistem osigurao je kupališnim zgradama zaštitu od vlage te omogućio dovod i odvod vode. Kanalizacijski kanali bili su pokriveni kamenjem. Voda koja je dolazila iz javnih toaleta *latrina* spuštala se u glavni kanalizacijski kanal, a odatle u rijeku ili potok.²⁹³

Zagrijavanje vode i prostorija vršeno je pomoću *hypocaustuma*, hipokaustnog sistema zagrijavanja (Tab. 6, sl. 2.). Upotrebljavao se klasični sistem zagrijavanja iz podzemnog središnjeg ložišta *prefurniума*. Vrući zrak se iz ložišta, sistemom nadsvođenih kanala između niza stupaca zidanih od cigli – *suspensurae*, provodio ispod poda gornje prostorije ili kroz šuplje cigle u zidovima – *tubuli*.²⁹⁴

S rimskim kupatilima arhitektura je obogaćena mnogim i konstruktivnim novinama kao što su svođenje, uvođenjem svjetlosti pomoću prozora, skladnost i grupisanje postorija i građevinskih masa.²⁹⁵

Tamo gdje su postojali prirodni izvori ljekovite i tople vode, razvili su se pravi urbani centri, koji su mogli biti i centri jedinica municipalne organizacije.

Urbanistički fenomen predstavljale su i rimske stambene zgrade - *domus*, *villa* ili *insula*. Vila je tradicionalna rimska porodična kuća. Bila je zatvorena za vanjski svijet visokim zidovima bez prozora i mogli su je imati samo imućni. Život u vili bio je koncentrisan oko unutrašnjeg dvorišta. Rimske vile pripadaju staroj italjskoj stambenoj tradiciji. Pojam vila odnosi se na tradicionalnu mediteransku kuću, u čijem okviru su bili atrijum²⁹⁶, bazen za skupljanje kišnice i spremište za pitku vodu. Krajem 2. i tokom 1. stoljeća p. n. e. počela je gradnja vila u istočnom zaleđu Jadrana. Poslije Velikog ustanka 9. god. n. e. i smirivanja ilirskog naroda gradnja vila je raširena.²⁹⁷ Njeni osnovni dijelovi bili su koridor –

²⁹² Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek, 2007, 270; Mesihović. 2013, 1271.

²⁹³ Mesihović, 2013, 1279; Izgradnja odvodnih kanala ili kloaka kod Rimljana započela je pod dinastijom Tarkvinijevaca prema metodi Etruščana. *Cloaca maxima* prepisuje se najstarijem dijelu kralju Tarkviniju Prisku; Rimsko Carstvo, 2007, 491.

²⁹⁴ Chamontin, 2005, 98, Busuladžić, 2011, 72.

²⁹⁵ Nestorović, 1952, 474.

²⁹⁶ Centralni prostor vile; unutrašnje dvorište opasano trijemovima na koji se otvaraju odjeljenja za stanovanje. Nestorović, 1952, 500.

²⁹⁷ Omerčević, 2009, 270.

hodnik, trijem, peristol²⁹⁸, vrt, apsida²⁹⁹, kupalište, kuhinja, ograda, pomoćni objekti, radionice, spremišta i fortifikacije. Često su imale cijevi s tekućom vodom, a mnoge su imale hipokaustni sistem centralnog grijanja.³⁰⁰

Zavisno od lokacije za gradnju, može se ustanoviti postojanje sljedećih vrsta vila. *Villa suburbana* je stambena kuća socijalno imućnog gradskog sloja u okolini grada. Stambene zgrade, u slučaju velikih imanja, odvajaju se od privrednog dijela i izgrađuju po uzoru na gradske kuće. Vlasnik je izvan grada, u tim vilama, vodio raskošan život. Vile su bile raskošne palate s parkovima. Prigradska vila je sjedište zemljišnog posjeda i raskošna vila blizu grada. *Villa urbana* je raskošna stambena porodična kuća u gradu. Ta vrsta vila se razlikovala od malih stambenih jedinica *insula*, koje su predstavljale jednu ili skup kuća okruženih ulicama. Sobe u ovoj vili smještene su oko atrija s pravougaonim otvorom na vrhu. Urbana vila posjedovala je i banjski kompleks.³⁰¹ *Villa fructuaria* predstavljala skladište proizvoda s farme. U dvorištu se mogao nalaziti i bazen, a ako nije bilo izvora ili bunara u blizini, gradile su se cisterne za vodu. Ako je rustična vila bila blizu ceste, dio nje bi se pretvarao u prodavnicu, odmorište ili tavernu.³⁰²

Unutrašnjost vila Rimljani su uređivali prema vlastitom ukusu i modi. Ukrašavanje vila na prostoru naše zemlje manifestuje se dekorativnim elementima arhitektonske plastike, mozaičnim podnicama³⁰³ i zidnim slikarstvom - freskama³⁰⁴. Mozaici su izrađivani po narudžbi i bili s raznim motivima. Razlika u uređenju bogatih i skromnih vila bila je u kvalitetu namještaja, u materijalima korištenim za njihovu izradu, u obradi, u pokućstvu i upotrebnim detaljima (vaze, kipovi, svjetiljke, satovi, tronošci, tapete, zastori, mozaici i fresko – slike).³⁰⁵

²⁹⁸ Peristol, od riječi *peri*-okolo; *stilos*-stub. Dvorište okruženo sa svih strana trijemovima sa stubovima. Često je služio i kao mjesto za dolazak gostiju. Nestorović, 1952, 503; Busuladžić, 2011, 57.

²⁹⁹ Apsida, polukružna niša koja je služila kao govornica, prijestolje ili oltar. Prostor koji je kao sastavni dio zgrade sagrađen sa strane. Busuladžić, 2011, 59.

³⁰⁰ Busuladžić, 2011, 54-71.

³⁰¹ Omerčević, 2009, 270; Busuladžić, 2011, 25-26.

³⁰² Mesihović, 2013, 1150.

³⁰³ Mozaik, površine složene od malih raznobojnih kockica od kamena, mramora ili stakla poredane tako da predstavljaju izvjestan crtež, a spojene međusobom svježom žbukom, cementom, smolom. Mozaikom se oslikavaju zidne, podne ili svodne površine. Čremošnik, 1984, 13-15; Busuladžić, 2008, 5-10; Mesihović, 2013, 1195.

³⁰⁴ Freska, (od ital. *fresco* – svježe ili vlažno) je tehnika zidnog slikarstva. Slika se bojama razrijeđenim u vodi, po svježem sloju krečnog maltera, žbuke. Boja se suši istovremeno sa podlogom i tako nerazdvojivo i zastalno povezuje s njom. Poslije sušenja boje postaju znatno svjetlije. Čremošnik, 1984, 129; Mesihović, 2013, 1219.

³⁰⁵ Busuladžić, 2011, 74; Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek, 2007, 269; Bunson, 2002, 583.

Cilj gradnje fortifikacijskih zidova kod vila bila je odbrana od barbara. Utvrđeni zidovi su često pravljani radi impresioniranja posjetilaca ili napadača. Od 3. do 4. stoljeća je bila razvijana vizuelna strategija vlasnika vila. Zidovi su bili tanji, imali su slabu funkciju u slučaju napada. Samo manji broj vila imao je prave čvrste zidove, poput vojnih utvrda (primjer vile Mogorjelo, Gromile u Karauli kod Kaknja).³⁰⁶

Monumentalnost javnih zgrada bila je sve veća kada su se počele upotrebljavati posebne građevinske tehnike. Rimljani su koristili razne tehnike u gradnji arhitektonskih objekata. *Opus testaceum* je način izrade zida od trokutastih cigli, koje se redaju dužnom stranom u lice zida, dok je prostor između oba reda trokutastih cigli popunjen smjesom žbuke i sitnog kamenja. *Opus incertum* predstavlja način građenja bez ikakvog reda i slojeva. Jezgra zida je cijela od cementa, a vanjska strana od rezanih blokova. Zid je građen od lomljenog kamena vezan žbukom. Zid se diže nizanjem redova kamenja na oba lica, dok se razmak između popunjavao žbukom i šljakom. *Opus mixtum* je varijanta slojevitog opus incertuma. Između jednog ili više slojeva umetao se red cigli. U početku se red cigli mijenjao od jednog do tri, dobijajući tako dekorativnu funkciju. *Opus spicatum* je način gradnje zidova u obliku klasa. Plošno kamenje se slaže u zidove u kosom položaju koji podsjeća na riblje kosti. Često se primjenjivao u gradnji podova bazena, cisternih i piscina. Lice zidova u tehnici *opus quadratum* rađeno je od pravilno pritesanih blokova, a u prazan dio je nabacivano kamenje s krečnim malterom. *Opus caementicium* je tehnika kojom se zid gradio od žbuke i pomiješanih komada neobrađenog kamena. Zidna površina se u tehnici *opus reticulatum* sastojala od kockastog kamena ili cigli poredanih u obliku oka na mreži. Manji komadi kamena, oblikovani u piramidu, imali su osnovu oblika kvadrata, postavljeni s vanjske strane. Za ukrašavanje podnih površina, zidova i svodova služio je *opus musivum*, u okviru kojeg se razlikuju dvije podvrste: *opus tessellatum* predstavlja tehniku sastavljanja podnica od kockica iste veličine na podlozi od žbuke, a *opus vermiculatum* slaganje od raznobojnih kockica različite veličine. (Tab. 6, sl. 1.).³⁰⁷

U rimsko doba intenzivno su se iskorištavala termalna i mineralna vrela uz koja su bila podignuta naselja. Najpoznatija banjska naselja su Ilidža kod Sarajeva, Laktaši i Gornji Šeher kod Banje Luke, Gata kod Bihaća i Fojnica.³⁰⁸ Uz neke mineralne izvore konstatovani su ostaci arhitekture ili su u vrelima pronađeni ostaci rimskih novčića i ostalih predmeta koji

³⁰⁶ Busuladžić, 2011, 69-70.

³⁰⁷ Basler, 1972, 30-31; Busuladžić, 2011, 41-42; Chamontin, 2005, 37-38, 49; Grimal, 1968, 440.

³⁰⁸ Imamović, 1994, 31.

ukazuju na rimsku eksploataciju. Poznati mineralni izvori nalaze se u Podrašnici kod Mrkonjić-Grada, zatim Banja kod Višegrada, izvor „Smrdljiva voda“ u Gornjoj Vogošći kod Sarajeva, kiseljaci u Kiseljaku, Žepču, Crni Guber, Velika i Mala Kiselica kod Srebrenice i Smrdelac u Jelovovcu kod Prijedora.³⁰⁹

³⁰⁹ Pašalić, 1960, 99-100.

SEOSKA NASELJA

U relativno kratkom vremenu naselili su se brojni doseljenici italskog, grčkog i orijentalnog porijekla. Najbrojniji među njima bili su veterani, rimski isluženi vojnici, koji su na ime vojne službe bili nagrađivani manjim ili većim poljoprivrednim imanjima. Nagrađivanje veterana imalo je za cilj učvršćivanje carske vlasti i stvaranje potrebnih preduvjeta za nesmetani privredni i drugi preobražaj ovih krajeva.

S procesom romanizacije i urbanizacije došlo je do stvaranja poljoprivrednih imanja i izgradnje poljoprivrednih naselja. Na prostoru naše zemlje otkriveno je više od stotinu objekata, od kojih su istražene 33 rustične i pet urbanih vila. Podizanje vila rustika utjecalo je na provođenje kolonizacije, modernizaciju poljoprivredne proizvodnje, veći razvoj privrede te uvođenje novih tehnika u graditeljstvu.³¹⁰ Osim u predgrađima, ljudi koji su se obogatili i koji nisu zaboravili svoj ratarski poziv, počeli su poslije graditi vile koje su imitirale urbane konstrukcije usred malih i velikih imanja. Ove su građevine pridonijele održavanju čvrste veze između sela i grada.

Blizina gradova i većih naselja, kao i saobraćajnica te prirodni uvjeti bili su razlog formiranja imanja i ekonomskih centara vila.³¹¹ Rimska poljoprivredna imanja su najčešće bila smještena u blizini gradova, većih sela, u dolinama rijeka te u blizini važnijih puteva. Izbor lokacije je zavisio i od gustoće naseljenosti pojedinog kraja, kao i od mogućnosti prodaje gotovih proizvoda. Veća naseljenost značila je veći broj potencijalnih potrošača svih vrsta poljoprivrednih proizvoda.³¹² Vlasnici su prilikom gradnje vila u urbanim mjestima morali voditi računa o usklađenosti građevinskih kompleksa s neposrednom okolinom. Najveći broj vila izgrađen je u blizini vode. Također, gradile su se na manjim ili većim brežuljcima, na padinama, kosama i terasastim terenima.³¹³

Najvažnija i osnovna djelatnost vila rustika u Bosni i Hercegovini odnosi se na razvoj i unapređenje poljoprivredne proizvodnje. Ove vile su uz urbana naselja, bile glavni nosilac procesa romanizacije i primjene novih tehnologija u poljoprivredi. Poljoprivredni i zanatski

³¹⁰ Omerčević, 2009, 270.

³¹¹ Pašalić, 1960, 90.

³¹² Omerčević, 2009, 268.

³¹³ Busuladžić, 2011, 50-53.

alat, oruđe i stočna oprema³¹⁴ najvažnije su kategorije nalaza pomoću kojih se rekonstruiše djelatnost i intenzitet rada na rimskim imanjima.³¹⁵

Ekstenzivna poljoprivreda je u rimsko doba predstavljala osnovnu privrednu granu slobodnog domorodačkog stanovništva, dok je intenzivna poljoprivreda predstavljala uzgoj agrokultura na posebnim poljoprivrednim imanjima koja je podizala država, a na kojima je radila robovska radna snaga. Iliri su ekstenzivnom poljoprivredom osiguravali sebi najnužnije životne potrepštine. Ovdje nisu postizani veliki prihodi uslijed niske produktivnosti. Rimljani su prisvajali najbolja zemljišta, dok je slobodnim domorocima prepušten ostatak.³¹⁶

Najveći broj vlasnika vila bili su predstavnici aristokratskog zemljoposjedničkog sloja, kolonizatori, veterani, te u manjem broju pripadnici romanizovane domaće populacije.³¹⁷ Za gradnju vila korišteni su kamen, drvo, zidna i krovna cigla. U početku je korištena uvozna cigla iz sjevernih krajeva Jadrana, koja je poslije zamijenjena ciglom iz domaćih ciglana. Osim opekarskih proizvoda, u graditeljstvu su upotrebljavani i drugi građevinski materijali, koji su korišteni za pokrivanje zgrada. U krajevima u kojima nije bilo moguće nabaviti crepove (*tegulae* i *imbrexi*)³¹⁸, u upotrebi su bili kamen ili drvo. Na mjestima gdje nisu pronađeni ostaci crijepa, objekti su bili pokriveni kamenim pločama ili drvnim materijalima.³¹⁹ Osim za pokrivanje monumentalnih zgrada, opeka je korištena za gradnju monumenalnih stambenih zgrada, prvenstveno u sistemima za zagrijavanje, dijelovima objekata koji su izloženi vlazi, za ojačavanje zgrada izgrađenih od drugih građevinskih materijala.³²⁰

Doseljeni rimski veterani i Italici donijeli su nove načine uzgoja stoke i nove pasmine životinja. Na prostorima ladanjskih objekata razvijala se stočarska djelatnost, što svjedoče nalazi stočnih zvona, češagija, makaza za striženje vune i potkovice.³²¹ Analiza životinjskih kostiju dokazuje da su se uzgajale različite vrste stoke (konj, magarac, ovce, koze). Osim vuče, glavni cilj stočarske proizvodnje odnosio se na proizvodnju mesa i mlijeka.³²²

³¹⁴ Busuladžić, 2014, 22-98.

³¹⁵ Busuladžić, 2011, 78-79.

³¹⁶ Omerčević, 2002, 55.

³¹⁷ Busuladžić, 2011, 119.

³¹⁸ *Tegule*-pravougaoni crijep sa izvijenim uzdužnim rubovima; *Imbreks*-polukružni krovni crijep. Basler, 168-170.

³¹⁹ Omerčević, 2009, 288-290.

³²⁰ Škegro, 1991, 65; Škegro, 1999, 289.

³²¹ Busuladžić, 2005, 261-265; Busuladžić, 2014, 81-98.

³²² Busuladžić, 2011, 87-88.

Veterani su se nastanjivali u mjestima blizu logora, gdje bi dobili parcelu kao naknadu za vojničku službu – *missio agraria*. Ondje su podizali svoja poljoprivredna imanja – *sessio*. Njihova kolonizacija na teritoriji Naronitanskog agera, odnosno Hercegovine, počela je sredinom 1. st. n. e. Jedan spomenik s dvostrukim natpisom³²³ iz Zorbinovca kod Ljubuškog svjedoči da je naronitanska općina dodijelila zemlju islužnim vojnicima na teritoriji Ljubuškog polja - *Pagus Scunasticus* u blizini vojničkog logora na Humcu kod Ljubuškog. Ondje su naseljeni veterani VII i XI legije i XV legije Apollinaris.³²⁴

Djelovanja velikih poljoprivrednih kompleksa, kvalitetna zemlja, pogodna mediteranska klima, blizina trgovačke Narone i plovna Neretva privlačili su penzionisane i obrazovne vojnike. Sami su mogli prihvatiti da se bave poljoprivredom ili da se uključe u proizvodnju maslinovog ulja i vina.³²⁵ Na teritoriji Naronitanskog agera proizvodilo se maslinovo ulje. U 1. stoljeću nalazio se kompleks velikog privatnog poljoprivrednog imanja na mjestu Mogorjela. To je bio prostor na kojem je italiski doseljenik formirao veliki zemljišni posjed i na njemu podigao dva objekta, jedan za preradu poljoprivrednih proizvoda - *villa rustica fructuaria*, a drugi za stanovanje - *villa rustika habitatoria*. Izvan vile bila je radionica za proizvodnju keramičkih posuda i štale. Ostaci uljare (torkulara) u Mogorjelu predstavljaju jedinstven nalaz pronađen na tlu naše zemlje.³²⁶ Uzgajale su se masline, vinova loza i južno voće. Do 400. god. n. e. proizvodilo se do 4000 litara ulja. I u dolini Bregave je u posljednjim stoljećima stare ere vinogradarstvo bilo značajna privredna grana.³²⁷ U ruševinama vile suburbane u Višićima kod Čapljine pronađeni su ostaci tijeska s velikim količinama keramike.³²⁸

Nalazi plugova, motika i drugih ratarskih oruđa svjedoče da je bilo zastupljeno ratarstvo.³²⁹ U velikoj mjeri uzgajane su vinova loza i masline u oblastima sa sredozemnom klimom, ali i u unutrašnjosti Bosne, što dokazuju materijalni tragovi kulta Libera /

³²³ CIL III 8487, 8488=8364

³²⁴ Škegro, 1991, 115-116; Omerčević, 2010, 132; Zaninović, 1980, 178-179; Tončinić, 2011, 173-174.

³²⁵ Škegro, 1991, 116.

³²⁶ Ekonomska zgrada – *fructuaria pars* na Mogorjelu sastojala se iz dva osnovna pogona, zapadnog, koji je služio za preradu vina ili neku drugu svrhu (radionica, magazini za žito i sl.) i istočnog, koji je sačinjavao zaokruženu uljaru sa svim uređajima koji su potrebni za preradu ulja (tijesak, bazeni za taloženje, skladište ulja i kuhinja). U sastavu uljare bilo je i sporednih manjih prostorija, koje su bile povezane uz preradu maslina (ostave za suđe, oruđe, rezervne uređaje i sl.). *Torcular*, antička poljoprivredna naprava za cijedenje maslina i grožđa. Termin torkul izvedenica je od latinske riječi *torquere* u značenju obrtiti, zavrtati, okretati, te od njegova derivata *torculum* – tijesak, presa. Bojanovski, 1969, 27-28, 30, 45.

³²⁷ Busuladžić, 2011, 149; Škegro, 1991, 117; Škegro, 1999, 165, 183; Omerčević, 2002, 56.

³²⁸ Škegro, 1999, 165.

³²⁹ Busuladžić, 2014, 49-80.

Dionizija.³³⁰ Osim spomenutih mediteranskih kultura, na poljoprivrednim imanjima proizvodile su se i značajne količine žitarica.³³¹

Više poljoprivrednih imanja s vilama, koja su sačinjavala jedan vicus ili selo, bilo je na području istočne Bosne, a jedno od njih konstatovano je u Višegradu. Na području istočne Hercegovine jedno veliko imanje iz doline Trebišnjice radilo je za potrebe epidaurske kolonije. Na Sarajevskom polju veterani su podizali poljoprivredna imanja sa stambeno-zanatskim zgradama. Antička poljoprivreda je, također, bila intenzivna i na području Doboja u 3. i 4. st. n. e, na Sinjakovu kod Majdana u Mrkonjić-Gradu te u zapadnoj Bosni u Bihaću i Bosanskoj Krupi.³³²

Vile su predstavljale trgovački i zanatsko-proizvodni centar. Pronađena ostava na lokalitetu Stup bakrenog i željeznog posuđa, veriga za posuđe te drugih raznih predmeta dokaz je proizvodnje metalnih predmeta za distribuciju na lokalno tržište.³³³ U vilama su bili zastupljeni kovački i limarski zanati, zabilježena je i opekarska i keramička djelatnost. Zastupljena je bila i proizvodnja maslinovog ulja, soli, vune, cigle, keramike te proizvodnja građevinskog kamena.³³⁴

Trgovina građevinskim materijalom počela je i razvila se u drugoj polovini 1. st. n.e. Sve do druge polovine 2. st. n. e. bili su uvezeni crijep i opeka iz radionica sjeverne Italije, Akvileje, Istre, Salone i Siscije. Na ovim građevinskim materijalima bili su utisnuti pečati PANSIANA, SOLONAS, CLODI AMBROSI, SVPER, SISC, ARTORIAN, HERMER, NER(onis), PRCF i ATVS.³³⁵

Krajem 1. st. n. e. u Bosni i Hercegovini javljaju se vojničke i lokalne radionice – *figline*. Kolonisti su radionice otvarali u neposrednoj blizini novoustrojenih vojničkih logora i unutar rimskih urbanih centara. Jedinice okupacijske vojske su u blizini logora nalazile kvalitetne naslage ilovače, te su počinjali proizvodnju cigle i crijepa, prvenstveno za potrebe vojničke gradnje, a zatim i za javne objekte.³³⁶ Cigla se izrađivala od pročišćene gline, pomiješane s pijeskom koji je sprečavao pucanje prilikom sušenja. Glinena masa se zatim

³³⁰ Omerčević, 2002, 55.

³³¹ Škegro, 1999, 189.

³³² Škegro, 1991, 123; Škegro, 1999, 191-192.

³³³ Čremošnik, 1930, 214-217.

³³⁴ Busuladžić, 2011, 91-92.

³³⁵ Škegro, 1991, 63-69; Patch, 1896, 193-194.

³³⁶ Škegro, 1991, 126.

oblikovala rukom ili se stavljala u kalupe. Izrađeni komadi sušili su se na suncu ili su se pekli u opekarskoj peći četvrtastog oblika.³³⁷

Radionice skromnijih dimenzija su se otvarale u okolini pojedinih naselja ili su bile u okviru privrednih objekata, vila, rudarskih pogona i u predgrađu municipalnih središta. Iz ovih radionica poznati su proizvodi sa žigovima MVB C(...), L(uci), SAT..., SATV[rminus], CONST, NIMIXAM i dr. Proizvodi radionica bili su konkurent proizvodima sjevernoitalskih figlina.³³⁸

Uz crijep i opeku, u bosanskohercegovačkim radionicama se izrađivala i kvalitetna keramika za lokalne potrebe, za vojničku opskrbu na granici te za potrebe jedinica u unutrašnjosti. Takve radionice su konstatovane u Višićima, na Debelom Brdu kod Sarajeva, kod Doboja, u Domaviji. Majstori koji su u njima radili ponekad su bili obrazovani te su na svojim proizvodima ostavljali, osim svojih imena, i interesantne poruke.³³⁹

Na teritoriji Hercegovine figline za proizvodnju opeka i crijepa djelovale su na Grčinama u Potocima kod Mostara, u okolini Mostara, u Dabrici kod Stoca. Lokalne radionice na području Bosne otvorene su prvenstveno u rudarskim bazenima u dolini Sane i Japre, te Argentarije gdje su se gradile monumentalne rimske zgrade. Šest antičkih radionica radilo je na Sarajevskom polju, dok je u drugoj polovini 2. i početkom 3. st. postojala općinska tvornica u Bugojnu vezana za municipije Bistue Nova i Bistue Vetus. Pečat ove tvornice bio je BISTVES. Tokom 3. st. n. e. radile su i figline u Ždrijelu kod Nevesinja, u Čapljini, u Rakanskim Baricama kod Bosanskog Novog, na Mogorjelu kod Čapljine i u Žitomisićima kod Mostara te mnogim drugim.³⁴⁰

Na temelju tradicije ranijeg keltskog i rimskog lončarstva počela je i lokalna keramičarska produkcija u BiH. Radionice ove vrste nalazile su se na Ilidži kod Sarajeva, koja je proizvodila peći za proizvodnju crijepa i opeke, zatim na Debelom Brdu i kod Ali-pašine džamije u Sarajevu, u Domaviji, u Višićima u kojem se keramika proizvodila u nizu malih odaja koje su se nalazile okolo rimskog bunara. U ovom mjestu pronađen je obod amfore sa žigom italske radionice PAC. Keramičarska figlina na Makljenovcu kod Doboja radila je

³³⁷ Busuladžić, 2011, 38.

³³⁸ Škegro, 1991, 127-128.

³³⁹ Škegro, 1991, 127-131.

³⁴⁰ Antičke figline za proizvodnju crijepa i opeke bile su i u Dolabijama-Bravicama u Jajcu, Dabrljevu i Krčevinama kod Šipova, Todorovićima kod Ključa, Barlovcima i Ramićima kod Laktaša, Vesela kod Bugojna, u Eminovom Selu i Mujdžićima kod Tomislavgrada. Škegro, 1991, 130

unutar rimskog auksilijarnog utvrđenja, imala je niz malih odaja u kojima se izrađivala keramika.³⁴¹

U vezi s vojničkim majstorima i zanatlijama koji su radili za potrebe rimskih jedinica, javljaju se i klesarske radionice. Jedna radionica ove vrste bila je smještena blizu vojničkog logora u okolini Sovića kod Gruda, u današnjim Runovićima. Riječ je se o radionici majstora Maximinusa koji je izrađivao spomenike helenističko-rimske umjetnosti za različit dijapazon naručilaca. Klesarska radionica majstora Ingenuusa djelovala je na području Kaknja. Pronađen je stup od muljike na kojem su naznačeni jelen i rozeta, a iznad su privatni podaci ovog klesara. U Balojama se nalazila lokalna klesarska radionica u kojoj je izrađen sarkofag orijentalnog tipa namijenjen za ukop uže porodice, te poznati mauzolej koji su dali podignuti članovi porodice grčkih robova. U municipijumu Baloiae postojalo je više radionica koje su izrađivale različite skulpture, reljefe i arhitektonsku dekoraciju u kvalitetnom vapnencu. Osim municipalnih i lokalnih figlina, djelovale su i radionice učenih domaćih majstora pojedinaca.³⁴²

Na Gradini iznad Gorice kod Gruda bila je poznata skromna lokalna željezarska radionica. Njen majstor se bavio sitnim zanatom te je proizvodio metalne predmete (noževe, zvona, verige, šila, brave i klince). Rimske kolonije i municipiji bili su sjedišta upravnih institucija, privrednih i trgovačkih organizacija, zanata i zanatlija. Na temelju tradicije vojničkih radionica, u blizini kolonija i municipija, otvarale su se radionice za izradu krovnog crijepa i različite vrste cigle. Figline SERVILIA i BISTVES su izrađivale kvalitetan crijep, a vlasnici su bili italiskog (Maximinus, Constantinus), te orijentalnog i grčkog porijekla (Glykon, Saturninus).³⁴³

Najizraženija privredna djelatnost bila je rudarstvo. Veliki broj rudnika utvrđen je na teritoriji srednje Bosne u okolini Kiseljaka, Fojnice i Kreševa, u dolini rijeke Lašve i u Uskoplju, gdje se vadilo ili ispiralo zlato, te srebro u manjoj mjeri. U Srebrenici je bila značajna rudarska oblast, eksploatisana je ruda olova i srebra. Teritorija sjeverozapadne Bosne predstavlja treći rudarski bazen. U dolinama Sane i Japre eksploatisana je željezna ruda.³⁴⁴ Zlato i srebro izvoženi su za potrebe kovnica novca u Sisciju – Sisku i Sirmiumu – Sremskoj Mitrovici. Za potrebe radionica navedenih gradova izvoženo je i željezo za izradu

³⁴¹ Škegro, 1991, 130-132.

³⁴² Škegro, 1991, 132-135; Omerčević, 2010, 156; Škegro, 1999, 263-266.

³⁴³ Škegro, 1991, 135; Škegro, 1999, 257-258.

³⁴⁴ Imamović, 2002, 15; Škegro, 1991, 81-114.

oružja i vojne opreme. Osim što se talila ruda, u blizini rudnika su postojale kovačnice i manje radionice koje su izrađivale željezne predmete.³⁴⁵

U Paniku kod Bileće postojala je staklarska radionica. U zaleđu Dalmacije pronađeno je mnoštvo nakita, poput fibula, naušnica i ogrlica, uvoznih i izrađenih u našim krajevima. Također, izrađivala se tkanina, odjeća i obuća. Osnovna grana kućne radinosti predstavljala je izrada vune.³⁴⁶ Proizvodnja vune i vunarsko-suknarski proizvodi bili su zastupljeni kod Delmata, Japoda, Liburna, Autarijata, Ardijejaca i ostalih plemena. Na to upućuju svjedočanstva antičkih pisaca, ostaci tkalačkih stanova i nadgrobnih spomenici.³⁴⁷

³⁴⁵ Omerčević, 2002, 57.

³⁴⁶ Omerčević, 2002, 59-50.

³⁴⁷ Škegro, 1999, 268-269.

PRAVNI STATUS MUNICIPIJA I KOLONIJA U BOSNI I HERCEGOVINI

AQUAE S...

Sarajevsko polje, u periodu njegovog prvog nastanjivanja, predstavljalo je plodnu kotlinu bogatu vodama i okruženu Igmanom, Bjelašnicom, Trebevićem, Romanijom i Zvijezdom. Sve su te planine bogate šumom, pašnjacima i čistim zrakom. Porozni krečnjaci doprinose pojavi brojnih nadzemnih i podzemnih izvorišta pitke i termomineralne vode na Ilidži. Takva prirodna bogatstva činila su Sarajevsku dolinu blagotvornom i pogodnom za naseljavanje. Mnogi istraživači su je prozvali zlatnom dolinom.³⁴⁸

U dolinama rijeka gornje Bosne i Vrbasa i njihovih pritoka živjelo je ilirsko pleme Desitijata. Živjeli su u gradinskim utvrđenim naseljima, centrima rodovskih i teritorijalnih zajednica – *castella* i *oppida*, podignutim na dominantnim položajima.³⁴⁹ U neposrednoj blizini Ilidže nalazile su se gradine Gradac (Ilinjača) u Gornjem Kotorcu³⁵⁰, Gradina u Zeniku³⁵¹, Debelo brdo na obroncima Trebevića³⁵², Naklo u Vojkovićima³⁵³ i Gradac u okolini Hadžića³⁵⁴. Desitijati su se bavili stočarstvom i zemljoradnjom. Oko 3. st. p. n. e. počeo je proces raspadanja starih rodovskih struktura, koji je obilježen krčenjem šuma i njihovim pretvaranjem u njive i ispaše. Pred kraj stare ere razvijaju se naselja u ravnici pored potoka i rijeka. Na području Sarajevskog polja, a naročito na teritoriji današnje Ilidže, ukrštavali su se trgovački putevi aktivni još od prahistorije.³⁵⁵

U predrimsko doba oko sumpornog vrela na Ilidži postojalo je naselje koje je igralo važnu ulogu u susretima putujućih trgovaca i kupaca. Trgovci su dolazili na Sarajevsko polje iz grčke i kasnije rimske naseobine Narone – Vid kod Metkovića, preko prijevoja planine Ivan i donosili robu za prodaju i razmjenu.³⁵⁶ Današnje sarajevsko područje je u antičkom periodu,

³⁴⁸ Bublin, 2006, 19.

³⁴⁹ Mesihović, 2007, 144-145, 146-153.

³⁵⁰ Ćeman, 2000, 126.

³⁵¹ Ćeman, 2000, 126.

³⁵² Ćeman, 2000, 126.

³⁵³ Ćeman, 2000, 126.

³⁵⁴ Ćeman, 2000, 126.

³⁵⁵ Bojanovski, 1988, 145; Ćeman, 2000, 126; Mesihović, 2007, 146.

³⁵⁶ Bublin, 2006, 31; Ćeman, 2000, 126.

od 1. do 6. st. n. e., kontinuirano nastavilo naseobinsku kulturu iz prahistorije i protohistorije, ali u novim uvjetima kulturizacije u duhu mediteranske civilizacije i procesa romanizacije.

Na intenzivniji razvitak naselja na Ilidži u rimskom periodu utjecala je važna komunikacija koja je iz Narone, dolinom rijeke Neretve, pored Boračkog jezera, Konjica i Ivan-sedla vodila u Sarajevsko polje i dalje nastavljala prema Drini. Postojanje sumpornog izvora imalo je veliki značaj za postepeno prerastanje rimskog naselja seoskog tipa - *vicus* u urbanu cjelinu, sa jasno izdvojenim banjskim sadržajima, u 1. st. n. e. U prilog tome govori i rimski natpis *Aquae S...* pronađen 1936. godine.³⁵⁷

Teritoriju rimskog samoupravnog grada *Aquae S...* činila je dolina gornje Bosne, od njenog izvora, pa do ušća Lašve u Bosnu. Na istoku je graničio s upravnom teritorijom rimskog grada *col. Ris...*, a na zapadu se u dolinama Vrbasa i Lašve, nalazio *municipium Bistuensium*, dok je prema jugu na Ivanu graničio sa *civitas Naresium*, oko Konjica.³⁵⁸ Gradski ager *Res publicae Aquarum S...* obuhvatao je prostrano područje Sarajevskog polja. Sastojao se od većih i manjih naselja – *pagi*, *vici* domaćeg stanovništva u ruralnom području, te od ekonomskih zaselaka zemljoposjednika *villae rusticae*, kao i manjih zanatskih i trgovačkih naselja. Kolonija *Aquae S...* postala je upravni i politički centar ovog područja, a vremenom je postigla i poseban ugled kao lječilište i trgovačko središte.

S obzirom na značaj termalnih naselja kod Rimljana i geopolitički značaj Ilidže, naselje se razvilo u rimskom periodu kao rezultat planske aktivnosti rimske vlasti, vjerovatno cara Marka Aurelija (161-180). U vrijeme njegove vladavine u drugoj polovini 2. st. n. e. na području Sarajevskog polja izvršeno je naseljavanje veterana. Naselje je dobilo punopravni status kolonije rimskih građana. U društvenom i ekonomskom životu bili su objedinjeni doseljeni rimski veterani, zatim dio stanovništva koji je porijeklom predstavljao građanski element – *vicani* i dio domorodaca – *pagani*. Uključivanje *vicana* imalo je za cilj da naselje ima kompletnu unutrašnju, socijalnu i ekonomsku strukturu. Dekretom *Constitutio Antoniniana* 212. godine, sve autonomne plemenske zajednice i njima pripadajuće naseobinske cjeline postale su municipalne teritorijalno-političke zajednice.³⁵⁹

Aquae S... je u 3. st. n. e. tri puta unapređivala svoj status od municipija, preko kolonije do *res publicae* u vrijeme cara Dioklecijana. Godine 2006. u Krivoglavcima kod

³⁵⁷ Sergejevski, 1936, 1.

³⁵⁸ Bojanovski, 1988, 144.

³⁵⁹ Čeman, 2000, 134-137.

Vogošće otkriveni su ostaci kamene ploče s natpisom.³⁶⁰ Spomenik se smatra jednim od izvora za osvjetljavanje antičke historije sarajevske teritorije. Na natpisu se uočava municipalni status *Aquae S...* s izgrađenim lokalnim upravno-političkim institucijama. U političkoj strukturi postojao je lokalni senat, koji su činili dekurioni – *ordo decuriones*, kao i izvršne funkcije kvinkenalisa koji su bili jedna vrsta lokalnih cenzora, i edili. Grad je, prema natpisu, bio u položaju municipija te se spomenik datira u prve decenije ili sredinu 3. st. n. e.³⁶¹

U ruševinama banjškog dijela pronađene su i dvije posvete Apolonu i ostalim kultovima. Kod Crvenog hana na Ilidži je 1894. godine pronađen spomenik Apolonu s epitetom *Tadenus*.³⁶² Dedikant are je *Charmidis col...*, Grk ili helenizirani Orijentalac koji je bio *servus publicus*, odnosno rob kolonije. Rimsko naselje Ilidža imalo je rang kolonije u 3. st. n. e, a Charmidis je bio rob u njenoj službi. Na spomeniku iz Lužana kod Ilidže nalazi se još jedna posveta Apolonu. Uz termalni izvor se razvio kult Apolona vjerovatno iz nekog domaćeg ilirsko-desitijatskog kulta koji je imao iste attribute kao i Apolonov – kult sunca, čije zrake liječe i daju svjetlost, te kult liječništva.³⁶³

Samoupravni status rimske Ilidže pouzdano je potvrđen na epitafu³⁶⁴ pronađenom 1936. godine. Natpis na kamenoj bazi postavila je res publica oko 300 god. n. e u čast caru Dioklecijanu (284-305).³⁶⁵ Natpis je značajan jer je sadržavao ime grada *Aquae S(...)* i potvrđuje da je municipalna jedinica *Aquae S...* koja je pod svojom jurisdikcijom imala veći dio Gornje Bosne, uključujući cijelo sarajevsko područje, krajem 3. st. n. e. dostigla najviši municipalni, autonomni položaj - status res publike. Upravni razvoj grada desio se tokom 3. st. n. e, prvo kao municipij, zatim kao kolonija i na kraju kao res publika.³⁶⁶

Najvjerovatnije je rimsko naselje na Ilidži moglo dobiti ime po prirodnim i mineralnim svojstvima ljekovite vode. Predloženo je da se u čitanju navedenog natpisa rimsko naselje na Ilidži zove *Aquae Sulfurae* ili *Sulfuratae*, tj. kao Sumporna ili Sulfurna Banja. U određenju

³⁶⁰ Na natpisu se spominje Publije Elije Viktorin koji je za vrijeme podizanja natpisa bio jedan od trojice ili četvorice osoba/tresvir ili kvatuorvir izabranih na izvršnu funkciju na petogodišnji mandat. Porodica Publija Elija Viktorina i Ulpije Galije su dobile rimsko građansko pravo za vrijeme careva Hadrijana i Trajana. Viktorin se vjerovatno nalazio na vrhu lokalne upravne strukture. Paškvalin, Forić, 2006, 161-169; Mesihović, 2008, 35.

³⁶¹ Paškvalin, Forić, 2006, 161-169; Mesihović, 2008, 34-35.

³⁶² Spomenik iz Ilidže je pobudio veliki interes istraživača, zbog Apolonovog epiteta Tadenus. Patsch je pisao da bi taj epitet mogao imati dvojako porijeklo ili je bio izveden od naziva rimske Ilidže, ili je to bilo ime nekog domaćeg kulta. Imamović, 1977, 212.

³⁶³ Bojanovski, 1988, 144, 149; Imamović, 1977, 211; Mesihović, 2008, 16-17; Kurto, 1996, 13.

³⁶⁴ ILJug III, 1578

³⁶⁵ Sergejevski, 1936, 1.

³⁶⁶ Bojanovski, 1988, 148; Mesihović, 2008, 18; Kurto, 1996, 13.

imena ovog naselja ne isključuje se mogućnost da je ono moglo sadržavati i dio imena cara Septimija Severa (193-211). Taj car značajan je za razvoj rudarstva i romanizacije u središnjem prostoru Dalmacije. Pretpostavlja se da je on mogao na neki način posebno zadužiti rimsku naseobinu na Ilidži, koja mu je na to mogla uzvratiti uključivši njegovo ime u svoj naziv. Rimska kolonija u kontekstu čitanja i tumačenja ovog epitafa na Ilidži nosila bi puni naziv *Res Publica Aquarum S(...)*, odnosno *Aquae S(...)*.³⁶⁷

Naselje *Aquae S...* predstavljalo je glavnu naseobinsku cjelinu u ovom području oko kojeg su se razvila okolna manja naselja u formi rimskih zanatskih i trgovačkih naselja, te relativnog broja seoskih privrednih imanja - *villae rusticae*. Ostaci rimske arhitekture – objekata različitog karaktera te različiti sitni nalazi pronađeni su u Blažuju³⁶⁸, Osijeku³⁶⁹, Hrasnici³⁷⁰, Naklu kod Vojkovića³⁷¹, Švrakinu Selu³⁷², uz potok Jošanica³⁷³ i uz sumporno vrelo u Gornjoj Vogošći³⁷⁴, na Stupu³⁷⁵, Gradcu kraj Hadžića³⁷⁶, na Debelom brdu³⁷⁷. Značajni su nalazi na području Kovačići³⁷⁸, Ali-pašina džamija³⁷⁹ i Marijin Dvor³⁸⁰. Ova naselja, razvijena u neposrednoj okolini i pod utjecajem kolonije *Aquae S...*, nastavila su se razvijati u većoj ili manjoj mjeri i u neprekinutom ili prekinutom kontinuitetu.³⁸¹

U nesigurnim i nemirnim vremenima, u 5. i 6. st. n. e., spomenuta naselja poslužila su kao skloništa – pribježišta, refugia, upravo stanovnicima nevedene kolonije i zanatskih i trgovačkih naselja, te seoskih privrednih imanja. Nastavljen je kontinuitet naselja ovih prostora kroz krizno vrijeme kasne antike do u rani srednji vijek.³⁸²

Ljekovitošću je vrelo na Ilidži najprije privlačilo Desitijate, a kasnije u rimskom periodu oboljele iz ostalih rimskih naselja i veterane koji su se nastojali nastaniti blizu ljekovitih voda. Penzionisani rimski vojnici bili su svjesni svoje isluženosti i smatrali su uputnim i korisnim nastaniti se u blizini ljekovitih termalnih izvora. Na Ilidži su liječeni i

³⁶⁷ Ćeman, 2000, 137-140.

³⁶⁸ Ćeman, 2000, 156.

³⁶⁹ Ćeman, 2000, 156.

³⁷⁰ Ćeman, 2000, 156.

³⁷¹ Ćeman, 2000, 156.

³⁷² Ćeman, 2000, 156.

³⁷³ Ćeman, 2000, 156.

³⁷⁴ Ćeman, 2000, 156.

³⁷⁵ Ćeman, 2000, 156.

³⁷⁶ Ćeman, 2000, 156.

³⁷⁷ Ćeman, 2000, 156.

³⁷⁸ Ćeman, 2000, 156.

³⁷⁹ Ćeman, 2000, 156.

³⁸⁰ Ćeman, 2000, 156.

³⁸¹ Ćeman, 2000, 156.

³⁸² Ćeman, 2000, 156.

ranjeni rimski vojnici iz legija i drugih pomoćnih jedinica koje su stacionirane u poznatim logorima na tlu Dalmacije.³⁸³

Već krajem 1. st. n. e. naselje uz termalno vrelo bilo je razvijeno, što dokazuju arheološka istraživanja, te je u toku 2, 3. i 4. stoljeća doživjelo procvat. Arheološka istraživanja 1892. i 1893. godine otkrila su tragove prostranih građevina i rimske spomenike na mjestu gdje se nalazi termalno vrelo i banjski objekti.³⁸⁴ U 2. i 3. st. izgrađen je banjski kompleks na Ilidži u svojoj punoj, razvijenijoj građevinskoj formi – *pars balnearia* kao središte samog naselja.³⁸⁵ Ostaci rimske arhitekture na Ilidži svjedoče o postojanju različitih objekata karakterističnih za razvijenije naselje urbanog tipa rimskog perioda. Podignute su brojne građevine različite namjene. (Tab. 10, sl. 1.) Utvrđeno je i postojanje reprezentativnih zgrada stambenog i gostinskog tipa. Pretpostavlja se da je na prostoru parka oko hotela Bosna na Ilidži postojao forum. U okviru naselja je, vjerovatno, postojao i hram posvećen rimskim kultovima.³⁸⁶

Zastupljena je bila rimska provincijalna arhitektura, što svjedoče nalazi stubova s bazama i kapitelima rimskog korintskog stila.³⁸⁷

Tokom arheoloških istraživanja 1955-1956. godine pronađena je zgrada (označena kao objekt A) zapadno od hotela Bosna. Zgrada je po svom tipu predstavljala veliku gradsku vilu koja je tokom svog postojanja doživjela mnoge adaptacije i pregradnje, mijenjajući i samu namjenu. Bila je kvadratnog oblika, s trideset prostorija različitih dimenzija i funkcija. Zgrada je pripadala tipu zatvorene zgrade čiji se prostori koncentrišu oko centralnog prostora sa peristilom. Objekat je dograđivan i transformiran. Portik sa širokim prolazom na četiri ili pet stupova nalazi se na istočnoj strani i bio je glavna veza objekta s ostalim zgradama u blizini. Zidovi vile građeni su tehnikom zidanja koja je bila karakteristična u tom periodu. Kamen, eksploatisan iz okoline, bio je osnovni građevinski materijal, koristili su se i oblutak, šljunak, krečnjak i muljika. Vanjske površine zidova bile su obložene pločastim lomljenim kamenom nepravilnog oblika i pravilno tesanim kvadratnim kamenom. Korištena je i kombinovana tehnika zidanja. U tri prostorije su pronađeni i mozaici, dok su ostale prostorije imale pod od estriha. U istočnom dijelu vile prostorije su bile ukrašene freskama na obojenom zidnom

³⁸³ Ćeman, 2000, 160.

³⁸⁴ Britanski arheolog Arthur Evans i austrijski historičar Moritz Hoernes pokazali su zanimanje za rimske ruševine na Ilidži. Sergejevski, 1947, 34; Bojanovski, 1988, 145-146.

³⁸⁵ Ćeman, 2000, 161.

³⁸⁶ Ćeman, 2000, 161.

³⁸⁷ Kurto, 1996, 13.

malteru. U ruševinama na cijeloj površini pronađeni su ostaci krovnih opeka. Krov je bio od tegule i imbricesa. Vila je imala i sprat. Zagrijavala se kaminima i mangalama.³⁸⁸ Ustanovljene su tri građevinske faze. Stariji (zapadni) dio vile je iz prvog stoljeća, dok je istočni iz 2. i 3. stoljeća. Važnu fazu predstavlja dogradnja istočnog dijela jer karakterizuje prelazak od zgrade s atrijem i skromnim trijemom na tip građevine sa središnjim peristil odjeljenjem i portikom. (Tab. 10, sl. 2.) U zgradi su konstatovani fragmenti staklenih posuda, razne vrste keramike, prsten od bronz, koštana igla, nož, rimska fibula, rimski novčići itd.³⁸⁹

Pedesetih godina 20. stoljeća tokom istraživanja između objekata A i C utvrđeno je postojanje jedne zgrade označene kao objekat B. U više navrata vršena su arheološka istraživanja. Međutim, nisu mogla biti nastavljena jer su prekinuta zbog agresije i rata 1992. godine. Ne može se detaljno govoriti o veličini, prostornom planu i namjeni zgrade. Vjerovatno je ovaj objekat bio u određenom odnosu prema zgradi C.³⁹⁰

Zgrada hospicijuma – *hospitium / hospitalium*, označena kao objekat C, smještena je sjeveroistočno od gradske vile. Građena je u više vremenski odvojenih faza. Zgradu su karakterisali zanimljiva građevinska rješenja i raznolikost arhitektonskih detalja. Objekat je bio javne namjene. U osnovi je izduženi pravougaonik, s nizom odaja oko unutrašnjeg dvorišta. Arheološka istraživanja pokazala su da je objekat prvobitno imao termalni karakter, s lječilištem - *pars balnearia* i rekreativnim centrom. Poslije je dograđen gostinjski dio - *hospitium*. Građevina je bila opremljena raznim savremenim uređajima, te vodovodnim i kanalizacijskim instalacijama. Grijalo se pomoću hipokaustnog sistema uređaja. Konstatovani su fragmenti olovnih vodovodnih cijevi i ostaci kanalizacijskog i hipokaustnog sistema. Zidovi i temelji bili su izvedeni kombinovanom tehnikom upotrebe pločastog i grubo obrađenog kamena. Objekat je bio pokriven tegulama i imbricesima. Podovi u odajama bili su pokriveni pločama od opeke, šestougaonim klinastim kockama ili estrihom, a u nekim su pronađeni podovi dekorisani mozaikom. Na mozaicima su preovladavali tonovi bijele i sive boje. Ornamentalni motivi su geometrijske trake, pravougaonici, kvadrati i dvije figurativne predstave delfina. Mozaici u ovom objektu datiraju iz 3. i 4. st. n. e. Pronađeni su i manji ostaci fresaka. Složena prostorna koncepcija objekta potvrđuje da je riječ o objektu visokog standarda, koji je od 2. do 4. st. n. e. bio otvoren za smještaj banjanskih pacijenata ili za poslovni boravak. Ova građevina je mogla služiti i kao *receptaculum* ili *sanatorium* za

³⁸⁸ Busuladžić, 2011, 158-159; Pašalić, 1984, 256.

³⁸⁹ Busuladžić, 2011, 159; Pašalić, 1959, 121-127.

³⁹⁰ Čeman, 2000, 164.

prihvatanje bolesnika koji su dolazili na Ilidžu radi balneološkog liječenja. Objekat je doživio niz preinaka, pregradnji, dogradnji i adaptacija u cilju povećanja obima usluga i pružanja gostima i pacijentima komfora višeg nivoa.³⁹¹

Arheološkim istraživanjima 1893. i od 1950. do 1959. godine otkriveno je postojanje dvanaest mozaika. Na mozaicima se nalaze figuralne predstave ptica, pozorišnih maski, klasičnih geometrijskih motiva, rozeta, Gordijevog čvora, polja ispunjenog nizom trokuta, okvira u vidu pletenica, prikazi delfina, ribe, peduma i prikaz nimfe.³⁹² Po svom geometrijskom motivu izdvaja se mozaik s osmokrakom zvijezdom. Krakovi su dvostruko uokvireni. Kvadratna polja u uglovima ukrašena su prikazima kantarosa, stilizovane loze, kvadrata i pravougaonika.³⁹³ Na mozaicima se nalaze i prikazi predstava hipokampa - morskog lava kojeg jaše Amor (dio scene tzv. thiasosa – povorke s vjenčanja Tetide i Posejdona), predstava velike morske zmiје, mozaik s oštećenim centralnim medaljonom. (Tab. 11, sl. 1.).³⁹⁴

Mozaici iz Ilidže, datirani iz kraja 2. i početkom 3. st. n. e., svojim karakteristikama su slični mozaicima pronađenim u Stocu i Hercegovini. Mozaici svjedoče o bogatoj graditeljskoj djelatnosti, o prefinjenom ukusu i potrebama za dekorisanjem zgrada podignutih u unutrašnjosti Dalmacije. Također, svjedoče i o privrednom procvatu koji je doživjela gotovo cijela Dalmacija tokom 3. stoljeća.³⁹⁵ Privredni procvat temeljen na razvoju rudarstva i metalurgije te pratećih privrednih aktivnosti, našao je odraz i na zgradama podignutim u koloniji *Aquae S(...)*. Jači razvoj tog naselja tokom 3. st. n. e. bio je rezultat općih zbivanja u provinciji Dalmaciji i predstavljao je osnovu za njegovu dalju egzistenciju i razvoj tokom narednog stoljeća. U kontekstu navedenog privrednog razvoja ovog područja i nalaza kvalitetnih mozaika prihvata se mišljenje arheologa Esada Pašalića, prema kojem je *Aquae S...* od 2. st. n. e. mogao imati vlastitu radionicu u kojoj su izrađeni mozaici pronađeni na Ilidži i u njenoj okolini.³⁹⁶

Od građevinskih ostataka na Ilidži pronađeni su u velikoj količini ekseri razne veličine i oblika, željezne veze i spone, bronzani rimski šaraf za drvo, željezne brave sa bronzanim mandalom, kao i ulomci stakla. Utvrđeni su nalazi oruđa, namještaja i pribora različite građe

³⁹¹ Pašalić, 1959, 127-131.

³⁹² Busuladžić, 2008, 21; Čremošnik, 1984, 46.

³⁹³ Busuladžić, 2008, 20.

³⁹⁴ U medaljonu se naziru tragovi neke predstave, što bi vjerovatno po mišljenu istraživača, mogao biti Gorgoneon. Čremošnik, 1984, 117-118.

³⁹⁵ Ćeman, 2000, 166.

³⁹⁶ Ćeman, 2000, 166.

(kosti, bronza, željezo, olovo, kamen, ilovača i staklo). Od koštanih predmeta pronađeni su tri koštana ivera, dvije kašikice, devet bočki (od kojih je šest s okruglom glavom, a tri s konički odrezanim gornjim krajem), dva fragmenta šivaćih igala, ulomak stilusa i različiti ulomci igala, fragmenat dvostrukog češlja sa zubima različite debljine na obje strane, odlomljena plitka tanka drška kašikice (vjerovatno služila u farmaceutske svrhe), usukan poklopac male kutije.³⁹⁷ Pronađeni bronzani predmeti služili su pri kupanju i toaleti. Konstatovan je i ulomak rimske mjere, čiji je pravougaoni presjek prelazio u kvadratičan. Zabilježeni su i nalazi fibula (strelaste fibule, strelasta spiralna fibula), ukrasni bronzani predmeti (dugme sa zrcima, ukras u obliku lista, srcolik privjesak, pozlaćeno bronzano dugme, toka s dva dugmeta straga, kolutići, prsten s malom plojkom, naušnice, spiralne žice, fragmenti nekog nakita).

Zanimljiv bronzani predmet s Ilidže jesu tri noge neke sprave, s lavljim glavama i tri ljudska poprsja, vjerovatno su pripadale istoj tronožastoj spravi. Željezni dvostruki kladivci služili su u zidarskom zanatu kao vitič ili dljetlo. Otkriveni su željezna kuka za vješanje (jednostavne kuke za haljine), željezni noževi, koštani cilindrični držak od noža s bronzanim kolutom, oštrice od željeza, stvrdla, šilj, igla, željezne nožice na pero, šestar, potkovice. Predmeta od ostalih kovina konstatovano je fragmentarno (bronzani, bekreni, olovni predmeti). Od kamena je ulomak jedne zdjelice sa žljebićem, zatim mnogo ulomaka raznog pribora, posuda od žežene ilovače³⁹⁸, okrajak trbušastog lonca, okrajci posuda, lonac s tri ručke, grlić boce od žučkaste ilovače, fragmenti zdjelica. Među nalazima su i svjetiljke s natpisima *C. Des[si]* i *VIBIANI*³⁹⁹, fragmentarni predmeti od stakla (suđe bez boje ili bijele, zelene, zagasite i modre boje), kao i ulomak debele pločaste cigle s preciznim otiskom sandale, klincima potkovane. Nađeno je mnogo fragmenata kućica nekog morskog puža, životinjskih kostiju i ljudskih lobanja. Od rimskih novčića konstatovana su 63 komada (50 bronzanih, devet bilonskih i četiri srebrna novčića). Pronađeni su novčići careva Vespazijana, Trajana, Hadrijana, Antonija Pija, Lucija Vera, Faustine, Marka Aurelija, Komoda, Septimija Severa, Julije Domne, Karakale, Aleksandra Severa, Maksimusa, Gordijana III, Decijusa, Galiena, Klaudija Gotskog, Konstantina Velikog, Licianusa, Krispa, Konstantiusa II, Gracijana i Valensa.⁴⁰⁰

Đuro Basler je iznio ideje o konzervatorskom zahvatu rimskih ruševina zgrada s Ilidže. Navodi kako se učvršćenje može izvesti betonskom smjesom, kao i o žbukanjem spojnica.

³⁹⁷ Kellner, 1895, 175-177.

³⁹⁸ Svekoliko suđe je rađeno na točilo, različito profilirano i crno ili žarko i crveno. Kellner, 1895, 190.

³⁹⁹ Busuladžić, 2007, 61-62, 142, 151-152.

⁴⁰⁰ Kellner, 1895, 184-197; Pašalić, 1959, 126.

Potrebna je pregradnja trošnih dijelova zidova, ukoliko se infiltriranjem betonskog mlijeka ne bi mogla postići potrebna čvrstina mase zatečene *in situ*. Stavljanje zaštitnog betonskog pokrova treba da čini vizuelnu cjelovitost. Govori o obnovi luka nad prefurnijem istočne apsidalne strane hospicija te da se zidovi „izvuku“ što više iz nivoa zemljišta i izlože strujanjima zraka. Ruševine treba oživjeti i učiniti ih dopadljivim. Cvijeće i drveće daju poseban ugođaj arheološkom ambijentu. Nisko višebojno cvijeće može nadomjestiti nestali mozaik, a grmlje nestale fragmente ukrasne arhitekture (stupove i slično).⁴⁰¹

Gradski prostor *Res publicae Aquae S...* bio je prostran. Sastojao se od više naselja domaćeg stanovništva u seoskom području, te od ekonomskih zaselaka zemljoposjednika – *villa rusticae* i od zanatskih i trgovačkih naselja.⁴⁰² U djelokrug *Aquae S...*, osim Sarajevskog polja, pripadala je i današnja Breza – *Hedum castellum*, odnosno etnički centar Desitijata.⁴⁰³

U Švrakinom Selu su ustanovljeni tragovi rimske naseobine, gdje je pronađena ara s natpisom⁴⁰⁴ čiji je dedikant bio Aurelijan Maksimin, veteran legije VIII Augusta. Osim are, konstantovani su i fragmenti rimske cigle i obrađenog kamena, što ukazuje na stambenu aktivnost na ovom prostoru. Spomenici s natpisom sa Švrakinog Sela i Gradca kod Hadžića svjedoče da su se na Sarajevskom Polju naseljavali veterani krajem 2. i početkom 3. stoljeća.⁴⁰⁵ Kolonizacija veterana na Sarajevskom polju počela je sredinom 2. stoljeća, u vrijeme vladavine Marka Aurelija i Lucija Vera, ili najkasnije početkom 3. stoljeća, tokom vlade Karakale i Gete. Veterani su na ovom polju podigli poljoprivredna imanja sa stambeno-zanatskim objektima. Njihovo naseljavanje imalo je, osim agrarnog, i strateški karakter. Kroz Sarajevsko polje prolazila je jedna od glavnih komunikacija, koja je antičke Argentarije povezivala sa Salonom – upravnim centrom na obali. Na teritoriji srednje Bosne zabilježen je veliki broj manjih ili srednjih vila rustika s upravnim objektima.⁴⁰⁶

Vila na Stupu izgrađena je od ćerpića ili od kamena, s podnicom od ilovače. Bila je podijeljena na dva dijela: na manju, koja je bila smještena na zapadnoj, i veću, na istočnoj strani. Stambeni prostor smješten je u zapadni, manji dio objekta. Pronađeno je dosta kuhinjskog posuđa, ulomaka stakla, oruđa, kliješta, sjekire, kose, testera, verige, makaze, srp i

⁴⁰¹ Basler, 1959, 168-170.

⁴⁰² Bojanovski, 1988, 152.

⁴⁰³ Marić, 2000, 120.

⁴⁰⁴ *CIL* III 2766 = *ILJug* III, 1581

⁴⁰⁵ Pašalić, 1959, 116; Mesihović, 2008, 31; Bojanovski, 1988, 150.

⁴⁰⁶ Škegro, 1991, 123.

lemeš.⁴⁰⁷ Interesantan nalaz predstavlja mač.⁴⁰⁸ Vila je bila u posjedu imućnog zemljoradnika ilirskog porijekla. Datira se oko 300. godine, što dokazuju novac careva Karina i Maksimilijana.⁴⁰⁹

Rimska aglomeracija postojala je u Trnovu, gdje su konstatovani nalazi novčića, kamene cilindrično-valjkaste urne⁴¹⁰ i ostali predmeti. Na Naklu u Vojkovićima postojala je stražarnica za čuvanje ulaza u Sarajevsko Polje, a na prostoru Hrasnice bila je naseobina vezana za poljoprivredno dobro. Tragovi naseljenosti zabilježeni su i u Semizovcu i na području Gornje Vogošće, posebno uz potok Jošanicu i oko sumpornog vrela, gdje su zabilježeni ostaci rimskih građevina.⁴¹¹

Godine 1940. otkrivena su dva rimska natpisa u temeljima Kemaludinove džamije. Pronađen je odlomak stuba s bazom i natpisom⁴¹², gdje se spominju ugledni građani Rima - *Catius Clementinus* i *Catia Clementina*, te funkcioneri municipalne općine. Pronađen je i odlomak rimskog epitafa s imenom *Ulpia Paula*. Catii su bili ugledni građani Rima, te su posvjedočeni kao porodica iz prve polovine 3. st. n. e. Postali su patroni civitatis u vrijeme kada je samoupravnoj općini Ilidža dat stepen kolonije. Štitili su, zastupali i promovisali njene interese u Rimu tokom 3. st. n. e. Na natpisu se mogu pročitati i političke i religiozne funkcije na državnom nivou - konzuli i fecijali. Čita se i ime *Aphrodisiusa*, koji je u municipalnoj jedinici *Aquae S...* bio svećenik - *flamen* u vrijeme nastanka natpisa. Porijeklom Grk, Afrodisijus je bio ugledna osoba u okviru strukture *Aquae S...* Natpis svjedoči postojanju razvijene paganske religiozne organizacije na teritoriji i u okviru strukture municipalne jedinice *Aquae S...* u 3. st. n. e.⁴¹³

Godine 1947. pronađen je spomenik u formi medaljona s prikazom tračkog konjanika datiranog iz 3. st. n. e.. Sarajevski spomenik pronađen je na potpuno izoliranom mjestu, kod željezničke stanice, udaljenom 15 km od rimske Ilidže.⁴¹⁴

⁴⁰⁷ Čremošnik, 1930, 212-217.

⁴⁰⁸ Vjerovatno je mač služio vlasniku kao uspomena na vojnu službu u konjici, pošto mač po svojim dimenzijama odgovara maču rimske konjice. Historijski putopis kroz Bosnu i Hercegovinu, 2012, 288.

⁴⁰⁹ Busuladžić, 2011, 159.

⁴¹⁰ Busuladžić, 2016, 85.

⁴¹¹ Pašalić, 1960, 69.

⁴¹² *ILJug* I, 90

⁴¹³ Pašalić, 1959, 116; Mesihović, 2008, 26-29; Omerčević, 2010, 200; Sergejevski, 1947, 36.

⁴¹⁴ U udubljenom polju prikazan je konjanik okrenut udesno, a licem prema posmatraču, sa visokom kapom na glavi. Desnu ruku je podigao, lijeva se ne vidi, na leđima mu leprša ogrtač. Sa donje strane reljefa nalazi se nasadnik. Kolijevka kulta je Trakija. Nije poznat karakter samog spomenika, odnosno da li je to votivni ili sepulkralni spomenik. Gabričević, 1954, 41-43; Imamović, 1977, 236.

U temelju jedne kuće u ulici Logavina 1888. godine nađena je Abraksas-gema. Iz ovog nalaza se vidi da je u Bosni bilo rašireno istočno praznovjerje. Vjerovanje u Abraksa se raširilo tako da ga je primila mistička, magijska i alhemičarska sekta. Datiranje ove geme moglo bi biti u vrijeme kada su istočnjački kultovi preplavili Rimsku imperiju, naročito pod utjecajem raznih gnostičkih vjerovanja u 3. i 4. st. n. e. Poslije su ta razna vjerovanja poprimila karakter narodnog sujevjerja, dugo se zadržavši u vidu praznovjerja. Predmeti koji su se koristili u tim gnostičkim i mističkim obredima postali su amuleti.⁴¹⁵

Na Sarajevskom Polju je radilo šest antičkih figlina. Prva je počela proizvodnju cigle. Osiguravala je materijal za gradnju rimskog termalnog kompleksa na Ilidži. U 1. stoljeću su nastali najraniji objekti banje. Figlina je vjerovatno bila sastavni dio privredno-banjskog kompleksa, a izrađivala je i keramiku. Ostale figline počele su s proizvodnjom krajem 3. ili početkom 4. st. n. e., a svoje proizvode žigosali su pečatima NIMIXAM = (Maximin) i CONST [...]. Blizu Zemaljskog muzeja u Sarajevu pronađena su dva fragmenta cigle s pečatom NIMIXAM i NIM[ixam]. Radimsky je na lijevoj obali Miljacke registrovao dva fragmenta tegula s pečatom CONST[...]. Na Ilidži i po Sarajevskom Polju – na Stupu, „Carini“, Alipašinom polju i naselju na prostoru od Skenderije do Koševskog potoka radile su radionice za potrebe gradnje antičkih objekata. Među brojnim ulomcima cigle i krovnog crijepa blizu sarajevske ciglane i gradskog kamenoloma pronađena su 1892. godine, na lijevoj obali Miljacke, tri fragmenta tegula s duguljastim pravougaonim pečatima CONAT [...].⁴¹⁶ Četvrasti tip opekarske peći, koju je Bojanovski datirao u drugu polovinu 1. i 2. stoljeća, konstantovana je kod Ali-pašine džamije.

U okviru rimskog banjskog kompleksa na Ilidži radila je keramičarska radionica koja je proizvodila peći za proizvodnju crijepa i cigle, kao i grnčarske peći. Tokom 3. i 4. st. n. e. na području Sarajevskog polja intenzivno su radile grnčarske lokalne radionice. U radionici na Ilidži su se izrađivale amfore sa žigom COSSII.⁴¹⁷ Na Debelom Brdu kod Sarajeva je postojala keramičarska radionica, što dokazuju nalazi mnoštva keramičkih ulomaka. Pronađena je jedna posuda od crvenkasto-sive zemlje, na čijem dnu je upisan tekst⁴¹⁸ kurzivnim minuskulnim pismom: *Ego Iustus Olarius et Manus meas rugetus et fetetus* -“Ja

⁴¹⁵ Truhelka, 1895, 215-216.

⁴¹⁶ Škegro, 1991, 128-129; Radimsky, 1896, 109-111; Omerčević, 2010, 153-154.

⁴¹⁷ Esad Pašalić je radionici na Ilidži pripisao izradu amfora sa žigom CASII, iako su ove amfore porijeklom iz sjevernoitalskih teritorija. Škegro, 1991, 130.

⁴¹⁸ Natpis potiče iz kasne antike. Keramička boca je nađena na mjestu koje je u kasnoj antici služilo kao citadela, refugij za stanovništvo koje je nastanjivalo naselje na prostoru od Marin Dvora do prostora današnje zgrade Predsjedništva. Ova utvrda je ulazila široko-razgranatu Justinijanovu politiku koja je bila zasnovana na izgradnji utvrđenih odbrambenih pojaseva sa ciljem zaustavljanja nadiranja barbarskih naroda. Mesihović, 2008, 32.

sam pravi lončar, moje su ruke prljave, a(li) plodne”. Kod Ali-pašine džamije radila je keramička radionica čiji su proizvodi bili bez pečata.⁴¹⁹

Na groblju „Vasiljeva bašča“ pronađene su dvije bronzane fibule, te dosta sitnih odlomaka od opeke i drugog građevinskog materijala. Konstatovane su opeke za pod i cigle od suspenzura, fragmenti crijepova. Najzanimljiviji nalaz na groblju predstavlja dobro očuvana čaša od bistrog stakla. Na njoj su naljepljeni komadi stakla u osam vertikalnih redova, dok je donji kraj ukrašen zupcima od staklenih kapi.⁴²⁰ Prilikom popravljivanja vodovoda usred bašče Zemaljskog muzeja, u zemlji je pronađena bronzana „sidro“ fibula.⁴²¹

Osim na Ilidži, rimski novci pronađeni su na Podhrastovima, Gorici, Bistriku, u koritu Miljacke, na Marijin Dvoru, Grbavici i Pofalićima. Na Bistriku, u ulici Dugi Sokak, otkriven je najstariji novčić sarajevskog područja. Riječ je o bronzanom novčiću koji je kovan u vrijeme cara Tiberija. On predstavlja najstariji materijalni i epigrafski nalaz prisustva Rimljana u sarajevskom području, nekoliko godina poslije završetka Batonovog rata. Pronađeni su novčići cara Trajana, Antonija Pija, Didiusa Iuliana, Col. Viminaciuma, cara Trebonijana, Claudija II Antoniana, Dioklecijana, Liciniususa, Konstancinusa, Konstantiusa II, Vetrana, Valentinianusa I. Godine 1947. na Pofalićima je pronađeno više komada sitnog bronzanog novca iz 4. st. n. e. (novčići careva Valentiniana I, Valensa i Gratianusa).⁴²²

⁴¹⁹ Škegro, 1991, 130-132; Mesihović, 2008, 32; Sergejevski, 1947; 40.

⁴²⁰ Sergejevski, 1947, 27.

⁴²¹ Sergejevski, 1947, 38; Busuladžić, 2010, 189.

⁴²² Mesihović, 2008, 47; Sergejevski, 1947; 40-42.

COLONIA RIS...

Romanijsko-rogatička teritorija pripadala je glasinračkoj kulturi starijeg željeznog doba i Autarijatima kao nosiocima njenog razvoja. Poslije sloma Autarijata oko 310. god. p. n. e., stanovništvo koje je nastanjivao ovo područje vjerojatno je bilo nasljednik autarijatske narodnosne zajednice. Pretpostavlja se da su Dezitijati u mlađem željeznom dobu uspjeli zaposjesti i naseliti zapadne oblasti Romanijske regije, i to one naslonjene na Sarajevsko polje. Sudeći po materijalnoj građi, Glasinračka visoravan⁴²³ i porječja Prače i Rakitnice su i u mlađem željeznom dobu i u fazi postojanja peregrinskih civitates u 1. i 2. st. n. e. pripadali nekom drugom ilirskom narodu, a ne Dezitijatima. Natpisi otkrivaju postojanje municipalne jedinice u antičko doba, od čijeg je naziva poznat samo njen status i prvi dio imena *Colonia Ris...*, a upravno joj je i urbano sjedište bilo u Rogatici. Teritorija municipalne jedinice zahvatala je prostor od sarajevskog područja pa do ušća Prače u Drinu. Možda je Drina bila granica i s istočnim susjedom Municipium Malvesiatium. Na sjeveru je municipalna jedinica graničila vjerovatno s kolonijom Domavia.⁴²⁴

Romanijsko-rogatičko područje poznato je po brojnim ostacima ilirskih gradina. U glasinračkim nekropolama konstatovani su pojedini predmeti iz rimskog perioda. U prehistorijskim tumulima otkopani su prilozi od naknadnih ukopa iz rimskog doba, poput stilusa, spatula, noževa, pinceta, dljetla, ključeva, strelica, fibula, keramike, novčića iz 3. i 4. st. (Dioklecijan, Constans I, Constantius II i dr.), stakla i fragmeneta opeka. Veći dio ovih grobnih priloga potječe iz 3. i 4. stoljeća nove ere. Pojedine ilirske gradine na Glasincu bile su u upotrebi i u kasnom rimskom periodu (Gradina na Puhovcu – Baltići, Hreljin grad u Kuli, gradine u Margetićima i Šenkovićima, nad Miošićima, Ilijak, kod Rusanovića itd.).⁴²⁵

Preko Romanije vodio je i magistralni put koji je dolinu Bosne povezivao s rudarskim područjima na Drini i velikim gradovima Naronom, Salonom i Sirmijumom. Na ovu komunikaciju oslanjala se i antička Rogatica. Cesta je, preko Romanije, prolazila pored

⁴²³ Glasinac, visoravan istočno od planine Romanije. Sastoji se od Glasinračkog i još nekoliko manjih polja i udolina, izdijeljenih i okruženih većim i manjim brdima. Na ovom teritoriju koncentrisan je veliki broj prahistorijskih gradina i nekropola s tumulima. Alojz Benac i Borivoj Čović dali su prvu hronologiju Glasinca, podijelivši ukupan razvoj na pet perioda sa više faza (Glasinac I-V); (Glasinac I – rano bronzano doba; Glasinac IIa i IIb – srednje bronzano doba; Glasinac IIIa, IIIb i IIIc – kasno bronzano doba; Glasinac IVa, IVb i IVc – starije željezno doba; Glasinac Va i Vb – mlađe željezno doba). Arheološki leksikon I, 1988, 76; Benac, Čović, 1957, 5-25.

⁴²⁴ Mesihović, 2011, 122.

⁴²⁵ Bojanovski, 1988, 169; Pašalić, 1960, 70.

prehistorijskih gradina i nekropola, što je dokaz da je riječ o pradavnoj komunikaciji, koju su Rimljani uredili kao pravu zidanu cestu.⁴²⁶

Oblast rimskog naselja u Rogatici obuhvatala je područje današnjeg grada između Toplika na jugu i industrijskog dijela na sjeveru. Antička aglomeracija u Rogatici leži na ravnoj teritoriji između brda Ljuna i potoka Rakitnice.⁴²⁷

Karl Patsch je, na osnovu ostataka substrukcija, građevinskog materijala i novca, odredio prostiranje ove urbane naseobine na kojoj se danas razvija Rogatica. S područja ovog antičkog grada potječu brojni kameni spomenici. Najbrojniji su kulturni spomenici posvećeni Jupiteru, Liberu, orijentalnom kultu Mitri. Podizali su ih funkcioneri kolonije duumviri. Na natpisima se javljaju imena gradskih duumvira i dekuriona.⁴²⁸ Na nekim spomenicima javljaju se imena identičnih dedikanata *P(ublius) Ael(ius) / Clemens / Ilvir*⁴²⁹ i *P(ublius) Ael(ius) Cleme(ns) / [3] veter(anus) /*.⁴³⁰ Ivo Bojanovski navodi da je riječ o istoj osobi. Zbog česte podudarnosti u imenima kod romanizovanih Ilira, vrlo je lako moguće da su Clemens duovir i Clemens veteran bili različite osobe, istina u rodbinskim vezama. Titula duovira se ne navodi na natpisu CIL III, 8367 (p 2127, 2256) nego se samo kaže da je riječ o veteranu pa bi tako bilo nejasno zašto ne bi bila navedena i duovirska funkcija, koja nije mogla prethoditi veteranskom statusu. Nejasno je i zašto bi jedna te ista osoba dva puta u neposrednoj blizini podizala žrtvenik Jupiteru. Natpisi na kojima se spominju Eliji Klemensi pronađeni su uz potok Toplik pored kojeg je prolazila i rimska cesta. Vjerovatno se ovdje nalazio posjed Elija Klemensa, a votivne are podizane su uz put koji je prolazio kroz ili uz njihov posjed. Porodica Elija Klemensa bila je među najznačajnijim u ovoj municipalnoj jedinici i davala visoke funkcionere. Istovremeno je bila i porodica s vojničkom tradicijom i aktivnom službom.⁴³¹

*Publius Aelius Albanus*⁴³² bio je duumvir kvinknalis, jedan od dvojice načelnika koji su bili izabrani na pet godina sa zadatkom da sastave popis građana i izvrše izbor gradskog vijeća – ordo decurionum. Drugi veteran među magistratima antičkog grada bio je *Publius*

⁴²⁶ Bojanovski, 1988, 170

⁴²⁷ Bojanovski, 1988, 171; Arheološki leksikon BiH III, 1988, 105

⁴²⁸ Bojanovski, 1988, 171

⁴²⁹ CIL III, 8366 (p 2127)

⁴³⁰ CIL III, 8367 (p 2127, 2256)

⁴³¹ Mesihović, 2009, 61

⁴³² CIL III, 08368 = CIL III, 12747

Aelius Clemens Iunior.⁴³³ Obavljao je dužnost duumvira, jednog od dva gradska predsjednika, a bio je i zadužen i za izbor gradskog vijeća.⁴³⁴

Godine 1866. pronađen je spomenik sa epitafom *T(ito) Cl(audio) Maxi(mo) dec(urioni) / c(oloniae) Ris(---) de(functo?) /5 [an(norum)?] LV t[---] / [.⁴³⁵ Natpis je važan za konstituciju antičkog grada, te je među stručnjacima izazvao raspravu o gradskom rangu antičke Rogatice i njenom imenu. Je li antički grad u Rogatici bio u položaju municipija ili kolonije i je li se ime *col. Ris...* odnosilo na samu Rogaticu? Prema tom epitafu, Tit Klaudije Maksim bio je dekurion u gradu zvanom *col. Ris (...)*. Međutim, sporno je na koji se grad odnosi podatak. Karl Patch je zaključio da je u Rogatici bio rimski grad ranga kolonije. Na ovo upućuju i natpisi u kojima se spominju lokalni funkcioneri. Patch je svoje mišljenje obrazložio i epigrafskim analogijama: na spomenicima se skraćuju imena gradova u kojima je spomenik postavljen ili obližnjih, dok se imena udaljenih gradova ispisuju cijela. Kao primjer, naveo je dukljanski natpis u kojem se spominje grad Iulium Risinium. Međutim, Theodor Momsen i Dimitrije Sergejevski nisu prihvatili Patschevo poistovjećavanje Rogatice sa *col. Ris(...)*. Smatrali su da je spomenuti Tit Klaudije Maximus bio dekurion kolonije Risini, tj. u Boki Kotorskoj i da je na nekom putovanju umro kod Rogatice, gdje je i ukopan, pa je stoga u natpisu navedeno njegovo rodno mjesto.⁴³⁶*

Rogatica je bila veliko antičko naselje, što dokazuju brojni arheološki nalazi. Imala je dobar položaj i bogatu okolinu koja je i u rimsko vrijeme bila naseljena. Iz Rogatice potječu i ostali natpisi na kojima se navode gradski funkcioneri – duovir i duovir quinquennalis.⁴³⁷ U izvorima ne postoji potvrda da je Risan bio kolonija. Rhizinium se kod Plinija spominje kao oppidum civium Romanorum, a ne kao kolonija. U Risnu nije bilo prostora za jednu koloniju, naročito ne za agrarnu. Ako Risan nije imao status kolonije, onda se ni rogatički epitaf ne može odnositi na dekuriona Rhiziniuma. Pravilno je Patschevo tumačenje, po kojem je Klaudije Maxim bio dekurion antičke Rogatice, koja je imala status kolonije.⁴³⁸

Iz Rogatice potječu žrtvenici posvećeni Liberu Bacchu, Jupiteru, Junoni i perzijskom kultu Mitri.⁴³⁹ Zanimljivi su cipusi s prikazom Atisa⁴⁴⁰ i ulomak stele s ostacima prikaza

⁴³³ ILJug – 02,00624 = AHB p 125

⁴³⁴ Bojanovski, 1988, 171.

⁴³⁵ CIL III, 02766b (p1035, 2256) = CIL II, 08369 = CIL III, 12748

⁴³⁶ Bojanovski, 1988, 172; Pašalić, 1960, 71; Patch, 1907, 468.

⁴³⁷ Pašalić, 1960, 71.

⁴³⁸ Bojanovski, 1988, 172-173.

⁴³⁹ Imamović, 1977, 131, 140, 160, 277.

⁴⁴⁰ Imamović, 1977, 273, 444.

grobnih vrata – porta inferiorum.⁴⁴¹ Konstatovano je još epigrafskih spomenika, na nekima od njih su postojali i natpisi, ali su vremenom izlizani. Pronađeni su ara obrađena s tri strane, anepigrafska ara, ulomak stupa ili miljokaz, nadgrobni cipus bez natpisa, ploča s nadgrobnog spomenika s motivom Hadovih vrata, figuralna stela bez natpisa, odlomak nadgrobnog cipusa i nadgrobna kocka od krečnjaka. Otkrivena su i dva komada jednog nadgrobnog žrtvenika s reljefnim prikazima na dvije bočne strane (na jednoj je prikazan krilati genije, a na drugom nimfa) i cipusi s prikazom genija s lokaliteta Stari Brod. Prikazi genija na tri spomenika imaju određene zajedničke karakteristike, što dokazuje da je u antičkoj Rogatici postojala klesarska radionica.⁴⁴²

Na teritoriji koju je pokrivala antička samoupravna aglomeracija, prilikom iskopa dranažnog kanala, u maju 1966. godine su otkopani ostaci rimskog vodovoda. Niz cijelu ulicu Šahinpašića Muhidina otkopane su vodovodne keramičke cijevi promjera 10 cm. Na ovaj glavni kanal, koji je razvodio vodu iz izvora Toplika ili s izvora na Lunju, vezivali su se sa strana, vjerovatno iz pojedinih insula, priključci užeg profila od 8 cm. Glavni kanal vodovoda imao je podlogu od opeke u malteru, na kojoj su superponirane vodovodne cijevi. Na cijelom iskupu na dubini od 30 m naniže otkriven je građevinski materijal – obrađena sedra, zidovi od temelja u malteru i ulomci građevinske opeke i krovnog crijepa. Na dubini glavne vodovodne linije u iskupu je otkopan novčić – dupondius Lucija Aurelija Vera (161-169. god. n. e.), suvladara Marka Aurelija, iz 161. godine. Iste keramičke cijevi nalazile su se i po drugim ulicama ovog dijela grada, niz Toplik, u ulici Lunj i drugim. Ulice današnje Rogatice se poklapaju s rasterom antičkih komunikacija, kroz koje je bio razveden vodovod, i to u vrijeme vladavine cara Marka Aurelija (161-180. god. n. e.).⁴⁴³

U antičkom gradu dominirale su osobe s elijejskim gentilnim imenom - pet osoba, dok su dvije s ulpijevskim gentilnim imenom, a jedna s kludijevskim imenom. I u slučaju kolonije Ris... u njenoj municipalnoj aristokratiji dominantnu ulogu imale su osobe autohtonog porijekla. Svi su magistrati autohtono stanovništvo, najčešće s gentilnim imenom *Aelius*, što ukazuje da je utemeljitelj grada bio car Hadrijan (117-138. god. n.e.). Naselje su kolonizovali veterani iz sastava VII legije. Proces romanizacije tekao je sporo, te je došao do punog izražaja u drugoj polovini 2. stoljeća nove ere. Grad je imao autonomnu upravu na čelu s duumvirima. Dekurioni su sačinjavali gradsko vijeće, birani među zemljoposjednicima iz

⁴⁴¹ Pašalić, 1960, 71; Bojanovski, 1988, 173; Arheološki leksikon BiH III, 1988, 105.

⁴⁴² Mesihović, 2009, 62-62; Paškvalin, 2000, 181.

⁴⁴³ Bojanovski, 1967, 50.

cijelog područja. Pravilnost urbanog rastera govori u prilog kolonijalnog statusa antičkog grada. U selima Plješevica, Potpeć, Drijenke u Starom Brodu kod Rogatice zabilježeni su tragovi postojanja vila rustika. Kolonija Ris... datira iz perioda od 1. do 4. st. n. e.⁴⁴⁴

⁴⁴⁴ Bojanovski, 1988, 174-175; Busuladžić, 2011, 32; Arheološki leksikon BiH III, 1988, 105.

DOMAVIA

U srednjem Podrinju, u današnjem selu Gradina Sase, nedaleko od Srebrenice nalazilo se veliko rimsko naselje. Otkriveno je u okviru austrougarskog projekta krajem 19. stoljeća, prilikom istraživanja plemenitih metala, te otvaranja rudnika srebra, olova i cinka u oblasti planine Kvarac, istočno od Srebrenice u istočnoj Bosni. Uporedo s otkrićem rudnih žila olova, srebra i cinka, rudari su otkrili i ruševine drevnog grada. Godine 1880. u Beču je formirano rudarsko društvo „Bosnia“, čiji je zadatak bio traganje za drevnom Argentariom (poznatim s Tabule Peutingeriane), kao i utvrđivanje mogućnosti industrijske eksploatacije plemenitih metala u rudosnom distriktu istočne Bosne - između Jadra i Drine. Ovaj zadatak povjeren je Ludvigu Ljudevitu Pogatschniku, rudarskom poslovođi.⁴⁴⁵

U martu 1883. godine Pogatschnik je na ušću Majdanskog potoka i Saske rijeke iznad jednog mlina pronašao ornamentiran kamen, a u taj mlin uzidano je kamenje od andezitne lave s fragmentima oklesane mramorne ploče i crvene cigle. Otkrio je temelje porušenih zgrada, kao i gomile građevinskog kamena, te fragmentiran natpis I.O.M. ET GENIO LOCI..., koji nije sadržavao naziv iščezlog grada.⁴⁴⁶

Arheolog i rudarski stručnjak Vjenceslav Radimsky je organizovao sistematsko iskopavanje zgrada, te je ovaj zadatak povjerio Pogatschniku. Godine 1884. otkopana je počasna baza posvećena Luciju Domiciju Erotu, rimskom vitezu, upravniku panonskih i dalmatinskih rudnika.

(L(ucio) Domitio / {I} Eroti vi/ro ex eques/tribus tur/mis egregio / procuratori / metallorum / [P]annon(iorum) / [et] Delmat(orum) mi/[r]ae integritatis / [e]t bonit[a]tis / M(arcus) Aur(elius) Ru[s]ticus / v(ir) e(gregius) ducen(arius) amico / praestan[tissimo])⁴⁴⁷

Ustanovljeno je da je riječ o gradu u kojem je bila rimska uprava svih panonskih i dalmatinskih rudnika. Iz nekih natpisa, koji su bili poslije pronađeni, saznalo se da se otkriveni grad zvao Domavia, odnosno *res publica* ili *municipium Domavianorum*, te i *colonia m(etalli) D(omavianae)*.⁴⁴⁸

⁴⁴⁵ Bojanovski, 1988, 193.

⁴⁴⁶ Bojanovski, 1988, 193.

⁴⁴⁷ CIL III 08361=CIL III 12721=D 01443=AHB p 164

⁴⁴⁸ Bojanovski, 1988, 194; Imamović, 2002, 14.

*Imp(eratori) C(aesari) / C(aio) Vibio / Tr{a}ebo/niano / Gallo P(io) / F(elici) Invicto Aug(usto) / ordo decurionum / col(oniae) m(etallae) D(omavianae)*⁴⁴⁹

*Imp(eratori) C(aesari) / G(aio!) Vibio / Tr{a}ebon(niano) / Veldum(niano) / Volusi/ano P(io) F(elici) / Inv(icto) Aug(usto) / ord(o) dec(urionum) / col(oniae) m(etallae) D(omavianae)*⁴⁵⁰

Ime grada se obično navodilo u skraćenom obliku *D...*, *Dom...*, *Domav..* . Urbanizam naselja nije se zasnivao na rimskoj shemi ortogonalnog rastera, jer za to u Gradini nije bilo prirodnih uvjeta. Grad se prilagodio ispresijecanom reljefu terena - konfiguraciji u uzanim dolinama Saske rijeke i Majdanskog potoka, kao i Bjelovačke rijeke u njihovom nastavku.⁴⁵¹

Rudari su do 1885. godine pronašli bogate rudne žile. Napredovala su i arheološka istraživanja grada s njegovim ulicama, objektima i talionicama. Otkopan je i veliki broj spomenika s imenima građana Domavije. Na spomenicima su bila uklesana imena prokuratora, kao i careva koji su posjećivali ovaj rudarski distrikt.⁴⁵²

Nakon pet godina iskopavanja otkriveno je postojanje svih gradskih objekata koji karakterizuju rimski grad. Ustanovljena je gradska vijećnica - kurija, sudnica - tribunal i veliko kupatilo. (Tab. 12, sl. 1.).⁴⁵³

Vijećnica, monumentalnog izgleda, nalazila se na trgu. Orijentisana je u pravcu istok-zapad, dužine 38 i širine 20 metara. Imala je površinu 760 m². Prema trgu, kurija je imala dugačko otvoreno predvorje, a na suprotnoj strani apsidu koja je činila centralni dio južnog čela. S obje strane nalazila se po jedna manja odaja. Manje krilo s tri odaje stajalo je uz zapadni zid. Glavna dvorana s apsidom služila je za održavanje sjednica gradskog vijeća. U apsidi, koja je predstavljala dio zgrade s posebnom namjenom, nalazio se kip cara ili nekog kulta ili pak uglednog gradskog patrona. Na očuvanom postamentu usred apside stajala je pozlaćena bronzana štatna, vjerovatno cara, prirodne veličine čiji su fragmenti bili rasuti po cijelom objektu. Nakon što je ispitana unutrašnjost apside, otkrivena je podzemna građevina sastavljena od tri lijepo profilirane vapnenaste ploče.⁴⁵⁴

⁴⁴⁹ CIL III 12728 = AHB p 179

⁴⁵⁰ CIL III 12729 = AHB p 182

⁴⁵¹ Bojanovski, 1988, 199.

⁴⁵² Bojanovski, 1988, 194.

⁴⁵³ Pašalić, 1984, 243.

⁴⁵⁴ Radimsky, 1891, 9.

Sporedne odaje služile su kao uredi službenika, arhiva i zatvor. Brojni žrtvenici su stajali ispred vijećnice. Ovdje se nalazila i rostra – govornica, počasne baze i ostali spomenici. Na ovom prostoru otkriveno je nekoliko natpisa posvećenih prokuratorima i carevima Aleksandru Severu, carici Juliji Mameji, Trebonijanu Galu i Volusijanu.⁴⁵⁵

Sudeći po bazama i ostalim brojnim nalazima zaključuje se da se municipij Domavia razvijao od kraja 2. stoljeća do duboko u 3. stoljeće nove ere.⁴⁵⁶

U zgradi su stajali i počasni spomenici cara Marka Aurelija (161-180), Lucija Vera (161-169), Komoda (176-192), kao i cara Septimija Severa (222-235). Dva epigrafska spomenika⁴⁵⁷ podignuta su u čast caru Aleksandru Severu (*Marcus Aurelius Severus Alexander*, 222-235) i njegovoj majci carici Juliji Mameji po municipiju *Domav...* javnim troškom, a posvećeni po carskom prokuratoru Juliju Tacitijanu. Iz ovih spomenika se saznalo za ime grada Domavije, koji je imao status municipija, a bio je i središte carske prokuratorske uprave za rudnike. Natpis je nastao 232. ili 233. god. n. e.⁴⁵⁸ Podignuti su i počasni spomenici carskog prokuratora i rimskog građanina Gaja Julija Silvana Melanija i prokuratora metallorum Lucija Domicija Erosa.⁴⁵⁹

Nije poznato gdje se nalazila industrijska zona grada, odnosno metalurški pogoni i radionice. Prilikom kopanja temelja za novu branu u dolini Saske rijeke i uzvodno uz branu otkriveni su zidovi preko 100 metara. Ovo dokazuje da su se na ovom prostoru nalazili veći građevinski kompleksi, vjerovatno talionice, na šta ukazuju velike količine troske. Pretpostavlja se da je domavijska talionica imala veliki kapacitet i da je zauzimala veliku površinu. Brojne hrpe troske pokazuju da je bilo manjih talionica na samim rudištima.⁴⁶⁰

Ljekovite vode Crni Guber, Velika i Mala kiselica kao i ostala ljekovita vrela u dolini Crvene rijeke, Saske rijeke i Majdanskog potoka bili su poznati u antičkom periodu. Vrela srebreničkog kraja, koja u sebi nose sastavne elemente ruda, izviru iz starih rudarskih jama i rovova.⁴⁶¹

⁴⁵⁵ Pašalić, 1984, 243.

⁴⁵⁶ Pašalić, 1984, 243.

⁴⁵⁷ CIL III 08359 = CIL III 12720 a = AHB p 165; CIL III 08360 = CIL III 12720 b = AHB p 167

⁴⁵⁸ Radimsky, 1891, 8; Mesihović, 2011, 165.

⁴⁵⁹ Radimsky, 1892, 12-13; Radimsky, 1891, 18; Bulić, 1891, 388-390.

⁴⁶⁰ Imamović, 2002, 19.

⁴⁶¹ Pašalić, 1960, 100.

Nalazi iz Gradine i okoline govore da je srebrenički kraj igrao važnu ulogu u životu ovog dijela Rimske imperije. U prahistorijsko doba Domavia je bila neki centar čiji se značaj, u privrednom pogledu, zasnivao na rudarstvu. Eksploatisana je olovna ruda iz koje se dobivalo srebro. Ruda je kopana oko Domavije, a topljena u Domaviji i kod rudokopa u Sasama. Rimski rudarski radovi tekli su kontinuirano od 1. st. do sredine 4. st. n. e. Radovi su postigli najveći intenzitet u 3. i prvoj polovini 4. stoljeća. Procvat je Domavia doživjela sredinom 3. stoljeća. Postala je prometni centar rudarstva i važno administrativno sjedište rudarske uprave. Vjerovatno je ovdje bilo sjedište cjelokupnog rudarstva za rimske provincije Dalmaciju i Panoniju.

U Gradini su se nalazile topionice ruda, a u okolini Gradine sve do Srebrenice i Crnog Gubera rimski rudnici i topionice. Područje je bilo vezano gustom mrežom lokalnih puteva, a vjerovatno je korišten i vodeni put rijekom Drinom. S Orijenta i iz Grčke dolazili su strani rudarski stručnjaci u Domaviju.

Uz terme su bile topionice u kojima je proizvođeno srebro i olovo, te finalni proizvodi kao što su olovne bronzane statue i sarkofazi.⁴⁶²

Rudnici područja srednjeg Podrinja sastojali su se od brojnih kopova koji su se nalazili po okolnim planinama i brdima. Rimljani su, zbog veličine i značaja rudnika i obilja srebra, dali ovom području ime *Argentaria* – Srebrenišće. Cesta koja je iz Salone vodila u unutrašnjost provincije završavala se u ovom rudarskom okrugu; *Salona – Argentaria*. Ime *Argentaria* je jednak pojmu *Argentariae Dalmaticae*, kojim se na natpisu označavaju dalmatinska srebronosna rudišta. Na obroncima planine Kvarc, Lisac i Podlisac nalazili su se najvažniji rimski rudnici, te na brdima iznad Gradine i Sasa, uz Majdanski potok, na Mutnjači, Suhom Hrastiku, Krivom Brijegu, Ajžici, Guberu, Vitlovcu, Potočarima i Zalisini. Nailazilo se i na ostatke jama u kojima su otkriveni rudarsko oruđe i rudarske lampe.⁴⁶³

U Domaviji se, u 3. st. n. e., nalazila carska prokuratorska uprava za sve rudnike provincija Dalmacije i Panonije, što svjedoči natpis u kojem se spominje prokurator metallorum Lucije Domicije Eros. U starijem periodu podrinjski rudnici srebra bili su organizovani pod nazivom *argentariae Dalmaticae*, koje su objedinjavale sve rudnike provincije Dalmacije. Međutim, postojale su i *argentariae Pannonicae*, koje su objedinjavale

⁴⁶² Škegro, 1999, 80.

⁴⁶³ Imamović, 2002, 15.

rudnike srebra provincije Panonije. U vrijeme vlasti cara Marka Aurelija (160-181. godine) došlo je do njihove povezanosti. Od ovog perioda u natpisima se spominju kao jedinstvena rudišta, odnosno okrug, na čijem je čelu stajao zajednički nadzornik – *procurator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum*.⁴⁶⁴ Iz vremena 161. i 169. god. upravnik panonsko-dalmatinskih rudnika bio je vitez centarij Tiberije Klaudije Prokul Kornelijan, dok se između 180. i 192. godine na ovoj dužnosti spominje Tit Klaudijus Ksenofon. Ujedinjavanje rudarske uprave na teritoriji Ilirika u vrijeme Marka Aurelija vjerovatno je bilo motivisano potrebom centralizacije kontrole nad ovim vrijednim i bitnim resursom za interese Carstva u nemirnim vremenima ratova s Markomanima i Sarmatima na dunavskoj granici. Osim što su nadzirali rad rudnika i talionica, carski prokuratori – *procuratores Augusti* podizali su i javne objekte. Prisustvo i rad carskog prokuratora je, u praktičnom upravnom i javnom životu domavijske municipalne jedinice, moralo imati efekta i na stvarnu nadležnost, autonomiju i autoritet zvaničnih javnih institucija - duovirat, vijeće dekuriona. Prokurator je, kao direktni predstavnik središnje carske uprave za ovdašnje rudnike srebra, bio prva ličnost Domavije s više moći od duovira, dekuriona i kvinkenalisa.⁴⁶⁵

Rudari su u antičko doba iz srebreničkih rudokopa vadili oko 80 tona srebra i oko 40.000 tona olova. U doba cara Trajana (104-110. godine) rudnici srebra stavljeni su pod državnu kontrolu. Iskopano srebro išlo je u državnu kasu. U ranijem periodu upućivano je u Rim preko Salone, gdje se najviše koristilo za potrebe centralne kovnice novca.⁴⁶⁶

Domavijsko srebro se sredinom 2. stoljeća dopremalo u centre koji su bili bliže ugroženoj granici u Sirmijumu i Sisciji, u kojima se nalazili jaki vojni garnizoni, kovnice novca i kovačnice oružja.⁴⁶⁷

Godine 1891. prilikom istraživanja u glavnoj zgradi pronađena su dva kamena vapnenca s natpisima. Oba kamena su počasni spomenici, koje je postavilo općinsko vijeće kolonije Domavije rimskim carevima Gallu i njegovom sinu Volusianu, koji su vladali od 251. do 254. god. n. e. Iz spomenika se vidi da je Domavija, koja je pod carem Aleksandrom Severem (225-235) bila municipij, oko polovine 3. st. n. e. dostigla rang kolonije.⁴⁶⁸

⁴⁶⁴ Imamović, 2002, Škegro, 1999, 77.

⁴⁶⁵ Mesihović, 2011, 164-165.

⁴⁶⁶ Bojanovski, 1988, 198; Imamović, 2002, 29.

⁴⁶⁷ Imamović, 2002, 31.

⁴⁶⁸ Radimsky, 1892, 7-9.

*Imp(eratori) C(aesari) / C(aio) Vibio / Tr{a}ebo/niano / Gallo P(io) / F(elici) Invicto Aug(usto) / ordo decurionum / col(oniae) m(etallae) D(omaviana)*⁴⁶⁹

*Imp(eratori) C(aesari) / G(aio!) Vibio / Tr{a}ebon(niano) / Veldum(niano) / Volusi/ano P(io) F(elici) / Inv(icto) Aug(usto) / ord(o) dec(urionum) / col(oniae) m(etallae) D(omaviana)*⁴⁷⁰

Natpisi potječu iz perioda vladavine Trebonijana Gala, a postavilo ih je vijeće dekuriona. Osim novog statusa Domavije koja je kolonija, a ne više municipij, spomenik otkriva pridjevnik imenu kolonije pa je njeno puno ime Rudarska kolonija Domavija. Vjerovatno je Domavija taj pridjevnik dobila u trenutku uzdizanja na rang kolonije.⁴⁷¹

Na sjeverozapadnom uglu velike dvorane pronađena su dva fragmenta spomenika s natpisima. Na jednom su upisana početna slova Imperator – IM, odnosno ulomak spomenika postavljenog nekom caru, dok se na drugom nije moglo odgonetnuti. Jedna ploča od vapnenca, na kojoj su usječene dvije udubine slične dvama ljudskim stopalima, nađena je pri južnom zidu velike dvorane. Ustanovljeni su i kovinski predmeti (ulomci šuplje ljevine bronzene koji su pripadali nekom kipu, fragment bronzanog koluta pravougaonog presjeka, mala bronzana fibula datirana iz srednjeg doba rimskih careva). Istraživanja su otkrila i olovnu pločicu na čijoj je gornjoj površini utisnut znak II I, željezni ključ (9 cm dug), zahrdane dvokrake nožice, tri fragmenta širokih tankih potkova⁴⁷², oštrica noža, kuka iz duvara, kao i petnaest eksera razne veličine. Bilo je mnoštvo ulomaka od ilovastih i staklenih posuda, dosta fragmenata cigle i crijepova. Na jednom fragmentu opeke urezana su slova SAT (Saturninus ?). U nekim prostorijama pronađeni su cilindristi lončić od finog bakrenog tenećeta i dosta željeznih eksera i ulomaka stakla.⁴⁷³

Istočno od vijećnice, u manjoj zgradi se nalazio tribunal – sudnica. Imala je pravougaoni tlocrt sa šest odaja različite veličine. Nije postojala veza između vijećnice i sudnice. Istureno odjeljenje je prigradeno uz srednji dio južnog fronta, u kojem je stolavao glavni sudija. Tribunal nije stajao u pravoj liniji s vijećnicom, već je svojim planom zauzimao blagi kosi položaj. Zgrada je imala centralno grijanje po sistemu provođenja toplog zraka uz zidove i ispod poda.⁴⁷⁴

⁴⁶⁹ CIL III 12728 = AHB p 179

⁴⁷⁰ CIL III, 12729 = AHB p 182

⁴⁷¹ Mesihović, 2011, 180.

⁴⁷² Busuladžić, 2014, 92-93, 184-185.

⁴⁷³ Radimsky, 1892, 9-10; Radimsky, 1894, 5.

⁴⁷⁴ Pašalić, 1984, 243-244.

U sudnici je pronađeno nekoliko komada ljevene bronzane ruke male statue, više komada krupnozrno-ledastog olovnog sjajnika, olovnih grumenova, olovne gledi i tarotine. Među ruševinama očuvala se pločica od crnog škriljevca, odnosno paleta korištena za natiranje boja. Osim ogrijevnih, konstantovane su i pravougaone cijevi, zatim dosta ploha⁴⁷⁵ od pečene ilovače raznih dimenzija, komadići drvenog uglja, ciglasti materijal (krovni crijep, zidna opeka, žljebaste opeke – ćeremit), glavice jonskog stupa, glava jedne statue od trahita, lijeva ljudska noga od trahita koja stoji na pravougaonoj ploči (pripada jednoj statui), zatim jedan postament od žutkaste trahitne sedre na kojoj se vide dvije ljudske noge, uz desnu bolje očuvanu nogu prikazan je donji dio orla kojem se kandže dobro mogu razabrati. Ovaj postament je komad male carske statue.⁴⁷⁶

Od olovnih predmeta pažnju privlači jedna pločica, odnosno uteg promjera 40, debljine 5 milimetara i težine 50 grama s rupom u sredini. Pronađen je i jedan standardni olovni uteg, težine 1024 gr.⁴⁷⁷

Izdvojeno iz samog naselja na desnoj obali Saske rijeke nalazile su se terme. Nakon što su bile otkopane dvije zgrade, radilo se i na otkopavanju građevina za koje se prvenstveno smatralo da su kastrum. Gradsko kupatilo predstavljalo je najveći objekat Domavije, veličine 52,8-50,8 m. Sastojalo se od 45 većih i manjih odaja, podijeljenih na muško i žensko odjeljenje po ugledu na pompejske terme. Blizina Saske rijeke pružala je mogućnost za iskorištavanje njenog toka za rezervne bazene i za odvod iz kupatila. Objekt se zagrijavao hipokaustnim sistemom grijanja, koji je konstruisan tako da je mogao osiguravati toplotu cijeloj zgradi. Kupatilo je često popravljano, i na njemu su vršene dogradnje i prepravke, što svjedoče otkriveni epigrafski natpisi.⁴⁷⁸ Godine 220. prokurator srebra Valerije Super izgradio je vodovod za poboljšanje dotoka vode.

[[[Imp(eratori) Caes(ari) L(ucio) Domiti]o [Aureli]ano [A]u[g(usto)]]] / II et Capitolino co(n)s(ulibus) / Aur(elius) Verecundus v(ir) e(gregius) pro(curator) / argentariarum balneum / vetustate conlapsum / ad pristinam faciem re/formare curavit⁴⁷⁹

Drugi prokurator tadašnjih rudnika srebra Valerije Sekund je 274. god. n. e. izvršio reparaturu i obnovio kupatila, narušenog dugom upotrebom i vremenom.

⁴⁷⁵ Plohe su služile kao poklopci ogrijevnim kanalima. Radimsky, 1892, 11.

⁴⁷⁶ Radimsky, 1892, 11-23.

⁴⁷⁷ Imamović, 2002, 19; Radimsky, 1892, 20-21.

⁴⁷⁸ CIL III, 12726 = AHB p 175 = AE 1893, 0031; Radimsky, 1894, 30.

⁴⁷⁹ CIL III, 12736 = AHB 1893, 0131

Na zidovima pojedinih odaja nalazile su se lijepe slikarije, a stropovi su nosili dekoraciju izrađenu u štuku. Otkriveni su brojni primjerci ukrasne arhitekture; plastične dekoracije biljnih motiva (listovi akantusa, bršljana, lovora u vidu cvjetnih pupoljaka) profilirani vijenci i dovratnici. Nađeni su i fragmenti pilastara, stubovi, ploče kojima su bile popođene odaje i dijelovi pragova. Zgrada se zagrijavała sistemom hipokausta. Kupatilo je imalo odaje za komuniciranje i duže zadržavanje posjetilaca; vestibule, sale za odmor, hodnike, čekaonice. Postojale su svlačionice, otvoreno dvorište s trijemom kao šetalištem, dvorana za razgovore, restoran i kuhinja.⁴⁸⁰ Dok su u apsidi vijećnice pronađene samo jednobojne crvene, zelene i bijele freske, u odajama termi zatečeno je više ulomaka fresko-slikarija.

Najvažnija odjeljenja bile su odaje u kojima se nalazila topla kupaonica – *caldarium*, zatim prostorije s hladnom vodom – *frigidarium* te *tepidarium* – odjeljenja sa zagrijanim zrakom gdje su kupači vršili pripreme za kupanje ili masirali tijelo. Manje prostorije koje su služile kao svlačionice i garderoba – *apodyterium* nalazile su se pred velikim kupališnim bazenom. Kako je cijela zgrada podijeljena na muško i žensko kupatilo, tako su bile odvojene i odaje za žene i muškarce. Veći prostor je zauzimalo kupatilo namijenjeno muškarcima, u kojem su ustanovljene dvije tople kupaonice, jedno veliko odjeljenje sa zagrijanim zrakom i manjim bazenima s hladnom i toplom vodom.⁴⁸¹

Za gradnju termi upotrebljen je mjesni kamen – kvarcit, trahit i krečnjačka sedra, dok je cigla upotrijebljena kao dopuna kamenu u pojedinim prostorijama za obziđavanje vrata i prozora, te za zidanje kanalizacije i stepenica. Podovi kupatila imali su podlogu od kamenih ploča, preko kojih je bio nanešen estrih (sloj betonske žbuke). Veće odaje imale su pod od debelih kamenih ploča, dok su u drugim prostorijama otkriveni ostaci mozaika. Pojedine prostorije imale su podove s višebojnim mozaikom, što dokazuju nalazi kamenčića različite boje (bijele, crvene, sive, smeđe i zelene).⁴⁸² Otkrivena su dva mozaika, od kojih je jedan manji s prikazom portika⁴⁸³, a drugi ima centralnu shemu i četverougaoni medaljon u sredini, oko kojeg su dva okvira s geometrijskim motivima. U medaljonu uokvirenom pletenicom, vjerovatno se nalazio likovni prikaz koji je uništen.⁴⁸⁴ Konstatovani su i ostaci kanalizacije te vodovodne mreže – olovne cijevi. Za tehničke potrebe termi, upotrebljevala se voda iz Saske

⁴⁸⁰ Pašalić, 1984, 245-246; Imamović, 2002, 18.

⁴⁸¹ Pašalić, 1984, 246; Imamović, 2002, 18; Radimsky, 1894, 40.

⁴⁸² Imamović, 2002, 18.

⁴⁸³ Čremošnik, 1984, 96.

⁴⁸⁴ Čremošnik, 1984, 99.

rijeke. Postojao je poseban akvedukt koji je opskrbljivao kupatilo čistom vodom. U Gajčinom dolu, koji se nalazi na brijegu iznad kupatila, bilo je kaptirano vrelo.⁴⁸⁵

Prilikom istraživanja iskopano je više rimskih bronzanih i srebrenih novčića. Najstariji u Domaviji pronađen novac je bronzani novčić cara Trajana (98-117) koji potječe iz druge polovine 1. st. n. e. Nađeni su i srebreni dinar Antonija Pija (138-161), jedna sestercija od bronzane cara Komoda (180-192), srebreni dinar Septimija Severa (192-211), bakreni dinar iz 2. ili početkom 3. st. n. e. od Karakale (198-217), zatim četiri bakrena novčića Galliena (254-268), bilonski dinar i tri bakrena novca Klaudija II Gotskog (268-270), bilonski dinar M. Annija Florijana (276), bakreni novac Proba (276-282), bakreni dinar Konstantina Velikog (306-337). Osim ovih tu su i novac Filipa Arapina, col. Viminacium (244-249), te novčić cara Aurelijana.⁴⁸⁶

U gradu je postojao i macellum – gradska tržnica. U tekstu otkrivenog spomenika navodi se da je bila stradala u požaru. Gradska općina i prokurator rudnika vodili su brigu i za obnovu drugih javnih objekata. Pažnja je posvećena izgradnji i održavanju javnih zgrada koje su imale lijepu dekoraciju, bogatu arhitektonsku plastiku, te raznovrsne konstruktivne elemente. Godine 220. n. e. općina je uz pomoć spomenutog carskog rudarskog službenika Valeriusa Supera obnovila gradsku tržnicu oštećenu u požaru.⁴⁸⁷

*Imp(eratori) [Cae]s(ari) [M(arco) O[p]ell(io) Sever(o) / M[ac]rin[o Pio Fel(ici)] Au[g(usto)] p(ontifici) m(aximo) trib(unicia) / [pot(estate) 3] IIII [3] / [3]N[3]S / macellum vi ignis conflagr(a)trum / curante Val(erio) Supero v(iro) e(gregio) proc(uratore) arg(entariarum) / r(es) p(ublica) Dom(aviana) ad pristinam / faciem restituit XII Kal(endas) [*⁴⁸⁸

U ovoj regiji su, osim domorodačkog stanovništva Dindara, živjeli Italici, Grci i Orijentalci. Dok su domoroci živjeli na selima, pripadnici raznih nacionalnosti bili su koncentrisani u gradskim naseljima. Na velikom broju epigrafskih spomenika spominju se vojne i carinske osobe te visoki rudarski dužnosnici. Pomoću natpisa prati se nacionalni sastav, društveni status i zanimanje stanovništva. Proces plemenskog raslojavanja i romanizacije odvijao se sporo, pa je autohtono stanovništvo dugo bilo bez građanskog prava. Najstariji sloj peregrina su *Favivii*, koji su dobili građansko pravo u vrijeme dinastije

⁴⁸⁵ Imamović, 2002, 18-19.

⁴⁸⁶ Radimsky, 1892, 23-24; Truhelka, 1891, 241; Radimsky, 1891, 15-16.

⁴⁸⁷ Pašalić, 1984, 244-245; Imamović, 2002, 18; Radimsky, 1892, 16.

⁴⁸⁸ CIL III, 8363

Flavijevaca 69-96. god. n. e. Sredinom 2. st. n. e. sa carem Hadrijanom i Antoninom Pijem počela je veća dodjela građanskih prava. Svom starom imenu osobe su dodavale gentilicij ovih careva - *Aelius* ili *Aurelius*. Najbrojniji autontoni građani su Aurelii, koji su građansko pravo stekli 212. god. n. e. pod carem Karakalom.⁴⁸⁹

Od 3. st. n. e. na natpisima se, osim gentilicija italskog porijekla (*Barbii, Caminii, Painni, Catilini, Tessi* i *Salvii*), javljaju i grčka muška i ženska imena (*Attica, Pryphena, Eutychia, Hermes*). Ovdje je živio znatan broj Grka koji su radili kao stručnjaci na različitim poljima, te kao trgovci, vojnici ili su bili oslobođenici i robovi.⁴⁹⁰

Kako se razvilo do početka 3. st. n. e., područje naselja bilo je ograničeno nekropolama na Velikom platou – istočna gradska nekropola, zatim na Čadorištu, uz put prema Ajžlici i Srebrenici – zapadna nekropola. Treća nekropola se nalazila na Karauli, predio Rudine, i u Kostanjevcu – sjeverna nekropola. Uz Voljevačku rijeku i pored puta koji vodi na Drinu otkriveni su pojedinačni grobovi. U periodu od druge polovine 1. do početka 3. st. n. e. praktikovan je obred incineracija – spaljivanje leševa, nakon čega se prešlo na inhumaciju, odnosno skeletno sahranjivanje. Groblje iz 3. i 4. stoljeća sa kosturnim ukopima nije pronađeno, ali ga vjerovatno treba tražiti uz cestu Gradina-Bjelovac, gdje je u Knežiji otkriveno je nekoliko ukopa u olovnim i kamenim sarkofazima.⁴⁹¹ Sahranjivali se se Italici i drugi doseljenici. Iz 3. stoljeća na gradskim nekropolama nailazi se na standardne rimske grobove bogatih trgovaca, visokih gradskih funkcionera i rudarskih stručnjaka. U grobovima su otkriveni prilozima od koji se nađeni skupocjeni nakit, uvozno posuđe, ogrlice od staklene paste, rimske posude za svakodnevnu upotrebu. Pronađena je i olovna pločica s grčkim natpisom *Tabula defixionum*, što svjedoči da je umrli bio Grk.⁴⁹²

Čvrstim trgovačkim vezama na prostorima naše zemlje pridonijelo je veliko prisustvo Grka i Orijentalaca, kao rudarskih i građevinskih stručnjaka. Trgovalo se *lucernama*, keramičkim svjetiljkama. Kolonisti su ovu robu kupovali u velikim količinama. Najveći interes za svjetiljkama pokazivali su vojnici i rudari. Tokom 1/2. i 3. st. n. e. javljaju se znatne količine svjetiljki koji su proizvedene u lončarskim radionicama Panonije i Galije. Manji dio svjetiljki ima utisnut pečat majstora ili radionice. Najviše su uvožene one iz panonskih radionica, među kojima dominiraju one s pečatima *Fortis* i *Strobilis*. Pronalaze se i svjetiljke s

⁴⁸⁹ Imamović, 2002, 25.

⁴⁹⁰ Imamović, 2002, 25-26.

⁴⁹¹ Baum, Srejović, 1959, 23-51; Baum, Srejović, 1960, 3-29; Srejović, 1965, 7-27.

⁴⁹² Bojanovski, 1988, 199-200; Imamović, 2002, 20-21; Bojanovski, 1982, 143-145.

pečatima *Aprio, Cresces, Faor, Iegidi, Lucius, Octavi, QGC, Senti, Vibiani*. Zauzimale su drugo mjesto među sepulkralnim priložima u tri rimska groba na teritoriji Domavije. Stavljene su u grobove uz drugu keramiku, što upućuje na lokalnu proizvodnju. U rudarskom bazenu grada prevladavaju lucerne s pečatima *Cari, Cassi, Cresces, Fortis i Vibuli/Vibulae, te Dicle, Neri, Ntas i Octavi*.⁴⁹³

U Domaviji je radila keramička lokalna radionica koja je izrađivala i kazane za potrebe banjskog kompleksa. Riječ je o radionici Grka Glykona, koji je krajem 1. st. n. e. pokrenuo proizvodnju krovnog crijepa i cigle. Kada je radila keramička radionica ovog Grka može se odrediti periodom gradnje banjskog kompleksa za koji je ovaj majstor izrađivao parne kotlove. U radionici su pravljene veliki kotlovi lijepog oblika, u kojima je zagrijavana voda, a bili su obilježeni žigom s natpisom na grčkom jeziku Γλύκων.⁴⁹⁴ Ulomak cigle i dijelom pečata SATV[rminus] bio je ugrađen u rimsku vijećnicu. Djelovala je još jedna figlina u kojoj se proizvodila opeka i krovni crijep. Dio žiga ove figline sačuvan je na ulomku cigle i nije u potpunosti čitljiv [...(?)] NIVS. Osim ove radionice i keramičke figline Grka Glykona, postojala je i ona čiji je pečat bio NTAS.⁴⁹⁵

Votivni spomenici govore o vjerskom životu stanovnika Domavije. Najviše su bili zastupljeni kultovi rimskog panteona. Štovao se kult Jupitera, kultne zajednice Jupiter – Junona i Jupiter – Genij, samostalni kult Dijane i Pomone. U Gradini je pronađen kip krilatog Genija. Prisustvo Grka i Orijentalaca svjedoči istočnjački kult Sabazija, koji je predstavljen votivnom bronzanom rukom s karakterističnim prikazom blagosiljanja – benedicto latina. Palac, kažiprst i srednji prst su ispruženi, dok su prstenjak i mali prst savinuti prema dlanu. Na ruci su reljefno prikazani kornjača, gušter, žaba te zmija koja se ovila oko ruke kao narukvica. Na vrhu palca je prikazana borova šišarika. Nije poznato je li ruka bila izložena na oltaru u kakvoj škrinji ili je bila nasadena na koplje kao veksilum ili žezlo. Kod ulaza u gradsku vijećnicu nađen je i bronzani kip Venere. Nije bilo posveta domaćim kultovima.⁴⁹⁶

Iz 242. god. n. e. potječe posljednja vijest o rimskoj Domaviji. To je navedeni spomenik s natpisom rudarskog funkcionera Aurelija Verekundusa (o svom trošku obnovio dotrajala kupatila). Poslije tog datuma nema više municipalnih natpisa. Međutim, to nije

⁴⁹³ Busuladžić, 2007, 61-63, 131-134, 140-143, 157-178; Škegro, 1999, 288-289; Omerčević, 2010, 178-180.

⁴⁹⁴ Škegro, 1999, 252; Omerčević, 2010, 87; Radimsky, 1894, 18.

⁴⁹⁵ Škegro, 1991, 128.

⁴⁹⁶ Imamović, 1977, 130, 132, 136, 169, 175, 264-266; Bojanovski, 1988, 202; Imamović, 2002, 24; Paškvalin, 1960.-1961, 203-204; Bojanovski, 1965, 103.

značilo da je krajem 3. st. n. e. prestala rudarska aktivnost. Ovdje se život odvijao sve do kraja 4. st. n. e., a vjerovatno i dalje, što dokazuju nalazi rimskih novčića i drugih spomenika.⁴⁹⁷

⁴⁹⁷ Imamović, 2002, 34; Bojanovski, 1988, 197.

MUNICIPIUM MALVESIATIMUM

Srebrenički kraj, posebno njegov dio neposredno uz Drinu, spadao je među najnaseljenije krajeve naše zemlje u rimskom periodu. To je bila najgušće nastanjena teritorija na Drini. Već od kraja 1. stoljeća n. e. srednje Podrinje imalo je lijepo uređene gradske centre i ovdje su bili razmješteni stalni garnizoni. Rudnici srebra i dobre komunikacije, koje su ga vezale sa susjednim oblastima, doprinijeli su razvoju ovog kraja.⁴⁹⁸

Drugo po važnosti rimsko naselje bili su Skelani na srednjoj Drini. Nalazilo se južno od Domavije. Sadržaji pronađenih natpisa ukazuju na to da se u ovom naselju nalazio administrativni centar cijele regije.⁴⁹⁹ U drugoj polovini 1. st. n. e. Skelani su stekli status municipija, odnosno autonomnu upravu, u vrijeme dinastije Flavijevaca, vjerovatno pod carem Vespazijanom, između 69. i 79. god. n. e. Na ovo upućuje pronađeni natpis u Rudom na Limu, u kojem je navedeno puno ime naselja *M(alvesiatium) muni(cipium) Fl(avium)*, odnosno „Flavijevski grad Malvesiatium“.⁵⁰⁰

Na raznim stranama duž Drine, na obje njene obale pronađeni su natpisi u kojima se spominje ime grada Malvesiatiuma, u Skelanima, Rudom, Misajlovini, Starom Brodu te na desnoj obali Drine u Požegi i Užicu. Dugo se nije znalo gdje se nalazio ovaj grad, zbog raštrkanih nalaza. Zbog velike koncentracije ovih natpisa nađenih oko Požege, bilo je mišljenja da se grad nalazio u Visibabi oko Požege. Međutim, nova istraživanja su dokazala da se grad nalazio u Skelanima, gdje je nađen najveći broj natpisa u kojima je spomenut, kao i ostalih spomenika koji upućuju na postojanje naselja većeg položaja.⁵⁰¹ Ime grada na većini natpisa navedeno je u skraćenom obliku, s jednim početnim slovom ili siglom *M...*, *Ma...*, *Mal...*, dok se puno ime grada *municipium Malvesiatium* navodi na natpisima iz Rudog, Misajlovine kod Rudog i Starog Broda.⁵⁰²

⁴⁹⁸ Pašalić, 1960, 74.

⁴⁹⁹ Patch, 1907, 432.

⁵⁰⁰ Bojanovski, 1988, 177; Imamović, 2002, 10.

⁵⁰¹ Imamović, 2002, 12.

⁵⁰² Imamović, 2002, 12.

Teritorija rimskog municipija podudarala se s teritorijom plemenske dindarske civitas koja je sa svoje 33 dekurije pripadala naronitanskom sudbenom konventu. Pronađen je jedan oštećeni natpis iz Skelana u kojem se spominje jedan *princeps civitatis Dinda(riorum)*.⁵⁰³

Municipium Malvesiatium obuhvatao je prostranu teritoriju. Graničio je na istoku s provincijom Gornjom Mezijom, i to sa područjem *municipium Celegerorum*. Na donjem Limu graničio je s područjem koje je pripadalo municipiju u Kominima kod Pljevalja – *municipium S...*, obuhvatajući i oblast zapadne Srbije oko planina Tare i Zlatibora, te područje oko Višegrada i Rudog. Na lijevoj obali Drine gradu je pripadao predio Osata sa Skelanima i uski pojas uz Drinu, sa Starim Brodom sve do ušća u Praču na jugu. Na zapadu granica je područje grada Rogatice (*colonia Ris...*). Planine Javor, Devetak i Sjemeč su razgraničavale ova općinska područja. Municipiju je prvobitno pripadala i rudarska teritorija oko kasnije Domavije, koja se polovinom 2. st. n. e. odvojila i vremenom prerasla u samostalnu gradsku općinu.⁵⁰⁴

U predrimskom i rimskom periodu na ovom prostoru živjelo je ilirsko pleme Dindara. Povećavanjem iskorištavanja srebra i olova i broj doseljenika znatno je rastao, što je rezultiralo ubrzavanju procesa romanizacije i nestanka narodnosnog, kulturnog i političkog identiteta Dindara.⁵⁰⁵

Konstantovani su ostaci većeg naselja i otkriveni razni rimski spomenici, među kojima se ističe veliki broj natpisa. Poseban značaj imaju oni natpisi koji daju podatke o životu i razvoju ovog grada, njegovim stanovnicima i gradskim službama. Na nekim spomenicima su navedena imena gradskih funkcionera i dobročinstva koja su činili za grad.⁵⁰⁶

Iako se na natpisima javlja po cijelom srednjem Podrinju i na obje strane Drine, postojanje gradskog vijeća i gradske vijećnice u Skelanima, u kojoj su stajale i počasne baze, dovoljan je pokazatelj i dokaz da je u ovom gradu bio centar municipalne uprave. Veliki broj votivnih spomenika, koje su podigli konzularni beneficijari, govori u prilog Skelana kao centra municipija Malvesiatium.⁵⁰⁷ Potvrđeno je prisustvo konzularnih beneficijara u najvećem broju. Pronađeno je jedanaest natpisa u kojima su navedena imena beneficijara i vojne jedinice kojima su pripadali. Posebno su važni spomenici koje su podizali

⁵⁰³ Bojanovski, 1988, 177.

⁵⁰⁴ Bojanovski, 1988, 180-181.

⁵⁰⁵ Bojanovski, 1988, 181; Mesihović, 2011, 157-158.

⁵⁰⁶ Imamović, 2002, 12.

⁵⁰⁷ Bojanovski, 1988, 179.

beneficijari.⁵⁰⁸ U njihovim natpisima se navodi njihovo ime, dob, vojna jedinica kojoj su pripadali i čin. Na osnovu toga se zna da su na ovom prostoru bila smještena odjeljenja koja su popunjavana pripadnicima legija *I Adiutrix*, *X Gemina*, *XI Claudia pia fidelis*, *V Macedonica* i *I Italica Moesia Inferioris* (14128, 14219).⁵⁰⁹

Također, fragmentarni natpis Publiusa Elija, prvaka civitatis Dindarioum, dokazuje da je u Skelanima lociran municipium Malvesiatium.

*/ P(ublius) A[el(ius)? ---] / pri[nceps? civ(itatis)?] / Dinda[rrior(um)?] / funct[us? ---] / 5 v(ivus) f(ecit) s(ibi) [et suis poste]/ris[que eorum] / h(ic) [s(itus) e(st)]*⁵¹⁰

Uprkos fragmentarnosti, ovaj natpis ima dokaznu vrijednost, jer je jedini na kojem se sačuvalo etničko ime Dindara. Ako je centar Dindara u predrimsko doba i kasnije, u doba peregrinskog statusa, bio u Skelanima, onda je tu bio i centar rimske administracije, ne samo u prelazno doba domaćeg principata, već i kasnije, nakon osnivanja municipija.⁵¹¹ Na osnovu epigrafskih svjedočanstava jasno je da je središte municipija Malvesiatium bilo u Skelanima.

Ostaci rimskog naselja u Skelanima imali su pravilnu urbanu aglomeraciju. Otkopani su brojni votivni i sepulkralni spomenici, kao i počasne baze carevima. Grad je 158. god. n. e. podigao bazu s kipom caru Antoninu Piju⁵¹², a 201. god. n. e. postavljen je spomenik caru Septimiju Severu⁵¹³ i nekoliko godina kasnije i caru Karakali⁵¹⁴. Spomenuti natpisi dokazuju da je Municipium Malvesiatium bio uređen kao gradska samoupravna općina.⁵¹⁵

Počasni spomenik posvećen caru Septimiju Severu predstavlja svjedočanstvo o velikoj carevoj brizi i interesu za rudnike srebra i, vjerovatno, njegovoj posjeti rudarskim centrima u gradovima Skelani i Domavia 202. god. n.e. I car Karakala nastavlja brigu za razvoj i dobrobit rudarskog područja srednjeg Podrinja.⁵¹⁶

Municipij je podizao i počasne natpise s kipovima zaslužnim građanima. Na nekim natpisima nailazi se da je gradsko vijeće – *ordo decurionum* odobrilo zahtjev svog gradonačelnika Tita Flavija Rufina da na javnom mjestu postavi počasnu bazu sa statuom

⁵⁰⁸ Patsch, 1907, 433.

⁵⁰⁹ Imamović, 2002, 12-13; Patsch, 1907, 433; Pašalić, 1960, 74.

⁵¹⁰ *ILJug* III = AE 1910, 216

⁵¹¹ Bojanovski, 1988, 179.

⁵¹² CIL III, 142197

⁵¹³ CIL III, 1421916

⁵¹⁴ CIL III, 12727

⁵¹⁵ Omerčević, 2010, 209.

⁵¹⁶ Vitas, Popović, 2015, 218; Mesihović, 2011, 208.

svom ocu Titu Flaviju Similisu, bivšem gradonačelniku. To se desilo 26. aprila 169. god. n. e. na rođendan cara Marka Aurelija.⁵¹⁷

Naselje u Skelanima bilo je važan privredni i strateški centar ovog podrinjskog dijela, što svjedoče ostaci rimskih ruševina zajedno sa ostalim spomenicima. Ustanovljeni su ostaci rimske ciglane koja je podmirivala lokalne i šire potrebe.⁵¹⁸

Od građevina javnog karaktera u gradu su se nalazili gradska vijećnica, ukrašena mozaicima⁵¹⁹, bazama i kipovima, sudnica, bazilika, terme, hram kapitolijske trijade (Jupiter, Junona i Minerva), hram Silvana i Libera, te mitrej. Postojali su i hramovi posvećeni Marsu, Dijani i grčkim kultovima Eskulapu i Higiji.⁵²⁰

U gradu se nalazila i stanica konzularnih beneficijara. Municipium Malvesiatium je bio sagrađen na gornjoj terasi Drine, na ravnom terenu. Na ilirske tradicije ukazivala bi Gradina, utvrđenje tipa kastel smješteno na brdu iznad Skelana.⁵²¹

Na cijelom području grada preovladavali su tradicionalni oblici ekonomije. Privreda ove političko-upravne zajednice temeljila se na stočarstvu i zemljoradnji, prvenstveno na velikim imanjima. Preovladavalo je stočarstvo ekstenzivnog tipa. Zastupljeno je bilo i šumarstvo, trgovina i prijevoz Drinom, posebno voluminozne robe kao što je kamen, kvarcit za staklarske peći, drvo i rudarski proizvodi. Osim riječnog transporta, municipij je imao i dobro razvijenu prometnu mrežu. Iz Skelana je jedna cesta vodila preko Visibabe u teritoriju Zapadne Morave, pa je njome cijela regija oko Požege gravitirala svom administrativnom centru u Skelanima.⁵²²

Od 1896. do 1898. prva arheološka istraživanja u Skelanima izvršio je Karl Patsch. Otkrivene su dvije kasnoantičke bazilike s nekropolom i ciglana. Prva bazilika koja je pronađena, bila je bogatija rimskim nalazima, kvalitetnije građena od druge. Zidovi bazilika bili su prekriveni tankim neobrađivanim slojem zemlje. Obje su imale jednu lađu s apsidom u sredini i pobočne odaje, koje su se razlikovale rasporedom i brojem. U oba slučaja veći dio

⁵¹⁷ Imamović, 2002, 12; Mesihović, 2011, 208.

⁵¹⁸ Pašalić, 1960, 74.

⁵¹⁹ Busuladžić, 2009, 101.

⁵²⁰ Imamović, 1977, 134; 161; 278; 146; 168; 219; Sergejevski, 1930, 164.

⁵²¹ Bojanovski, 1988, 182; Imamović, 2002, 14.

⁵²² Bojanovski, 1988, 190-191.

odaja bio je smješten s lijeve strane, a samo je jedna odaja bila s desne strane, pored apside. Prva je bazilika, za razliku od druge, bila na ravnoj, pogodnijoj lokaciji.⁵²³

Druga bazilika bila je skromnije građena i manjih dimenzija, prilagođena drugačijoj konfiguraciji terena, s apsidom okrenutom prema sjeveroistoku. Po prvobitnom rasporedu i građa i materijal odgovara prvoj bazilici, ali se ovdje još upotrebljavao i rimski crijep, ploče od hipokausta i veće ploče od opeka, a kreč je obilno upotrijebljen. Bazilika je razorena požarom, na šta upućuju tragovi vatre.⁵²⁴

Nedaleko od obale Drine, u blizini prve bazilike nađeni su ostaci ciglane. Pronađena je jaka, kompaktna masa cigle, dimenzija 3,20 m dužine, 2,35 m širine i oko 1,60 m dubine. Kao građevinski materijal upotrijebljene su ploče cigle različite veličine, sušene na zraku. Na nekim od ovih cigli raspoznavao se oblik u konturama. U donjem dijelu peći bila su tri jednaka žlijeba, u međusobnom razmaku od 50 cm, širine 20 cm, dubine 1,40 cm, pokriveni pločama od cigle. Ovo je bilo ognjište ciglane. Jarak u kojem se ložila vatra i koji je bilo većih dimenzija, nije sačuvan jer ga je razorila voda.⁵²⁵

Uz zavjetne, počasne i nadgrobne spomenike, utvrđeno je dosta građevinskih fragmenata. Pronađeni su fragment baze od stuba atičkog sloga, ulomci jednakih, glatkih stubova, kapiteli od pilastra, arhitravi, greda od sivog vapnenca, tri pritesana kamena od crvenkasto-bijelog vapnenca, ploča od svjetlosivog vapnenca. Od predmeta rimskog namještaja nađen je bronzani *aryballos*, okrugla posuda za ulje bez ručica.⁵²⁶

Prilikom radova na gradnji kolektora kanalizacije 1999. godine, pronađen je prvi slučajan nalaz iz Skelana koji predstavlja dio kamene skulpture s predstavom kompozicije vjerovatno Jupitera i otmice Ganimeda. Drugi slučajan nalaz je kompletna ara s natpisom posvećenim Jupiteru, pronađena prilikom izrade porodične grobnice 2000. godine, za koju se saznalo 2003. godine, nakon čega je prebačena u muzej u Bijeljini. Natpis je značajan po prvom spominjanju Prve kohorte militarije Dalmatorum na ovom prostoru.⁵²⁷

Tokom 2008. godine obavljena su arheološka istraživanja na četiri lokaliteta: Zadržni dom, Crkveno dvorište, privatna njiva i u dvorištu privatne kuće.⁵²⁸ Od 2008. do 2015. godine

⁵²³ Patsch, 1907, 460-461.

⁵²⁴ Patch, 1907, 462-463.

⁵²⁵ Patsch, 1907, 434.

⁵²⁶ Patsch, 1907, 458-460.

⁵²⁷ Babić, (pdf), 174-175.

⁵²⁸ Vitas, Popović, 2015, 198; Babić, (pdf), 176.

arheološkim istraživanjima u Skelanima otkrivena je jedna imponantna zgrada javne namjene, na šta ukazuje njena više nego dobro očuvana arhitektura, sa velikim mozaikom. (Tab. 13, sl. 1. i 2.).⁵²⁹

Rimska zgrada municipija Malvesiatium je iz vremena kasnog carskog perioda. Okvirno se datira u konac 3. i u prvu polovinu 4. stoljeća n. e. Riječ je o objektu imućnog stanovnika, povezanog s poslovima kao što su trgovina, rudarstvo, transport različitih vrsta robe.⁵³⁰

Objekat je pravougaone osnove, svojom dužom stranom orijentisan pravcem sjeveroistok-jugozapad. U asimetričnoj osnovi izdvajaju se ulazni dio, jedanaest odaja, od kojih su dvije s apsidama i peristil. Glavni ulaz u zgradu čini ogroman prag sastavljen od dva kamena bloka, zelene boje. Ulazi u većini odaja jasno su definisani kamenim pragovima. Otkriveni ostaci zidova su sačuvani u prosjeku do visine od 0,40 m. Veći dio zidova je od pritesanog kamena i opeka vezanih krečnim malterom.⁵³¹

Među nalazima konstantovan je znatan broj fragmenata tegula, imbreksa i manji broj ulomaka opeka bez žiga, nađenih u sloju s garom i pepelom iznad poda odaja. Najbrojnije pokretne nalaze čine željezni klinovi i ekseri. Zgrada je bila razdvojena na dva dijela. Prvi dio se nalazio uz glavni ulaz i hodnik, obuhvatao je nekoliko odaja koje su imale pod od maltera a bile su oslikane fresko-slikama. Vjerovatno je ovaj dio objekta predstavljao javni dio u kojem su obavljane neke djelatnosti važne za grad – beneficijarski poslovi, poslovi vezani za rudarske djelatnosti i poslovi vezani za municipalnu upravu. Drugi dio zgrade, vjerovatno privatni dio, imao je pet odaja i unutrašnje dvorište. Neke odaje, u ovom dijelu objekta, imale su hipokaustni sistem zagrijavanja, dok su druge prostorije bile ukrašene podnim mozaicima i freskama. Dvije prostorije imale su bogato zidno dekorisanu apsidu. Budući da je u jednoj apsidi pronađen hipokaustni sistem zagrijavanja, vjerovatno je služila kao sala za audijenciju u zimskom periodu, dok je druga imala tu funkciju ljeti, jer nisu konstatovani tragovi hipokausta. Spomenute odaje su mogle činiti privatni dio antičke zgrade s mogućnosti da je neka od njih mogla imati ulogu termi.⁵³²

⁵²⁹ www.municipiumskelani.net/ 12. 09. 2017, 15:10.

⁵³⁰ Vitas, Popović, 2015, 214.

⁵³¹ Vitas, Popović, 2015, 207-209.

⁵³² Vitas, Popović, 2015, 213-214.

Unutrašnje dvorište s koridorom oko njega, koje je povezivalo prostorije, bio je peristil rimske zgrade. Ovaj prostor je imao središnji nenatkriveni dio. Iznad poda s ostacima mozaika nisu konstatovani ulomci krovih opeka.⁵³³

Koridor s mozaicima bio je natkriven, imao je drvene stubove postavljene na niskom zidu. Ovdje su pronađeni tragovi gareži i fragmenti krovnih opeka. Jedan dio mozaika hodnika gorio je u trenutku uništenja.

Zgrada je građena u dvije faze. Prvoj pripadaju zidovi, kvalitetno izrađeni od pritesanog kamena, i starija podnica od maltera, dok su drugoj pripali mozaici, fresko slike (Tab. 14, sl. 2.), mlađa podnica od maltera i dva ložišta. Zidovi izgrađeni od djelomično obrađenog kamena, s većim malternim spojnicama, kao i krovne opeke pripadaju vremenu nakon prestanka života u antičkom objektu. Slučajno ili namjerno, a vjerovatno i prilikom upada barbara, zgrada je stradala u požaru. Vremenom su se zidovi građevine sve više urušavali.⁵³⁴

Ulomci pronađenog oslikanog zidanog maltera pokazali su širok dijapazon raznih nijansi boja - zelene, bijele, bež, crvene i žute. Na mozaicima dominiraju motivi Solomonovog čvora, svastike, krugova, kvadrata, romboida, motivi dvostruke pletenice, labrisa, bršljena i latica. Rekonstruisan je i dobro sačuvan Gorgoneion, mozaički prikaz krilate Meduze – najpoznatije od tri Gorgone. (Tab. 14, sl. 1.).⁵³⁵ Pretpostavlja se da je prostorija u kojoj je pronađen mozaik s predstavom krilate Meduze bio triklinij (prostorija za objed, prijem gostiju i slično).⁵³⁶

Arheološka iskopavanja u Skelanima otkrila su grnčariju datiranu analogijama, staklom i novčićima, do sredine 4. stoljeća nove ere. U donjem kraju odvodnog kanala građevine otkrivena je velika količina polomljene grnčarije, koja se tu taložila tokom upotrebe kanala. Stona grnčarija, razne zdjele, činije i šolje, proizvod je rimskih grnčarskih radionica, uglavnom iz Sirmijuma. Kuhinjska grnčarija rađena je u domaćim radionicama na sporom ručnom kolu, na tradicionalan način, oblika prethodno poznatih kod Ilira. Među rimskom stonom grnčarijom, zastupljene su male zdjele zaobljenog tijela, a koso razgrnutih oboda,

⁵³³ Vitas, Popović, 2015, 214.

⁵³⁴ Vitas, Popović, 2015, 214.

⁵³⁵ Gorgona – biće nakazne glave i zastrašujućeg izgleda. Glave gorgona bile su okružene zmijame upletenim u njihovim kosama. Srejović, Cermanović-Kuzmanović, 1989, 97-98; Motiv Meduze iz Skelana ima vrlo bliske ikonografske i stilske analogije sa motivom Meduze sa mozaika iz Medijane i mozaika iz Marcijanopolisa koji su otkriveni u građevinama iz prve polovine 4. st. n. e. Vitas, Popović, 2014, 215-216.

⁵³⁶ Vitas, Popović, 2015, 216.

glatke površine, nesumnjivo mlađe od onih iz kanala. Nađeno je i slikano stono posuđe koje pripada naslijeđu domorodaca, te mali pehari koji su ukrašeni glačanjem, rađeni na sporom vitlu. Konstatovano je gledosano i stakleno posuđe.⁵³⁷

⁵³⁷ Kod Višegrada u mjestu Kršća također je pronađena rimska stona grnčarija i ilirska kuhinjska grnčarija koje pripadaju posljednjoj četvrtini 4. st. n. e. Proizlazi da je podrinjsko stanovništvo do početka Velike seobe naroda pripremalo hranu na tradicionalan način u svom posuđu i da u tom pogledu nije romanizirano. Slično posuđe se nalazi na teritorijama od Polablja, preko gornjeg Povišenja i srednjeg Podnjeprovlja do Dona. www.municipiumskelani.net/Đorđe Janković: Stanovništvo Podrinja 3.-4. stoleća u svetlu nalaza grnčarije u Skelanima; 1. 03. 2017., 14:30.

MUNICIPIUM DILUNTUM

U istočnom dijelu Hercegovine najznačajnije antičko naselje bio je Diluntum. Mnogi istraživači su Diluntum locirali na više mjesta: u Koteze, Hutovo, u Popovo polje. Arthur Evans i Ćiro Truhelka lociraju Diluntum u Stolac. Elementi arheološkog, epigrafskog i hodološkog karaktera ukazuju da Diluntum treba tražiti u Stocu na Bregavi. Ćiro Truhelka je otkopao 1892. godine u jugozapadnom dijelu Stoca, u mahali Podgrad, pored katoličke crkve, više rimskih građevina, tri stambene zgrade, jedan termalni pogon, dok za zgradu s mozaicima i hipokaustom nije bilo moguće odrediti namjenu.⁵³⁸ Nije utvrđeno mjesto na kojem se nalazio forum sa zgradama općinskih ustanova. Osim nekoliko stambenih i privrednih zgrada, otkopana je zgrada termi i ustanovljeni su tragovi vodovoda.⁵³⁹

Municipalni rang naselja na Bregavi dokazuju i sačuvana epigrafska svjedočanstva, među njima i fragmentarni natpis s municipalnom formulom LDDD (*loco dato decreto decurionum*). U Stocu su pronađena tri beneficijarska natpisa iz 3. st. n. e., perioda kada je antička aglomeracija u gradu doživjela procvat.⁵⁴⁰ Natpisi pripadaju beneficijarima legije XIII Gemina i leg. I Italice.

Na temelju hodoloških istraživanja Bojanovski je potvrdio ubikaciju Dilunta u današnji Stolac. Kao dokaz da Diluntum treba tražiti na mjestu današnjeg Stoca, Bojanovski je naveo i podatak da od Stoca (*Diluntuma*) do Vida (Narone) niz Bregavu udaljenost iznosi oko 36 km, koliko navodi i Itinerarijum Antonini (XXV m.p.). Prema Tabuli Peutingeriani, udaljenost od Stoca do Tasovčića iznosi XIII m.p., što odgovara stvarnoj udaljenosti na terenu od Stoca do Tasovčića. Antički Diluntum bio je centar šire regije, između naronitanske i epidauritanske kolonije. Njegova teritorija odgovarala je ranosrednjovjekovnoj arhontiji Zahumlja, što ukazuje i teritorijalni kontinuitet rimskih tradicija.⁵⁴¹

Važni su nalazi opeka koje su morskim putem preko Narone i Neuma uvožene iz različitih ciglana na Jadranu – *Solonas, Q. CL. Ambrosius, Q. Granus, Priscus, Servillia, Caius Pr..., Cassianus, Tiberius, Vettius Avitus*, kao i nalazi importovanog posuđa i nakita.⁵⁴²

⁵³⁸ Bojanovski, 1988, 99.

⁵³⁹ Pašalić, 1984, 247.

⁵⁴⁰ Bojanovski, 1988, 100.

⁵⁴¹ Bojanovski, 1988, 100-101; Bojanovski, 1980, 183.

⁵⁴² Pašalić, 1960, 65; Škegro 1991, 67-69; Škegro, 1999, 291.

Prema Patschovom mišljenju, u Dabrci kod Stoca ili u samom Stocu radila je figlina koja je proizvode obilježavala žigom Servillia. Proizvodi ove radionice bili su izuzetnog kvaliteta i dimenzija.⁵⁴³

Kroz naselje je vodila putna komunikacija Naron – Ad Turres – Diluntum / Dallunto. U području današnjeg grada Stoca konstantovano je oko 75 komada antičkih novčića iz različitih kulturno-historijskih perioda. Nađene su drahme Apolonije i Drahija (229-100), republikanskog denariusa (47-31), novčići careva Cezara, Augustusa (29. god. p. n. e. - 17. god. n. e.), Claudiusa, Vespasianusa, Trajana, Marka Aurelija, Galiena III, Dioklecijana, Konstantinusa i Teodosija.⁵⁴⁴

Tragovi rimskih aglomeracija otkriveni su i u drugim mjestima stolačkog kraja. U Nekuku i oko Gradine u Ošanićima sačuvani su brojni ostaci rimskog građevinskog materijala i fragmenti zemljanog posuđa. Smatralo se da su i na Gradini u Ošanićima sačuvali ostaci rimske građevinske konstrukcije, ali su istraživanja dokazala da Gradina nije bila nastanjena u rimsko vrijeme i da je napuštena tokom 2. st. p. n. e. Ruševine rimskih objekata nalaze se na Gradini kod Todorovića sjeverno od Stoca, u Rotimlji, Han-Behramu, Hodbini prema Dabar-Polju i Ljubimićima, Predolju i kod Kletišta. Građevinski ostaci utvrđeni su i u Bjevici, u Dubravi, Hodovu i Prenju. Značajan je natpis iz Dubrave *veterano... coh. II miliariae*.⁵⁴⁵

Diluntum je stekao municipalni status ili od Flavijevaca ili od cara Hadrijana. Sačuvani su natpisi na kojim od carskih gentilicija dolaze samo *Flavii* i *Aelii*, svaki po tri puta.⁵⁴⁶

U Stocu je nađen spomenik od bijelog mramora koji je krajem 1. st. n. e. postavljen na porodičnoj grobnici jedne ilirske porodice. Natpis⁵⁴⁷ na latinskom jeziku govori o svim članovima porodice koji su ukopani u ovoj grobnici. Dedo Blodius nije bio rimski građanin. Njegov sin Plassus je dobio to pravo od Flavijevaca, od cara Vespazijana, od Tita ili Domicijana. Jedan od Plassovih sinova *Titus Flavius Laedio* obnašao je dužnost edila te bio član sudskog vijeća četvorice u Naroni.⁵⁴⁸ Bio je najviše pozicionirani činovnik ovog grada u provinciji Dalmaciji. Njegov položaj je nadmašio položaj lokalne aristokracije koja se nalazila

⁵⁴³ Škegro, 1991, 128.

⁵⁴⁴ Arheološki leksikon BiH III, 1988, 192.

⁵⁴⁵ Pašalić, 1960, 65-66.

⁵⁴⁶ Bojanovski, 1988, 101.

⁵⁴⁷ ILJug-01, 00117

⁵⁴⁸ Sergejevski, 1947, 16-17.

krajem 1. i početkom 2. stoljeća na čelu municipija Diluntum i nije imala građansko pravo.⁵⁴⁹ Članovi ove porodice bili su sljedbenici Izidinog kulta. Na spomeniku se pojavljuju sistre, egipatski muzički instrumenti, jedan od atributa Izide. Na ovom primjeru vidi se da su se orijentalni kultovi počeli rano, preko Narone, širiti u unutrašnjost provincije Dalmacije.

Autonomni status rimskog tipa Diluntum je mogao steći poslije 93. god. n. e. ili posljednjih godina vladavine Dominicijana ili u vrijeme Hadrijana. Peregrini su postepeno stjecali rimska građanska prava, kao i u ostalim rimskim gradovima. Diluntum se kao municipij spominje još samo 533. godine, kada je rimska vlast bila propala.⁵⁵⁰

U gradu su dosta rano počele raditi skulptorsko-klesarske radionice pod utjecajem naronitanskih radionica i njihovih vrsnih klesara. Stizale su i narudžbe na adrese naronitanskih skulptora i klesara, koji su dolazili s gotovim ili skiciranim narudžbama, završavajući ih na licu mjesta, koristeći vodeni prijevoz. U ovom periodu postojao je prijevoz robe, kao i spomenika manjih i većih dimenzija, što dokazuje i pronađeni navedeni cipus rimskog građanina Tita Flavija Blodija i njegove porodice, koji je dao izraditi spomenik u jednoj od naronitanskih radionica, pa ga je prevezao ili doradio u svom gradu.⁵⁵¹

Niz objekata otkriven je kod starog grada Vidoša, blizu Stoca. Nekoliko zgrada predstavljaju skromnije vile koje su pripadale urbanoj aglomeraciji. Preko uskog trijema bio je ulaz u malo dvorište koje je na dvije strane imalo naljeven pod. U vidu peristila dvorište je bilo natkriveno. Dvije prostorije nejednakih dimenzija nalazile su se na lijevoj strani dvorišta. Pronađen je crijep s utisnutim žigom *Pansiana*, dvokraka željezna vaga i olovni uteg.⁵⁵²

Nedaleko od prve vile otkopana je druga zgrada sa četiri odaje. Tri prostorije su bile u istom nizu. U prostorije se ulazilo iz jedne u drugu. U vili su pronađeni dobro očuvani mozaici, kao i oruđe, alat, kameni namještaj te novac. Objekti se datiraju od sredine 3. do kraja 4. stoljeća.⁵⁵³

Godine 1893. blizu lokaliteta starog grada Vidoša otkopane su dvije stambene zgrade. Jedan objekat je bio privredne, a drugi stambene namjene. Zidovi vile su građeni od jednostavnog tesanog lomljenog kamena. Objekat za stanovanje je nepravilnog pravougaonog oblika. Imao je nekoliko odaja, gdje su pronađena dva mozaika, žrvanj te ulomci kamene

⁵⁴⁹ Šačić, 2011, 145.

⁵⁵⁰ Bojanovski, 1988, 101-102.

⁵⁵¹ Paškvalin, 2000, 181-182.

⁵⁵² Busuladžić, 2011, 152; Truhelka, 1892, 355.

⁵⁵³ Busuladžić, 2011, 152.

posude. Privredna zgrada je imala dvije odaje i dvorište. Oba objekta su bila prekrivena crijepom. Sudeći po nalazima novčića (od Galijenovog do Valentijana I) vile se datiraju od sredine 3. do kraja 4. stoljeća.⁵⁵⁴ Zidovi četvrte vile, stambene namjene, građeni su od lomljenog tesanog kamena. Pronađene su brnjice, privjesci, mamuze, fibule, šipka, mašice, nakit.⁵⁵⁵

Na ovom lokalitetu otkopane su tri zgrade stambene namjene. Zidovi najmanje zgrade su građeni od lomljenog kamena i ciglom. Pod je bio od estriha, dok su zidovi bili omalterisani crvenom bojom. Konstatovani su ostaci bronzane žice, olovnih cijevi te bronzanih novčića Konstancija II i Jovijana. Prema pronađenim nalazima, vila se datira od sredine do kraja 4. stoljeća.⁵⁵⁶ Šesta vila je bila blizu prethodne dvije zgrade. Imala je skladišni, ekonomski ili stambeni karakter. Zgrada je imala najveću debljinu zidova (0,95 m). Pronađeni su novčići od careva Galijena do Valentijana I. Vila datira iz 4. stoljeća.⁵⁵⁷

Poznata su dva objekta kupatila i oba se nalaze u blizini drugih zgrada iz rimskog perioda. (Tab. 15, sl. 1.) Veće terme imale su predvorje, čekaonicu, odjeljenje sa toplim zrakom, toplu kupaonicu, svlačionicu, bazen s hladnom vodom i ostala sporedna odjeljenja. Konstatovani su rezervoar za vodu, vlastiti sistem kanala i cijevi kojima se provodila voda u pojedine odaje. Zidovi nekih odaja bili su obloženi mramorom, a podovi izrađeni u mozaiku. Pomoću hipokausta se vršilo zagrijavanje prostorija. Uza same terme postojao je još jedan objekat s predvorjem i četiri dvorane, koji je pripadao kupatilu te je služio kao restoran ili mjesto za igru i zabavu posjetilaca. Terme su bile raskošno uređene. Kada je bila obložena kararskim mramorom.⁵⁵⁸

Druge terme bile su manjih dimenzija i s manjim brojem odjeljenja. Upotrijebljen je štuk s izvajanim biljnim ornamentima za ukrašavanje stropova, a zidovi su bili dekorisani freskama. I ovo kupatilo je sadržavalo hipokaustni sistem zagrijavanja. Dovod i odvod vode regulisan je slično onom kod velikih termi.⁵⁵⁹

⁵⁵⁴ Busuladžić, 2011, 153.

⁵⁵⁵ Busuladžić, 2011, 153.

⁵⁵⁶ Busuladžić, 2011, 153.

⁵⁵⁷ Busuladžić, 2011, 153.

⁵⁵⁸ Pašalić, 1984, 248; Truhelka, 1892, 354.

⁵⁵⁹ Pašalić, 1984, 248.

U zgradi termi u tepidarijumu se nalazio mozaik s predstavom Minotaura⁵⁶⁰ u labirintu. Visok nivo umjetničkog dometa potvrđen je i otkrivanjem ostalih mozaika u različitim zgradama u Stocu. Po svojoj izvedbi i motivu ističu se mozaici na kojima su prikazi personifikacije godišnjih doba (sačuvana su samo s motivom personifikacije proljeća – poprsje djevojke s bogatim cvjetnim vijencem na glavi i ogrlicom na golom vratu, i personifikacija jeseni – poprsje starije žene s pokrovom preko glave i grančicom masline u vidu vijenca),⁵⁶¹ (Tab. 15, sl. 2.) primjerak mozaika sa centralnim motivom osmerougla i predstavama tigra, leoparda, lava i kozoroga, mozaik s geometrijskim karakterom – krug podijeljen na koncentrične krugove popunjene sfernim trokutima (Tab. 16, sl. 1.), kao i mozaik rađen bijelim, crnim, sivim i crvenim teserama, s očuvanim detaljima delfina i jastoga, koji do danas nije publiciran.⁵⁶²

Iz Stoca je sačuvano samo desetak ulomaka fresaka koje potječu iz banje čiji je pod bio pokriven mozaikom na kojem je prikazan Minotaur. Neki fragmenti fresaka imaju otisak trske u malteru. Među ulomcima od štuka ima i fragmenata s višestrukom profilacijom. Ostali ulomci imaju geometrijski motiv (imitacija maramora), bijelo polje uokvireno tankim linijama u kojima su skupine kvadratića, bijelu osnovu i motiv reda od crvenih i plavih stilizovanih cvjetova s tri latice. Freske su bile finije tehnike s tri sloja maltera i datiraju iz ranog 3. stoljeća.⁵⁶³

S ostataka rimskog naselja Diluntuma ($\varphi = 43^{\circ} 05'$, $\lambda = 17^{\circ} 58'$) je i rimski cilindrični sunčanik.⁵⁶⁴ Radilo se nepotpunoj zapadnoj polovini sunčanika isklesanog od krečnjaka, polomljenog duž podnevne linije, leđa su mu polucilindrično zaobljena. Gornji krajevi časovne osnove sunčanika iz Diluntuma su zarubljeni. Sjenka nije presjecala časovne linije kao projekcije lukova horarijusa s nebeske sfere, diktirajući posebnu podjelu dana različitu od formalno ustoličenog temporalnog časovnog sistema bez ikakvih posljedica.⁵⁶⁵

⁵⁶⁰ Prema grčkoj legendi Minotaur (mitološko biće sa ljudskim tijelom i glavom bika), je sin Pasifaje, žene kralja Krete Minosa, i bika koga je Posejdon poslao Minosu da ga žrtvuje. Minos je poslije rođenja Minotaura zatvorio u labirint. Atenjani su morali žrtvovati svake godine po 7 djevojaka i mladića Minotauru. Junak Tezej, uz pomoć Arijadne Minosove kćerke, uspio je da pronađe put kroz labirint i da ubije Minotaura. Srejić, Čermanović-Kuzmanović, 1989, 268-269.

⁵⁶¹ Vjerovatno su u uništenim medaljonima nalazili likovi personifikacije preostala dva godišnja doba.

⁵⁶² Busuladžić, 2008, 22-23; Pašalić, 1984, 248.

⁵⁶³ Čremošnik, 1984, 178-181.

⁵⁶⁴ Sunčani sat je astronomska naprava koja promjenom položaja sunca na nebu pokazuje približno vrijeme. Kao pokazivač služi linijska sjena - gnomon nekog predmeta, šiljka i sl. Sjena tog predmeta se polahko kreće tokom dana, pokazujući sate koji su skalarno obilježeni na brojčaniku. Raznolikost sunčanih satova ogleda se većinom u raznim oblicima i položajima brojčanika.

⁵⁶⁵ Tadić, 1990, 147-152.

Antički grčko-rimski sunčani satovi su vajani u kamenu, nisu imali brojčanike, časovne linije sjenki nisu urezivane gušće od jednog temporalnog časa, gnomoni im nisu bili u nebeskoj osovini te su izuzetno rijetko sačuvani. Časovnih osnova bilo je ravnih, horizontalnih, vertikalnih - svih orijentacija, te kombinovanih. Brojni improvizovani sunčanici nastali su po klesarskim radionicama rimskih provincija od strane gnomonika.⁵⁶⁶ Rimski sunčanik iz Stoca bio je improvizovani sunčanik kod koga je sjenka vodoravnog gnomona svojim pravcem približno pokazivala doba dana.

Otkriveni su masivni debeli temeljni zidovi mauzoleja, koji su obuhvatali prostor od 3,90 i 2,60 m. Vanjske mjere su 5,90x4,60 m. U ovom prostoru nalazila su se tri groba. Prvi grob je bio ograđen sa četiri lijepo oblijepljena zida, a natkriven je bio pločom od miljevine. Pored tri kostura, nalazili su se veliki jajoliki pehar, velika grivna od srebrene žice, tri male narukvice. U drugom grobu, koji je bio ograđen sa četiri uglađene laporaste ploče, nalazili su se oinohoe, amfori sličan lekythos od stakla, visoka čaša s proširenim otvorom, mala plojka od škrljevca sa zaobljenim bridovima i bronzani stylos. Treći grob je imao oblik kamenom uzidane tijesne jame, koja je krovnim crijepom bila prekrivena poput šljemena. Nađeni su staklena zdjelica, ukrašena bronzana brnjica i bronzana okovica s kaiša, bronzana spona, veliko zeleno stakleno zrno, plosnato zrno od paste i fibula s bronzanim lukovicama. Izvan mauzoleja konstatovan je i četvrti grob u kojem se nalazio jedan kostur i prilozni poput srebrene fibule, srebrene brnjice s kaiša, bronzana okovica i posudica za mirisnu mast, od bronzanog tenećeta. Prilikom otkopavanja kamene gromile koja je pokrivala mauzolej pronađen je na dnu debeli sloj ogarine, a u njemu oštrica noža i tri velika eksera.⁵⁶⁷

Na obronku Erguda, iznad hrida Orlovca, utvrđeni su temelji rimske gradine. Gradina je bila sazidana na strmom nepristupačnom grebenu. Glavno mjesto sačinjavao je strm kuk, od kojeg u šiljatom kutu izlaze dva zida koja se prostiru s obje strane duž grebena. Dolini obrnuta strana bila je otvorena. U dvorištu su otkopani temelji manjih zdanja. Gradina je uništena u požaru, što svjedoči nalaz gareži. Dvorište je pokriveno mnoštvom grobova koji su imali ovalnu kamenu gradnju. Od istoka prema zapadu položeni pokojnik bio je ograđen sa dva reda tesana kamenja. Nađeno je dosta žmurnjaka i fragmenata od lonaca, te bakreni novčić cara Maksimijana. Svrha rimske obrnute gradine bila je da brani put prema Ergudu i da štiti naseobinu od napada.⁵⁶⁸

⁵⁶⁶ Gnomon, -ona *grč.* (gnomon – poznavalac kazaljka na sunčanom satu), Klaić, 2004, 490; Tadić, 1990, 153.

⁵⁶⁷ Truhelka, 1892, 351-352.

⁵⁶⁸ Truhelka, 1892, 360-361.

MUNICIPIUM RAETINIUM

Dolina Une je bilo jedno od najrazvijenih područja antičke Bosne i Hercegovine. Ova teritorija, smještena između Plješivice na zapadu, Grmeča na istoku i Zrinjske i Petrove gore na sjeveru, dala je veliki broj natpisa i arheoloških nalaza koji svjedoče da se ovdje nalazio veliki centar ilirskog plemena Japoda.⁵⁶⁹ Bosansko Pounje je najistočniji dio prostrane teritorije Japoda, koja je zauzimala cijelu Liku s Gorskim kotarom i dijelove Istre i Slovenije. Japodi su bili okruženi drugim ilirskim plemenima: Mezejima u dolini Sane, na sjeverozapadu oko Kupe Kolapijanima, u primorju uz Velebit Liburnima, na gornjoj Uni Dicionima. U Sloveniji su imali dodira s Latobicima, keltskim plemenom.⁵⁷⁰

Poznati su znatni ostaci prahistorijskog i rimskog perioda iz Bihaća i njegove okoline. Po broju i značaju nalaza pažnju privlače značajni lokaliteti Jezerine, Golubić, Pritoka, Založje, Brekovicica, Ilidža Gata, Ripač, kao i brojne gradine.⁵⁷¹

Grupa Japodi nastala je spajanjem starosjedilačke bronzanodobne i kulture žarnih polja s područja Panonije u posljednjim stoljećima 2. milenija p. n. e. Njen razvoj pratimo kroz željezno doba u 1. mileniju p. n. e. do rimskih osvajanja i početka romanizacije. Grupa se prostirala Likom, dijelom velebitskog primorja, Ogulinsko-plašćanskom udolinom, dijelom Gorskog kotara i Korduna i srednjim tokom Une u sjeverozapadnoj Bosni.⁵⁷²

U protohistorijskom i antičkom periodu krajnji sjeverozapad današnje Bosne bio je i krajnji kontinentalni, sjeverni i istočni doseg rasprostiranja Japoda. Ovo pleme je spadalo među najpoznatije i najveće ilirske narode, o čemu govore mnogi grčki i rimski pisci.⁵⁷³ O njihovom porijeklu se dosta raspravljalo u nauci. Smatrani su izvornim ilirskim narodom, koji su Kelti u 4. st. p. n. e. podjarmili i preslojili. Istraživanja i analize arheološkog materijala svjedoče da nije bilo miješanja ova dva naroda. Vjerovatno su Japodi prihvatili civilizaciju Kelta, a očuvali svoju tradicionalnu kulturu. Antički pisci su miješali Japode sa *Iapygesima*, južnoitalskim narodom.⁵⁷⁴ Analiza arheoloških nalaza svjedoči da su stanovnici bihaćkog kraja pripadali ilirskoj etničkoj zajednici. U razvoju Japoda udio Kelta nije bio jak i uglavnom

⁵⁶⁹ Raunig, 2004, 11-12; Olujić, 2007, 135.

⁵⁷⁰ Bojanovski, 1988, 304; Olujić, 2007, 135.

⁵⁷¹ Pašalić, 1960, 13.

⁵⁷² Olujić, 2007, 135; Raunig, 2004, 11.

⁵⁷³ Mesihović, 2011, 372.

⁵⁷⁴ Bojanovski, 1988, 306.

se ispoljavao u utjecajima keltske materijalne kulture, što svjedoči materijal iz japodskih nekropola oko Bihaća.⁵⁷⁵

U protohistorijskom periodu Japodi su se nalazili uklješteni između keltskih plemena i politija i rimsko-italskog ekspanzionizma. Više od stotinu godina bili su prepreka rimskom prodiranju u unutrašnjost Zapadnog Balkana iz njegovog sjeverozapadnog pravca.⁵⁷⁶ Godine 171. p. n. e. Japodi i Histri su bili prijatnja novoosnovanoj rimskoj koloniji Akvileji (*Aquileia*). Do sukoba je dolazilo nekoliko puta, a uzroci su bili pljačkanje rimskih kolonija Akvileje i Tergeste, kao i uznemiravanje rimskih legija na putu preko Like. Prije Oktavijana Augusta, Japodi su bili prisiljeni plaćati danak. Oktavijan ih je potukao 35. godine p. n. e., na putu iz Senja prema Sisciji zauzeo je njihova utvrđenja jugozapadne Japudije *Monetium*, *Avendo* i *Arupium*. Žestok otpor pružili su *Terpontes* i *Metulum* u sjeveroistočnoj Japudiji, dok su se borbe vodile oko japodskog grada Metuluma – Čakovec kod Josipdola u Lici.⁵⁷⁷ Rimaska vojska prvi put je pokorila i japodsku teritoriju koju historičar Apijan naziva onostrana Japodija.

Poslije završetka ustanka japodska peregrinska civitas pripala je provinciji Dalmaciji, nastaloj dijeljenjem nekadašnje jedinstvene provincije Ilirik. Kroz Cazinsku krajinu, odnosno teritoriju zapadno od Une, prolazila je provincijska granica Dalmacije i Panonije. Granica je pratila razvođe porječja Gline i Une. Cazinsko područje je pripadalo Dalmaciji i japodskoj civitas. S Liburnima su japodska plemena ulazila u sastav skardonitanskog konventa provincije Dalmacije. Kao i ostale autohtone narode, Japode je zahvatio postepeni proces kulturne, a poslije i pravno-političke romanizacije.⁵⁷⁸ Japodska civitas nestala je najkasnije do 212. god. n. e. Prešlo se na municipalni sistem i u tome slučaju je japodski dio Pounja možda bio pokriven municipalnom jedinicom čije je sjedište bilo u Raetiniumu.

Nabrajajući japodske gradove – *Avendo*, *Monetium*, *Arupium*, *Terponos*, *Metulum*, odnosno japodska kastela i opida oko kojih su se 35. god. p. n. e. vodile borbe, Strabon i Apijan, kao i ostali antički izvori ne spominju Raetinium. Jedino ga spominje Dion Kasije u vezi s događajima iz 9. god. n. e. Međutim, on nije dao konkretan podatak, spominje samo nasip i citadelu, odnosno oppidum. Grad se morao nalaziti negdje u zapadnoj Bosni, na Germanikovom putu od Siscije prema moru. Razlog iz kojeg drugi antički izvori ne spominju

⁵⁷⁵ Pašalić, 1960, 14.

⁵⁷⁶ Mesihović, 2011, 372.

⁵⁷⁷ Bojanovski, 1988, 309; Olujić, 2007, 88-91, 93.

⁵⁷⁸ Mesihović, 2011, 373.

Raetinium bio je što se naselje na mjestu Golubića razvilo u važnu aglomeraciju tek u rimskom periodu. Rimski Raetinium se vjerovatno razvio u ravnici blizu predrimskog Raitinona – Sokolac ili Ripač, kao i ostali rimski gradovi u BiH. U predrimsko doba bio je to oppidum kao i brojni drugi u Pounju.⁵⁷⁹

Sudeći po natpisu⁵⁸⁰ iz Mainza / Mogontiacum, *Andes Sex(ti) f(ilius) / cives Raeti/nio eq(ues) ala / Claud(ia) an(norum) XXX / stip(endiorum) V h(ic) s(itus) e(st) h(eres) f(aciendum) c(uravit)*, Golubić ili njegova bliža okolina mogli bi biti Raetinium - Раѣтѣнов.⁵⁸¹

Arheološki nalazi iz Pounja, naselja i nekropole dokazuju naseljenost regije od kasnobronzanog do rimskog perioda. Brojna su gradinska naselja kao što su Izačić-glavica, Brekovicica, Spahići, Sokolac, Ripač, Lohovo i Doljani, kao i naselja iz rimskog vremena. Sojaničko naselje na Uni između Golubića i Jezerina-Pritoka ima kontinuitet u rimskom periodu. Evidentirani su i tragovi naselja i u Brekovici, Založju, Ribiću, Golubiću i Ripču, a pojedini arhitektonski elementi i u Buniću, Gatama, Izačiću, Bugar-gradu i Kostelu.

Vrelo Toplica u Gati nalazi se sedamnaest kilometara sjeverozapadno od Bihaća. To naselje spadalo je u red većih i prostranih naseobina u ovom dijelu naše zemlje. Pronađen je fragment jednog rimskog reljefa u kupališnom bazenu, dok su u okolini izvora bili pronađeni rimski novci i ostaci rimskih građevina. Na samom vrelu postoje tragovi rimske kaptaže i zida, a iznad vrela na humci očuvani su temelji objekta s odlomcima rimskog građevinskog materijala i s odlomcima keramike – terra sigillata.⁵⁸² Osim glavnog vrela Toplica u Gati, postoji još nekoliko drugih vrela u bihaćkom kraju. Gata i teritorija oko same Toplice, kao i cijelo Bihaćko polje obiluju tragovima rimskog života. Kod domorodaca su bili rašireni kultovi izvora i voda, pa je i zbog toga nastala aglomeracija oko Toplice u Gati. Osim autohtonog stanovništva, rimski vojnici su tražili lijeka u termalnim izvorima Gate, kao i strani doseljenici u ovom kraju što potvrđuju vojnički natpisi⁵⁸³ i natpis Grka Diandra⁵⁸⁴.

Prema svjedočanstvu brojnih epigrafskih nalaza, najznačajnije naselje bilo je u Golubiću, a obuhvatalo je i prostor Hudura, uz Unu između Golubića i Privilice. Nisu očuvani ostaci naselja, vjerovatno zbog toga što se ovdje gradilo mekim materijalom. Centar regije, odnosno japodske civitas, nalazio se u Golubiću, između Plješevice i Kapele na zapadu,

⁵⁷⁹ Bojanovski, 1988, 314-315; Mesihović, 2009, 18; Olujić, 2007, 199.

⁵⁸⁰ CIL XIII 7023

⁵⁸¹ Mesihović, 2011, 373; Mesihović, 2009, 17.

⁵⁸² Pašalić, 1960, 100; Radimsky, 1893, 50.

⁵⁸³ CIL III, 10033, 10036, 10036a = 13272

⁵⁸⁴ CIL III, 10038

Petrove Gore na sjeveru, te Grmeča na sjeveroistoku. Brojni su pokazatelji koji svjedoče municipalitet rimskog naselja u Golubiću, kao što su blizina epihorskog kulta Binda - Neptuna, brojni zavjetni oltari Bindu koje su postavili praepositi i princepsi Japoda⁵⁸⁵, jedan anonimni praefectus civitatis, beneficijari, vojnici; prostranstvo naseobinskog areala u Golubiću i Hudurima; zatim prostrane nekropole u Golubiću⁵⁸⁶ i Pritoci-Jezerine⁵⁸⁷; boravak stranaca u Golubiću, među kojima i poklonika Mitri, orijentalnog kulta; vojni garnizon u kojima se spominje *ala Claudia nova* oko 70. god. n. e.; kao i veliki broj robova i liberina.⁵⁸⁸

Svetište Binda - Neptuna na izvoru Privilice bilo je najznačajnije nalazište, s brojnim oltarima posvećenim ovom kultu. Nisu pronađeni tragovi zidanog hrama, što znači da je riječ o posvećenom gaju. O velikoj ulozi i značaju svetišta govore žrtvenici koje su domaći uglednici prepositi i princepsi Japoda postavili u čast Binda, od kojih se očuvalo devet ara i brojni fragmenti.⁵⁸⁹ U Privilici je pronađen natpis u ulomcima jednog prefekta, dok je drugi prefekt poznat iz vremena Batonovog ustanka. U selu Privilica otkriven je veći broj natpisa i pronađeni su bronzani novci Agrippe i Domitianusa. Iz ovog sela potječu i natpisi beneficijara CIL III, 15063 i 15067. Natpisi CIL III, 14325, 14326 i 14328 značajni su po zbog toga jer se u njima navode funkcioneri Japoda *praepsitus et princeps; praefectus civitatis* kao dedikanti kultu Bindu - Neptunu. Jedan dedikant je *Flavius praepositus princeps Iapodum* CIL III, 14324 koji je dobio civitet od Vespazijanove vladarske kuće. Patch, na osnovu ovih natpisa, smatra da je Bihać s okolinom bio centar Japoda, koji su vrlo rano došli u dodir s Rimljanima. Vojnički natpisi i utvrđenja u kojima su bile posade potječu od rimskih jedinica koje su u 1. st. nove ere na teritoriji Japoda obezbjeđivale okupaciju.⁵⁹⁰

Prefekturalna uprava postojala je sve vrijeme vojne okupacije zemlje, a prefekti su bili birani iz redova nižih vojnih starješina. Odlaskom legija iz Dalmacije, iza 50. god. n. e., a naročito osnivanjem pojedinih municipija u Vespazijanovo doba prestaje prefekturalna uprava. Nije poznato jesu li prefekte zamijenili prepoziti ili su prepoziti upravljali pojedinim župama pod nadzorom prefekta. Prema jednom natpisu⁵⁹¹ (*Au[rel(ius pr]aepo[situs]?)*) izgleda da su Japodi imali prepozite još i u 3. st. n. e.⁵⁹²

⁵⁸⁵ Imamović, 1977, 95-96.

⁵⁸⁶ Marić, 1968, 7-9.

⁵⁸⁷ Marić, 1968, 9.

⁵⁸⁸ Bojanovski, 1988, 312-313.

⁵⁸⁹ Imamović, 1977, 95-101.

⁵⁹⁰ Pašalić, 1960, 13; Patch, 1896, 114-115; Olujčić, 2007, 201.

⁵⁹¹ CIL III 15064

⁵⁹² Bojanovski, 1988, 313; Olujčić, 2007, 200.

Iz Golubića su rimski vojnički natpisi CIL III, 10033 i 10036, nadgrobni natpis Grka Diandra (CIL III, 10038), zatim CIL III, 10039, 10041 i 10041 s gentilnim imenima Iulii i brojni drugi natpisi. S ovog područja su novci *Antoninus Pius* i *Tacitus* i žrtvenici IOM. Iz Brekovice je vojnički natpis CIL III, 10036a = 13272, brojni primjerci rimskog novca i ara posvećena Liberu.⁵⁹³

Oko 70. god. n. e. u Golubiću je u kraćem periodu boravila *ala Claudia nova*, u koju je bio tada unovačen *Andes Sex. f. cives Raetinio*. Na epitafu Andesa piše da je *cives Raetinio*, što znači građanin samoupravnog grada Retinija. Riječ je o Golubiću u kojem je i bio unovačen. Autonomni municipalni položaj Raetinium je dobio prije 70. god. n. e. od cara Vespazijana, koji je također podigao i *municipium Malvesiatium* – Skelani i *municipium Bistuensium* – Bugojno.⁵⁹⁴

Vojnički natpisi ne ukazuju na kontinuitet garnizona u Golubiću. Osim natpisa na kojem se spominje *ala Claudia nova*, iz Golubića je i nadgrobni natpis vojnika Aurelija Rufa, koji je sinu postavio otac Aurelius Turranius u 3. st. n. e. Na vrelu Privilica postavio je zavjetni oltar Licinius Galba, konzularni beneficijar legije I Adiutrix, čime je u Golubiću potvrđena i beneficijarska stanica koja upućuje na municipalni položaj Golubića.⁵⁹⁵ S Kostela na Uni iz 2/3. st. n. e. potječe nadgrobni natpis veterana *leg. p(rimae) It(alicae) L. Lentidija Saturnina*, gdje je bila i manja utvrda za zaštitu ceste.⁵⁹⁶

Ostaci rimskih zgrada pronađeni su u Bunićima. Ruševine rimske zgrade i natpisi (na jednom se nalazi gentilno ime *Aelius*, CIL III, 15083) konstatovani su na Humačkim glavicama kod Klokota. Iz Bugar-grada potječu dva ulomka rimske opeke s pečatom ERACLIS⁵⁹⁷, CIL III 13339, 13340, kao i veći broj rimskih novčića. Ovdje su očuvani i ostaci rimske utvrde. Predio sela Založja – Čavkići, odnosno lokalitet Gromile, poznat je po ostacima rimskog naselja u kojem su konstatovane zgrade za stanovanje, bazilika, vila i groblje.⁵⁹⁸

Ruševine Bugar-grada nalaze se na jednom brijegu više desne obale Korane, sjeverozapadno od Bihaća. Tu je zaravanak ograđen zidom i pojačan okruglim kulama. Ulazna vrata su bila zaštićena sa dva tornja. Grad je poprečnim zidom bio razdijeljen u

⁵⁹³ Pašalić, 1960, 13; Patsch, 1896, 131.

⁵⁹⁴ Bojanovski, 1988, 315.

⁵⁹⁵ Bojanovski, 1988, 315.

⁵⁹⁶ Bojanovski, 1988, 315-316.

⁵⁹⁷ Patch, 1898, 345.

⁵⁹⁸ Pašalić, 1960, 13.

vanjski i unutrašnji grad. Na južnom kraju zidina nalazila se treća kula kružnog tlocrta. U unutrašnjem gradu zapaženi su zidovi s nalazima opeka, a u istočnom prostoru registrovana je građevina s polukružnom apsidom.⁵⁹⁹

U klancu Une, istočno od Brekovice, na stijeni više lijeve obale nalaze se ruševine rimske utvrde Kostel s ostacima utvrđenja Kulišta. Oko peterougaoone kule vežu se potezi bedema u raznim pravcima. U unutrašnjosti razvaline i u ruinama na padinama brijega nađeni su rimski arhitekturni fragmenti, tesano kamenje, ulomci rimske opeke, tegula i tubula, fragmenti od ogrijevnih cijevi, komadi žućkastih, crvenih na točilo građenih ilovastih posuda, dva ulomka rebrastih posuda od keramike.⁶⁰⁰ Na južnom obronku Kulišta konstatovana su dva antička groba, od kojih je jedan sa natpisom veterana i legije. S donje strane ceste prema Uni pronađeni su razni tipovi željeznog i bronzanog koplja, ulomci željeznih mačeva i željeznih noževa.⁶⁰¹

Na bihaćkom prostoru su se tokom 1. st. n. e. naseljavali isluženi vojnici legije *XI Claudie piae fidelis*. Podizali su privredna imanja u kojima su proizvodili žitarice.⁶⁰² Postojao je veći broj vila rustika u Golubiću, Brekovicima, Hudurima i na lokalitetu Crkvina u mjestu Bunić. Stambena vila iz 4. stoljeća otkopana je u Založju. Imala je tri prostorije. Oko zgrade su nađeni ostaci zatvorenog koridora koji je služio kao praefurnium za hipokaust s kanalima u trećoj prostoriji. U odajama je pronađena podnica od betona. U vili je nađeno nekoliko ulomaka amfore i jedan novčić cara Konstantina.⁶⁰³ Blizu ove zgrade otkriveni su ostaci još jednog objekta manjih dimenzija. Konstatovana su fragmentarno samo tri zida, dok su ostali iskrčeni. Zidovi su građeni od tesanog krečnjaka. Zgrada se sastojala od tri glavne odaje oko kojih su se nalazile uske prostorije predstavljene kao neka vrsta koridora. Ova vila, prema ovim koridorima, spada u tip kuće s koridorima, koji je čest u Britaniji. U samoj vili pronađen je jedan novčić, a oko nje ostaci šteta s materijalom iz rimskom perioda.⁶⁰⁴ U selu Čavkići, južno od Brekovice, ostaci su rimske naseobine s temeljnim zidovima i podzemnim vodovodom. Registrovani su ostaci građevnog kamenja, komada krovnog crijepa i fragmenata olovnih cijevi i dva ulomka rimskih ispisanih mramorova.⁶⁰⁵

⁵⁹⁹ Radimsky, 1893, 51; Basler, 1972, 54.

⁶⁰⁰ Radimsky, 1893, 52; Basler, 1972, 54.

⁶⁰¹ Raunig, 1962, 52.

⁶⁰² Škegro, 1999, 192.

⁶⁰³ Busuladžić, 2011, 164; Čremošnik, 1958, 121-122.

⁶⁰⁴ Čremošnik, 1958, 122-123.

⁶⁰⁵ Radimsky, 1893, 53.

Pronađen je veliki broj kulturnih ili votivnih spomenika posvećenih od strane rimskih vojnika. Reljef na kojem je predstavljen kult Herakla i Hesione pronađen je u Crkvini kod Golubića. Na spomeniku je predstavljena scena iz ciklusa Heraklovih junačkih djela. Prikazana je strma pećina te kako Heraklo oslobađa kćerku trojanskog kralja Leomedonta, Hesionu, prikovanu uz morsku stijenu kao žrtva Posejdonu i Apolonu. Heraklo je predstavljan s lavljom kožom obavijenom oko lijeve podlaktice i toljagom prebačenom preko ramena, dok je Hesiona obučena u potpasani jonski hiton s himatijem na lijevom ramenu. Spomenik pripada 2. i 3. stoljeću n. e.⁶⁰⁶

U Gromilama, Golubiću i Jezerinama posvećeni su žrtvenici samostalnom kultu Silvana. U Pritoci su nađeni natpisi s gentilnim imenima Iulius i Iulia, dijelovi are posvećene Mitri, reljef Mitre, žrtvenik IOM. Osim u Privilici, kulturni spomenici posvećeni Mitri otkriveni su i Golubiću-Bišću te reljefna ploča Mitre tauroktona u Crkvini-Golubiću. Spomenici samostalnog kulta Libera konstatovani su u Brekavici, Crkvini kod Golubića, te u Kralj-Bišću. U Jezerinama je otkriven žrtvenik od krečnjaka posvećen kultu Genija.⁶⁰⁷

Česti su i nalazi rimskog novca careva Komoda, Dioklecijana, Konstantiusa I, Liciniususa, Konstantinusa I, Valentinianusa.⁶⁰⁸

Na oblikovanje japodske kulture željeznog doba najviše je utjecala domaća tradicija. Vremenom se na nju imali utjecaja i venetska, helenistička, keltska i grčka arhajska umjetnost.

Na početku rimskog razdoblja na materijalu iz Jezerine, Golubića i Ribića se gubi dobar dio tih tradicionalnih osobina, pa se tako već u stratumu u periodu od 35. god. p. n. e do 10/20. god. n. e. javljaju elementi rimsko-provincijalne kulture i to prvenstveno panonsko-norički.⁶⁰⁹ Sve je izrazitiji proces nestajanja autohtonih elemenata ili njihovih promjena. Promjene su vidljive u arhitekturi, likovnoj umjetnosti kao i epigrafici. U fazi jake romanizacije panonsko-norički utjecaji su sve jači.

⁶⁰⁶ Imamović, 1977, 221-222.

⁶⁰⁷ Imamović, 1977, 81, 138, 172, 202, 277; Sergejevski, 1939, 7-9.

⁶⁰⁸ Pašalić, 1980, 13.

⁶⁰⁹ Bojanovski, 1988, 316.

Pleme Japoda je u kamenim urnama⁶¹⁰ ostavilo vidne tragove duhovne i materijalne kulture. Najveći broj četvrtastih kamenih urni potječe s raznih lokaliteta u okolini Bihaća (Golubić, Ribić, Ripač, Jezerine, Založje, i dr.).⁶¹¹ Vanjske plohe urni su ukrašene urezanim ili plastičnim figurama i prikazima usko vezanima za pogrebne kultove i rituale (prikaz zmija, motiv rozete, prikaz obreda libacije, motiv polumjeseca).

Iz sela Založja kod Bihaća zanimljiv je ulomak kamene urne s predstavom japodskih konjanika. Služila je kao pokrovna ploča od lokalnog kamena bihacita. Gornja i bočne strane su ukrašene urezanim predstavama. Pet konjanika je prikazano na gornjoj strani ploče kako jašu u redu jedan za drugim. Konjanici su okrenuti na desnu stranu, a cijela je scena uokvirena urezanom crtom.⁶¹² Prikaz konjanika je stilizovan, nos u obliku trokuta, usne u obliku kruga ukazuju na istovremene latenske, odnosno keltske utjecaje. I na opremi konjanika se uočava isti utjecaj, dok je oprema konja autohtonog prahistorijskog porijekla. Odiijelo je stilizovano, označene su dužine odijela na prvom i drugom konjaniku na bedrima, a iznad stopala granica cipela. Na glavama konjanika su jako stilizovane ilirske kacige. Na desnoj bočnoj strani je prikaz figure koja liči na uspravljenog pantera s podignutim prednjim šapama. Ploča je vjerovatno bila nadgrobni kamen nekom japodskom princepsu. Pripada redu jedinstvenih japodskih spomenika iz rimskog perioda, a datira iz 1-2. st. n. e.⁶¹³

Na prostoru Bihaćkog polja evidentirano je pedesetak sljemenastih poklopaca⁶¹⁴ koji su otkriveni na širem prostoru velikih prahistorijskih, japodskih nekropola. U nekropoli u naselju Ribić pronađeno je šesnaest poklopaca, na Jezerinama u selu Pritoka deset primjeraka, na Crkvini u selu Golubić trinaest, a u kasnoantičkoj nekropoli Dolovi također u Golubiću deset, dok za dva poklopca nema podataka o lokaciji. Kod jednog broja ovih poklopaca na čeonj strani nalazi se latinski nadgrobni natpis s manje ili više podataka o pokojniku, a ponekad i neki dekorativni motivi (lučne i kose urezane linije koje podsjećaju na šrafirani trougao šesterolisne rozete, rozete na vitlo, koncentrični krugovi⁶¹⁵). Jedni od tih predmeta datiraju iz 1. i početka 2. st. n. e., a drugi iz druge polovine 2. i 3. st. n. e. Veći dio ih je pronađen *in situ*, bili su upotrijebljeni za poklapanje keramičkih posuda s ostacima spaljenog

⁶¹⁰ Urne su kamene grobni spomenici u obliku kovčega u koje se stavljao pepeo pokojnika. Utvrđuju se tri varijante urni; urne s ispustima i prikazom edikule, pročelja hrama ili mauzoleja, urne s plitkim antama ili ispustima i edikulom, te urne bez ispusta i plitkih anta. Paškvalin, 2012, 349, 359, 365.

⁶¹¹ Paškvalin, 2012, 34; Čremošnik, 1957, 163.

⁶¹² Čremošnik, 1959, 103.

⁶¹³ Čremošnik, 1959, 109; Raunig, 1972, 33, 36; Sergejevski, 1949-1950, 84-86.

⁶¹⁴ Sljemenasti poklopci ubrajaju se među grobne ili nadgrobne objekte koji su izgrađeni od kamena – bihacita u obliku kvadratne ili pravougaone ploče. Raunig, 2007, 97.

⁶¹⁵ Raunig, 2007, 117.

pokojnika⁶¹⁶, za poklapanje pepela pokojnika položenog u zemlju kao i za poklapanje konstrukcije od kamenih ploča.⁶¹⁷

Arheološki nalazi sepulkralnih spomenika kao i drugi dokazuju postojanje majstora i njihovih radionica. O postojanju lokalnih japodskih kameno-klesarskih radionica svjedoče nalazi kamenih urni.⁶¹⁸ Na području Like postojao je u rimskom periodu kamenolom koji je mogao služiti i za potrebe radionica koje su se nalazile nedaleko od njega, u dolini Une. Na japodskom području postojale su lokalne radionice majstora skulptora i klesara, u kojima su izrađivani kameni spomenici.⁶¹⁹

Nakon Oktavijanovih pohoda, krajem 1. st. p. n. e., došlo je do procvata trgovine sjeverozapadne Bosne s gradovima istočne obale Jadrana. Javlja se fino bojene posude, koralji, emajl od staklene paste, uvoze se predmeti od keramike. U sjeverozapadnoj Bosni zastupljeni su i italski trgovački elementi. S rimske nekropole na Jezerinama kod Bihaća je kupica, jedan od najranijih uvezenih keramičkih predmeta. Na kupici je oznaka radionice iz carskog perioda i datira iz vremena vladavine cara Augusta. Na ovu teritoriju dospjela je s područja rijeke Po. Lončar, porijeklom Kelt s robovskim statusom, ugravirao je posvetu na rubu kupice BVCCIO V(erna) NORBANVUS. U istoj nekropoli konstatovana je vaza na kojoj je upisana posveta jedne supruge IVLIANA NIGRI VXOR.⁶²⁰

⁶¹⁶ Busuladžić, 2016, 69, 86-91.

⁶¹⁷ Raunig, 2007, 119.

⁶¹⁸ Busuladžić, 2016, 69, 84-85.

⁶¹⁹ Paškvalin, 2000, 179.

⁶²⁰ Olujić, 2007, 194; Škegro, 1991, 70-71.

RASPRAVA I ANALOGIJE

(Narona, Salona, Iader, Epidaur, Mursa, Siscia, Varaždinske Toplice, Niš)

Radi dobijanja šire slike o rimskom utjecaju na Zapadnom Balkanu, u nastavku su ukratko predstavljene osnovne karakteristike rimskih gradova u okruženju Bosne i Hercegovine.

NARONA

Najranije pisane vijesti o Naroni⁶²¹ donose Pseudo Skilak i Teopomp. Pseudo Skilak navodi da je rijeka Neretva plovna do emporija do kojeg mogu doći trijere. Iako pisac to izričito ne spominje, očito je da je Narona taj emporion gdje se prodavala grčka i druga importovana roba. Strabon daje Teopompovu vijest kako su grčki brodovi dovozili glinene posude s otoka Tasosa i Hiosa do Narone.⁶²²

Rimljani su u vojnim pohodima protiv Delmata koristili Naronu kao vojno uporište. Nedaleko od Narone, u dolini Trebižata, uništeno je 44. god. i pet rimskih kohorti. U tom periodu bio je sagrađen vojni logor na Humcu kod Ljubuškog za zaštitu Narone. U isto vrijeme bile su pojačane i njene gradske utvrde. Prvi spomen logora kod Narone nalazi se u pismu Cezarovog vojvode Vatinja upućenom Ciceronu, što mu ga je pisao 45. god. *ex castris Narona*.⁶²³

U Naroni *colonia Iulia Narona* su od početka upravljali kvatuorviri. Grad je na rang kolonije podigao Cezar, odmah poslije građanskog rata. To je bila nagrada za vjernost u ratu protiv Pompeja. U periodu kasne Republike Narona je bila središte juridičkog konventa.⁶²⁴ Narona je, uz antičku Salonu i Jader, bila jedan od najvećih antičkih gradova Dalmacije. Na njenom ageru naseljavali su se i veterani koji su širili utjecaje rimske civilizacije, ne samo u gradu već i na teritoriji cijelog agera, koji se prostirao od poluotoka Pelješca, cijelom dolinom Neretve sve do Mostara. Grad se prostirao na oko 25 hektara i zauzimao prostor brežuljka, odakle se lepezasto širio do same obale Neretve.⁶²⁵

⁶²¹ Antički grad na području današnjeg sela Vida kod Metkovića, na desnoj obali Neretve; grad u kopnenom dijelu Dalmacije, 44° 20' 42" 45', Claudii Ptolomaei II, 16, 7, prijevod Suića, 1976, 300.

⁶²² Cambi, 1980, 127; Novak, 1961, 165; Suić, 1976, 54; Patsch, 1996, 109.

⁶²³ Sanader, 2009, 49; Bojanovski, 1988, 120.

⁶²⁴ Bojanovski, 1988, 117; Sanader, 2009, 49.

⁶²⁵ Sanader, 2009, 49-51.

Gradske zidine i rijeka omeđivali su naselje koje se u obliku lepeze širilo od vrha brežuljka u pravcu jugoistoka. Iz 4/3. st. p. n. e. potječu najstariji ostaci gradskih zidina, iz perioda formiranja emporija. Nalazili su se na vrhu brijega, gdje su otkrivene dvije okrugle kule, koje su flankirale ulazna gradska vrata. Zidine su izgrađene u tradiciji ilirsko-helenističkog odbrambenog sistema. Grad se, u drugoj fazi, lepezasto širio padinama brijega u pravcu jugoistoka. Okrugle kule zamijenjene su kvadratnim i pravougaonim, a dvije linije zidina sastaju se pod tupim uglom na vrhu brijega. Na sjevernom dijelu gradskih bedema otkriveno je šest kula (četiri starije i dvije mlađe), te gradska vrata na komunikaciji Naronu - Bigeste - Salona. O gradnji kula svjedoče i dva natpisa. U jednom natpisu koji potječe iz 1. st. p. n. e. spominju se gradski magistri i kvestori koji su podigli ili popravili jednu kulu.⁶²⁶

Na potezu bedema koji su štitili Naronu s jugozapadne strane pronađene su četiri pravougaone kule, koje su savremene ostacima helenističkog emporija iz 2. st. p. n. e., pronađenog ispod nivoa rimskog foruma. Grad je, u trećoj fazi razvoja, zauzeo teritoriju u podnožju brežuljka, gdje krajem 1. st. p. n. e. i početkom 1. st. n. e. nastaje forum, podiže se *Augusteum*, hram posvećen Augustu i carskoj dinastiji, kao i ostali javni objekti. To je vrijeme mira Pax Romana i najvećeg razvoja grada, kada gradske utvrde nisu bile potrebne. U drugoj polovini 2. st. n. e., u periodu najeзде germanskih plemena Kvada i Markomana, ponovo se grade i popravljaju gradski bedemi.⁶²⁷

Antički grad je imao lepezasti oblik čiji su vrh činile zidine pod tupim uglom. Ovakav oblik grada na strmoj padini morao je imati i specifičan raspored gradskih površina, sadržaja i komunikacija.⁶²⁸ U sredini lepeze naselja nalazio se forum izduženog pravougaonog oblika, što dokazuju ostaci monumentalnih zdanja koji su ugrađeni u kuće i štale stanovnika Vida. Na forumu su bili smješteni hramovi i objekti vezani za municipalni život – kurija, civilna bazilika. Postojali su i objekti javnog života, o čijem postojanju govore brojni natpisi. Osim hrama posvećenom Augustu, u Naroni su postojali hramovi Libera i Eskulapa. Na jednom natpisu⁶²⁹ navodi se da su u Naroni bile organizovane scenske igre. Na osnovu ovog natpisa pretpostavlja se da je postojao veći teatar.⁶³⁰ Od ostalih javnih građevina poznate su zimske

⁶²⁶ www.a-m-naronu.hr, 02.03. 2017, 15:30; Cambi, 1980, 128-132.

⁶²⁷ www.a-m-naronu.hr, 02.03. 2017, 15:30.

⁶²⁸ Tipovi ovakvog naselja poznati su uz jadransku obalu – Gradež kod Sale, Pula, Akrolissos i na drugim mjestima u antičkom svijetu. Naročito sličan oblik Naroni imala Kydna u Maloj Aziji. Cambi, 1980, 133.

⁶²⁹ CIL III 1769

⁶³⁰ Cambi, 1980, 132-133; Sanader, 2009, 52; Neuhauser, 2014, 222.

terme - *thermae hiemales* koje je sagradio jedan građanin te predao građanima da se u njima kupaju *lavantes rei publicae tradidit*, kao i termalne građevine pod imenom *balneum*.⁶³¹

Zapadno od Donjeg grada, na lokalitetu Erešove bare u 2. st. izgrađena je rimska vila rustika, čije postojanje dokazuju ostaci arhitekture, fragmenti fresaka, arhitektonske dekoracije i kamene plastike, kao i sitnog materijala od keramike i stakla.⁶³² Utvrđene su tri faze gradnje vile. Prva je obuhvatala gradnju u 2. st., u drugoj fazi na istom je mjestu podignuta nova vila u 3. st., dok treća faza datira iz konca 4. i početka 5. stoljeća. Vjerovatno je vila porušena u 5. st., a na njenom mjestu je izgrađena starokršćanska crkva.⁶³³

U Naroni i njenoj okolini utvrđeni su brojni rimski spomenici, među kojima se ističu nadgrobne stele, sarkofazi, kipovi i dijelovi kipova, reljefi i natpisi, koji svjedoče o živoj historiji grada, o bogatstvu građana koji su dali izrađivati ova umjetnička djela, kao i o postojanju kvalitetnih lokalnih zanatskih radionica.⁶³⁴ Konstatovane su mnogobrojne krhotine aretinskih tanjira, okruglih plitkih posuda i zdjelica iz Augustovog doba, te mnogo fragmenata različitih posuda, ostataka amfora te nakit, rezano kamenje - geme i veliki broj rimskih novčića iz kasnijeg perioda.⁶³⁵

Godine 1995. na lokalitetu Plećaševe štale u Vidu konstatovano je, među ostalim arheološkim materijalom, i šesnaest rimskih kipova, od kojih su neki nadnaravne veličine. Otkriveni su temelji jednog objekta na pretpostavljenoj teritoriji nekadašnjeg rimskog foruma, za koji se smatra da je bio hram posvećen Augustu.⁶³⁶ Od antičkog objekta sačuvano je popločenje pred ulazom, ulazni prag, ožbukani zidovi, mozaik uokviren crnim rubom, tribina koja se protezala duž zidova objekta i koja je služila kao postolje brojnim statuama.⁶³⁷ Na podu je nađeno šesnaest obezglavljenih mramornih kipova. Riječ je o statuama careva, pripadnika carske porodice (kipovi Agripinine mlađe, Agripine starije, Julije, Livije, Agripe, Vespazijana, Gaja Cezara, Lucija Cezara, Germanika, Druza, cara Augusta, Klaudija, dijete *togatus*, Tiberija), kao i o statuama uglednih građana i rimskih kultova iz 1. i 2. st. n. e.

⁶³¹ Jeličić-Radonić, 2014, 92.

⁶³² Marin, 2002, 22-24, 105-107, 165-180.

⁶³³ www.a-m-narona.hr, 02.03. 2017, 15:40.

⁶³⁴ Sanader, 2009, 52.

⁶³⁵ Patsch, 1996, 104-113.

⁶³⁶ Marin, 1997, 59-67.

⁶³⁷ Nad augusteumom je izgrađen *in situ* Arheološki muzej Naroni.

Nađene su dvije zavjetne are iz 2. st. n. e. posvećene Veneri te natpis Publija Kornelija Dolabele na kojem je navedeno da postavlja statu u čast Augusta.⁶³⁸

Uz sjevernu stranu *Augusteuma* pronađena je zgrada za koju se pretpostavlja da je bila *curia*. Njeni zidovi oslikani freskama sa štuko ukrasima dokazuju luksuzno uređenje svečane dvorane. Na južnoj strani foruma nalazili su se javni objekti na čijim su podovima crnobijeli mozaici geometrijske dekoracije. Tokom vremena utvrđeni su mnogi arhitektonski fragmenti, odnosno monumentalni dijelovi mramornih vijenaca javnih objekata na forumu.⁶³⁹

SALONA

Glavni grad rimske provincije Dalmacije Salona (*Salonae*)⁶⁴⁰ nastao je u središnjem dijelu istočne obale Jadrana, u delti rijeke Jadro. Prije dolaska Rimljana Salona je bila visokorazvijeni ilirsko-grčki emporij. U vrijeme Cezara postala je *conventus civium romanorum* – zajednica rimskih građana.⁶⁴¹

Poslije građanskog rata između Cezara i Pompeja 48. god. p. n. e., Salona je, ratujući na strani pobjednika Cezara, dobila status rimske kolonije s punim nazivom *Colonia Martia Iulia Salona*, te postala središte namjesnika Ilirika, kasnije provincije Dalmacije. Na vrhuncu moći dobila je ime *Martia Iulia Valeria Salona Felix*. *Colonia Martia Iulia Salona* osnovana je Cezarovom dedukcijom poslije završetka građanskoga rata. Nova kolonija nastala je na mjestu koje je Ejnar Dyggve nazvao *Urbs vetus*.⁶⁴²

Najstariji dio grada, *Urbs vetus* bio je trapezastog oblika, opasan gradskim bedemima i utvrđen tornjevima. Od tog najstarijeg dijela rimskoga grada sačuvao se istočni potez zidina građen od velikih kamenih blokova. U vrijeme cara Augusta izgrađena su monumentalna trodjelna vrata omeđena osmerougaoim kulama, nazvana *Porta Caesarea*. Ova vrata su bila

⁶³⁸ Sanader, 2009, 53; Marin, 2016, 90-94; Marinković, 2014, 9-10; Cambi, 2014, 163.

⁶³⁹ Jeličić-Radonić, 2014, 92.

⁶⁴⁰ Salona nije bila jedinstveno naselje, nego se sastojalo od nekoliko aglomeracija na nešto višem prostoru – *territorium Salonarum*. Zato je u najranijim izvorima naziv grada bio u množini – *Salonae*. Riječ je o više naselja, odnosno o ilirskim gradinama. Neke od njih bile su vrlo velike, no ipak naselje uz luku, kraj ušća rijeke Jadro, postepeno je preuzimalo ulogu središta, a pluralni naziv zamijenjen je singularnim oblikom – Salona. Okolne aglomeracije su i dalje živjele, ali njihovo značenje je umanjeno. Cambi, 2002, 55.

⁶⁴¹ Jeličić-Radonić, 2014, 85; Sanader, 2009, 89-90.

⁶⁴² www.mdc.hr/Split, 3. 4. 2017, 16:20; Jeličić-Radonić, 2014, 85; Sanader, 2009, 90; Jeličić-Radonić, Sedlar, 2009, 7.

ishodište ceste od koje je jedan pravac skretao ka jugoistoku prema Epetiju i dalje prema jugu, dok je drugi vodio na sjever preko Kliškog prijevoja u unutrašnjost provincije.⁶⁴³

Nasuprot istočnim vratima staroga grada *Porta Caesarea*, na udaljenosti koja je nešto manja, odatle pa do njegovih zapadnih zidina ustanovljena su u ostacima nisko sačuvanog bedema još jedna gradska vrata, *Porta Graeca*. To su bila zapadna ulazna vrata u stari grčki grad.⁶⁴⁴

U najstarijem centralnom dijelu grada ubiciran je forum⁶⁴⁵ s kapitolijem. Na sjevernoj strani nalazio se sklop hramova, najraniji simetrično postavljeni dvojni hramovi tetrastilnoga tipa na uzdignutim podijima. Između njih pružala se niska građevina u obliku tribine, vjerovatno u funkciji govornice – *rostra*.⁶⁴⁶

Na salonitanskome forumu nalazila se skupina carskih kipova, tj. Augusta i članova njegove porodice. Pronađeni su posvetni natpisi na postamentima njihovih kipova i građevina podignutih u njihovu čast. Konstatovani su torzo cara Augusta u oklopu, kao i portreti članova carske porodice, dječaka Nerona i Druza Cezara, Augustovih potomaka, mramorna ženska glavu (vjerojatno Livijin portret), mramorno poprsje cara Trajana, skulpture portreta carice Plautile i dva mramorna portreta u dvije inačice s različitim frizurama. Ovi portreti i posvetni natpisi svjedoče o postojanju carskog kulta.⁶⁴⁷ Sa sjeverne strane foruma bile su luksuzno ukrašene termalne građevine, *balneum*, prema sačuvanom ulomku natpisa, što bi govorilo u prilog rano podignutoga kompleksa. Zidovi kupatila bili su prekriveni mramornim oplatama, na podovima su se nalazili crno-bijeli mozaici s geometrijskim motivima. U pojedinim odajama bile su postavljene mramorne skulpture.⁶⁴⁸ Na istočnoj strani foruma nalazila se gradska vijećnica - *curia*, pravougaona građevina s apsidom, izgrađena u 1. st. n. e.⁶⁴⁹

Od ostalih forumskih građevina samo se naziru pojedini elementi, poput platforme podignute nad lukovima s južne strane. Tu su prepoznate supstrukcije skladišnih prostora u blizini luke, poput žitnice - *horreum*, nad kojima se mogla nalaziti uobičajena civilna bazilika namijenjena trgovačkoj funkciji na gradskom forumu. Sa zapadne strane foruma pružala se gradska ulica - *cardo maximus*. Krajem 1. st. n. e. podignut je teatar u neposrednoj blizini

⁶⁴³ Jeličić-Radonić, 2014, 85; Jeličić-Radonić, Sedlar, 2009, 7; www.mdc.hr/Split, 3. 4. 2017, 16:20.

⁶⁴⁴ Jeličić-Radonić, Sedlar, 2009, 13.

⁶⁴⁵ Forum je imao skulpturnu dekoraciju. Na stupićima koji su nosili ogradne ploče nalazile su se maske Jupitera Amona, Gorgona i Satira. Cambi, 2014, 153.

⁶⁴⁶ Jeličić-Radonić, Sedlar, 2009, 8.

⁶⁴⁷ Jeličić-Radonić, (pdf), 89-97.

⁶⁴⁸ Jeličić-Radonić, 2014, 85.

⁶⁴⁹ Jeličić-Radonić, Sedlar, 2009, 8.

forumu, koji je mogao primiti oko 3000 gledalaca. Pozornica - *scaenae frons* teatra rastvorena arhitektonski oblikovanim trima nišama, bila je na uzdignutom podiju ispred polukružnog gledališta dijelom naslonjenog na padinu brijega - *imma cavea*.⁶⁵⁰

U gradu je u vrijeme najvećeg procvata boravilo 50.000 stanovnika, smještenih unutar gradskog prostora, zaštićenog zidinama dužim od 4.000 metara. Razvoj se desio postepeno, pošto je prostor najstarijeg dijela grada postao tijesan, stanovnici su se počeli naseljavati i izvan grada, najprije prema zapadu, a onda i na istok. Dio grada koji se proširio na zapad naziva se *Urbs Occidentalis*, a dio koji se širio na istok *Urbs Orientalis*. (Tab. 17, sl. 1.) Razvojem novih gradskih konglomeracija proširivale su se i zidine.⁶⁵¹ Prilazne ceste koje su vodile do gradskih vrata stare jezgre postale su tada gradske ulice unutar grada i dobile kameno popločenje. Na završetku ovih ulica postavljena su u liniji bedema nova gradska vrata, na istoku tzv. *Porta Andetria* i na zapadu tzv. *Porta occidentalis*.⁶⁵²

Zbog opasnosti od prodora germanskih plemena Kvada i Markomana oko 170. god. n. e. istočno i zapadno gradsko proširenje bilo je opasano zidinama i utvrđeno pravougaonim tornjevima. Otkriveno je više od 90 kula. Salona tada dobija izduženi eliptični oblik (rimski pjesnik Lukan je naziva *longae Saloniae* – izdužena Salona).⁶⁵³

Prilikom gradnje zidina pojedini izgrađeni objekti, radi brže gradnje, postaju njihovim sastavnim dijelom. U zidine su pripojeni nadzemni dio vodovoda kojim se grad opskrbljivao pitkom vodom s obližnjeg izvora, kao i amfiteatar, najmonumentalnija salonitanska građevina. Amfiteatar⁶⁵⁴ elipsastog oblika izgrađen je u drugoj polovini 2. st. n. e. na krajnjem sjeverozapadnom dijelu grada.⁶⁵⁵ Imao je tri sprata, od kojih su donja dva imala otvore s lukovima, a treći četverougaone otvore.⁶⁵⁶

Na teritoriji *Urbs Orientalis* otkriveni su dijelovi stambenih objekata. Na lokalitetu Ilinac pronađeni su ostaci gradske stambene četvrti - *insula* izgrađene u 3. st. n. e. Jugoistočno od *Porta Caesarea* nalaze se ruševine luksuzne vile koja se smatra palatom namjesnika

⁶⁵⁰ Jeličić-Radonić, Sedlar, 2009, 8; www.mdc.hr/Split, 3. 4. 2017, 16:20; Mardešić, 2009, 223.

⁶⁵¹ Sanader, 2009, 90-91.

⁶⁵² Jeličić-Radonić, 2014, 86; Jeličić-Radonić, Sedlar, 2011, 69.

⁶⁵³ Marin, 2002, 12.

⁶⁵⁴ Dyggve ističe sličnost izgleda i konstrukcije amfiteatra iz Salone sa rimskim Koloseumom. Mogao je primiti oko 16.000-17.000 gledatelja. Jeličić-Radonić, 2014, 86.

⁶⁵⁵ Marin, 2002, 15; www.mdc.hr/Split, 03. 04. 2017, 16:20; Buovac, 2012, 63; Jeličić-Radonić, 2008, 35, 42.

⁶⁵⁶ Buovac, 2012, 63; Marin, 2002, 15.

provincije, *praetorium*. Podovi građevine su ukrašeni višebojnim mozaicima s mitološkim prikazima Apolona, Tritona i Orfeja.⁶⁵⁷

Uz ceste izvan grada nalazila se salonitanska nekropola *in horto Metrodori*. Velike salonitanske nekropole otkrivene su i sjeverno, jugoistočno i istočno od grada.⁶⁵⁸ Puni procvat i širenje grad je doživio u 2. i 3. st. n. e., posebno u vrijeme cara Dioklecijana, koji je u njegovoj blizini, u Aspalathosu-Spalatumu⁶⁵⁹, gradio palatu, a grad je dobio i počasni naslov *Valeria* (carsko gentilno ime), pa se nazivao *Colonia Martia Iulia Valeria Salona Felix*.⁶⁶⁰

Dioklecijanova palata u Splitu služila je kao rezidencija cara koji se povukao s trona. Sagrađena je u uvali poluotoka oko pet km jugozapadno od Salone. Kompleks ima oblik nepravilnog pravougaonika, te je u sebi sadržavao elemente carske vile i helenističkog grada. Građevinskim oblikom slična je *castrumu* – vojnom logoru. Okružena je jakim vanjskim zidom sa šesnaest kula. U grad su vodila troja kopnena vrata sa sjeverne, zapadne i istočne strane. Na južnoj strani bila su mala morska vrata. Kardo i dekumani dijelili su kompleks na četiri dijela. U južnom dijelu nalazile su se carske odaje, hramovi, carev mauzolej, a u sjevernom dijelu dva velika četverougaona stambena bloka za poslugu i vojnu posadu. U središtu palate spajale su se glavne ulice, a uz njih se prema jugu prostirao peristil, obrubljen stubovima s lukovima. (Tab. 18, sl. 1.). Nakon Dioklecijanove smrti, grad je postepeno počeo služiti za smještaj proizvodnih pogona i vojne nastambe, a zatim i za naseljavanje stanovništva.⁶⁶¹ Program i veličina palate bili su inspirisani Orijentom. U gradnji su učestvovali majstori iz istočnih pokrajina u kojima je car Dioklecijan boravio. Car je organizovao i gradnju velikih objekata u Antiohiji, Palmiri i Nikomediji.⁶⁶²

JADER

Rimski grad – *Colonia Iulia Iader*,⁶⁶³ nastao je na poluotoku čija je ravna konfiguracija terena omogućila primjenu stroge ortogonalne podjele urbanog prostora. Grad je

⁶⁵⁷ www.mdc.hr/Split, 03. 04. 2017, 16:20; Marin, 2002, 14; Jeličić-Radonić, 2014, 88.

⁶⁵⁸ www.mdc.hr/Split, 03. 04. 2017, 16:20; Sanader, 2009, 94; Jeličić-Radonić, Sedlar, 2011, 76.

⁶⁵⁹ Na osnovu podataka iz Tabule Peutingeriane, prvi put susrećemo se s imenom Splita – *Spalatum*. Ovo rimsko ime vjerovatno potječe od grčke riječi *aspalathos* i označava ime biljke slične brnistri – *Genista acanthoclada* koja i danas raste na splitkom teritoriju. Sanader, 2009, 99.

⁶⁶⁰ www.mdc.hr/Split, 03. 04. 2017, 16:20; Sanader, 2009, 90; Jeličić-Radonić, 2014, 88.

⁶⁶¹ Bužančić, 2011, 11, 34-35; Goldstein, 2007, 44; Gorenc, 1967, 13.

⁶⁶² Gorenc, 1967, 13; Bužančić, 2011, 5.

⁶⁶³ Grad na liburnskoj obali Ilirika, 42⁰ 43⁰ 45', Claudii Ptolomaei II, 16, 2, prijevod Suića, 1976, 299.

planiran kao tipično rimsko naselje s pravilnim geometrijskim oblicima – *urbs quadrata*. Sastojao se od *insulae* - gradskih četvrti koje su bile odvojene dekumanima orijentisanim istok-zapad, te kardima orijentisanim sjever-jug. (Tab. 17, sl. 2.).⁶⁶⁴

Jader je imao sve potrebne gradske objekte - forum, svetište i hram – templum, tržnicu, akvedukt, terme i teatar. Bio je opasan zaštitnim zidom, koji je slijedio prirodno zadani oblik poluotoka. Car August je dao da se sagrade zidine i kule, što je bilo javno istaknuto na natpisima⁶⁶⁵ izvorno postavljenim na vanjskom plaštu gradskih bedema. Na jugoistočnom dijelu grada, okrenutom prema kopnu, otkriven je segment ranocarskog bedema s više gradskih ulaza.⁶⁶⁶

Na jugoistočnom potezu antičkih bedema nalazila su se na pravcu jednog od dekumana gradska vrata, zaštićena bočnim tornjevima kvadratnog oblika. Između navedenih gradskih ulaza bila su manja tzv. Srednja vrata - *Porta media*, koja su se također pružala na jednom dekumanu. Gradske ulice dekumani i kardi odredili su gradski raster, tvoreći blokove pravilnih pravougaonih oblika – inzule, unutar kojih se moglo smjestiti više stambenih objekata. Navedeni blokovi bili su označeni brojevima, poput drugog vikusa u predjelu Srednjih vrata - *vicus II Porta media*.⁶⁶⁷

Podjela gradskog prostora Jadera po namjeni i međusobni odnosi pokazuju da je nešto više od polovine gradske teritorije bilo namijenjeno stambenoj gradnji.

Oko pedeset inzula zapremale su stambene zgrade. Cjeloviti ostaci kuća u gradu nisu pronađeni, ali su otkrivene pojedine odaje stambenih zgrada. Na osnovu njihovog izgleda, dimenzija i prostranstva inzula zaključuje se da je jedna inzula mogla imati četiri kuće, stambeni objekat tipa *domus*, s ulazima na sjeveru i peristilima na jugu. Stambeno pitanje rješavalo se ili gradnjom porodičnih kuća - *domus*, prizemnih ili djelomično na sprat, te najamnih kuća - *insula* koje su bile na više spratova, bez atrija i peristila, s prozorima i balkonima na ulicu. Ovdje su stanovali siromašni slojevi i namjernici.⁶⁶⁸

Zadarski forum, izduženog pravougaonog oblika, nije bio smješten prema uobičajenoj shemi u centar grada, već je bio lociran do ruba gradskog bedema uz more. Do njega su vodila sva vrata, komunikacije i prolazi. Na forumu su se nalazile taberne, basilika - natkrivena hala,

⁶⁶⁴ Jeličić-Radonić, 2014, 92; Sanader, 2009, 127; Suić, 1965, 171.

⁶⁶⁵ CIL III 13264

⁶⁶⁶ Sanader, 2009, 127; Jeličić-Radonić, 2014, 92.

⁶⁶⁷ Jeličić-Radonić, 2014, 94.

⁶⁶⁸ Suić, 1981, 198.

govornički podij i pobjednički stubovi. Gradski trg je bio popločan velikim pločama i s tri strane okružen trijemom izgrađenim krajem 1. st. nove ere. Trijem je bio otvoren prema kapitoliju izgrađenom na platou na kojem se nalazio hram posvećen Jupiteru, Junoni i Minervi. Oko hrama nalazio se trijem s dva niza stubova, koji je bio otvoren prema gradskom trgu.⁶⁶⁹

Sjeverno od foruma nalazila se prva gradska bazilika - *basilica Iulia* iz perioda ranog Carstva, a monumentalna gradska bazilika tzv. *Severiana* podignuta je s južne strane foruma krajem 2. i početkom 3. st. n. e.⁶⁷⁰

Blizu gradske luke nalazio se emporij gdje su pronađeni ostaci skladišnih građevina – *horrea*, čiji su masivni zidovi pojačani kontraforima. Popločanje emporija spominje se u natpisu⁶⁷¹ istaknutom na atiku slavoluka Melije Anijane, oporučno podignutom njenom mužu Kvintu Lepiku Basu, čiji je trošak iznosio 600.000 sestercija. Natpis se datira u kraj 1. i početak 2. st. n. e.⁶⁷²

Na forumu je štovan carski kult, što potvrđuje pronađena arhitravna greda s posvetnim natpisom carice Faustine, kao i natpis na bazi kipa Kosutije, svećenice Faustininog kulta, koja je obavljala carski kult u Jaderu i u Akvileji. U tom kontekstu navode se i natpisi svećenika organizovanih u kolegije šestorice – seviri Julijali i Augustali. Jugozapadno od Kapitolja konstatovani su ostaci arhitekture rimske kuće u čijem je okviru bila podzemna prostorija sa zidovima oslikanim freskama. Na fragmentima fresaka prikazana je kompozicija od 14 raznih figura, među kojima je i lik Kibeles s karakterističnim frizom – *crobylos*, te lav. Štovanje ovog orijentalnog kulta potvrđuje i ulomak posvetnog natpisa na mramornoj ploči, što je dokaz da je na ovom mjestu bilo svetište Kibeles.⁶⁷³

Otkriven je sjeverni dio velikih gradskih terma i to odaja pravougaonog oblika s polukružnim apsidama na tri strane – kaldarij i duga izdužena prostorija – tepidarij s izdvojenim manjim prostorima – *sudatio*, *laconium*. I u drugim dijelovima grada otkrivene su slične zgrade u kojima su uočeni termalni sadržaji u okviru privatnih kuća.⁶⁷⁴

⁶⁶⁹ Sanader, 2009, 129; Jeličić-Radonić, 2014, 94; Giunio, 2014, 141.

⁶⁷⁰ Jeličić-Radonić, 2014, 94-95; Suić, 1976, 162; Giunio, 2014, 142.

⁶⁷¹ CIL III 2922=9987

⁶⁷² Jeličić-Radonić, 2014, 94; Ilakovac, 2001, 93-94, 103; Suić, 1981, 200.

⁶⁷³ Jeličić-Radonić, 2014, 98-101.

⁶⁷⁴ Jeličić-Radonić, 2014, 101.

Zadarski amfiteatar bio je smješten izvan gradskih zidina. Njegovi ostaci bili su uočljivi još u 17. stoljeću, kada je nad njima izgrađena mletačka tvrđava *Forte/Mezzaluna* na teritoriji izvan poluotoka. Ovom prilikom postavljen je natpis u kojem se navodi da je tvrđava podignuta na mjestu gdje se nekada nalazio amfiteatar rimske kolonije.⁶⁷⁵

Grad je imao i javne česme koje su napajale vodom iz akvedukta. Pronađen je jedan natpis⁶⁷⁶ u kojem se navodi da je kolonima akvedukt dao car Trajan. I prije gradnje Trajanovog akvedukta, antički Zadar je imao vodovod koji je poslije napušten, vjerovatno jer nije dopremao dovoljne količine vode. Njegovi ostaci sačuvani su na nekoliko mjesta. Akvedukt nije mogao podmiriti sve potrebe za vodom, pa su se gradili bunari koji su kaptirali podzemne vode.⁶⁷⁷

Zanimljivi su nalazi skulptura nimfi koje su pripadale malom nimfeju, odnosno fontani rimske gradske vile - *domus urbana*, kao i ležeća figura nimfe datirana iz kraja 1. ili ranog 2. st. n. e., koja je otkrivena u arheološkim istraživanjima rimskog foruma. Pronađena je uz nimfej, sekundarno upotrijebljena kao poklopac gradske kloake.⁶⁷⁸

EPIDAURUM

Epidaurum⁶⁷⁹ je bio najznačajniji rimski grad između Neretve i Boke Kotorske. Nalazio se na poluotoku Ratu u današnjem Cavtatu. Pod snažnim uplivom grčkog, helenističkog i rimskog utjecaja, razvio se u značajan pomorski i trgovački centar.⁶⁸⁰ U Epidauru su se spontano naseljavali italiski trgovci i ostali preduzetnici koji su već sredinom 1. st. p. n. e. činili čvrstu jezgru rimskih građana, organizovanu kao *conventus civium Romanorum*.⁶⁸¹

U kontekstu borbi tokom građanskog rata godine 47. god. p. n. e., Epidaurum je spomenut kao *praesidium*, čime je naglašeno njegovo geostrateško značenje. Njegovi

⁶⁷⁵ Jeličić-Radonić, 2014, 101; Buovac, 2012, 58; Suić, 1981, 202-203.

⁶⁷⁶ CIL III 2909=9983

⁶⁷⁷ Suić, 1981, 220.

⁶⁷⁸ Giunio, 2009, 151,154-156.

⁶⁷⁹ Ime jadranskog Epidaura upućuje na njegovo porijeklo. Ono nije grčkog, već staroilirskog, ili po Budimiru pelastičkog porijekla, gdje *deuro* znači drvo, šuma. I *Epi* je ilirska riječ koja dolazi u nekoliko ilirskih imena – *Epi-cadus*, *Epi-catia*, *Epi-caris*, te u ilirskim imenima mjesta – *Epi-damnos*, *Epi-dotium*, *Epi-licus portus* i *Epi-daurum*. Vjerovatno ilirsko *epi* znači „iza“. Ilirski *Epi-daurum* bi značio „iza šume“. Novak, 1961, 199-200.

⁶⁸⁰ Bojanovski, 1988, 76.

⁶⁸¹ Glavičić, 2009, 44.

stanovnici svrstali su se na stranu Cezara i odolijevali opsadi Pompejevih snaga. Dugotrajna opsada trajala je sve dok se na vijest o dolasku Vatinijeve vojske iz Brundizija, Pompejev legat Marko Oktavije nije povukao. Zbog lojalnosti Cezaru raniji konvent postigao je municipalni status. Epidaur postaje rimski grad koji je, prema rimskim pravnim normama, ustrojen kao kolonija rimskih građana.⁶⁸² Imao je sva obilježja uređenog i planski osmišljenog antičkog grada u urbanističkom i upravnom smislu.⁶⁸³ Pod njegovu jurisdikciju spadalo je i današnje Trebinje sa zaleđem – Ljubomir, Zariječje, Panik i Miruše, Dživar.⁶⁸⁴

Epidaur se razvio u jak ekonomski emporij s razvijenom trgovinom, zanatstvom, manufakturom, zemljoradnjom i stočarstvom. Njegovom razvoju doprinijela je dobra povezanost grada s dubokim zaleđem. U gradu su djelovali brodograditelji, crijepari, drvodjelci, klesari, kovači, kožari, pekari, ribari i mesari. Grad je bio i nosilac trgovine s balkanskim zaleđem, s kojim su ga povezivale komunikacije.⁶⁸⁵

U 1. st. n. e. u gradu su boravile vojne jedinice *Cohors VI Voluntariorum* i *Cohors VIII Voluntariorum*, čiji su pripadnici u gradu ili na gradskoj teritoriji vršili neku veću građevinsku aktivnost, koja bi se najprije mogla povezati s gradnjom puteva.⁶⁸⁶

Pojedini natpisi sadrže podatke o ustroju grada, donose imena magistrata koji su vodili gradsku upravu, istaknutih članova gradskoga vijeća i ostalih uglednika koji su se istakli dobročinstvima u zajednici. O gradnji, obnovi ili ukrašavanju javnih zgrada nisu se brinule samo gradske vlasti, već i bogati pojedinci koji su na taj način podizali lični i porodični ugled u zajednici. Najbrojniji su natpisi nadgrobnog karaktera, na kojima su navedena imena umrlih i onih koji im postavljaju spomen.⁶⁸⁷

Natpisi daju podatke o ponekim urbanim elementima, o obnovi cisterne⁶⁸⁸ te o gradnji trijema.⁶⁸⁹ Otkriveni su materijalni ostaci grada – tragovi pristaništa / luke, dijelovi gradskih zidina, stepenište usječeno u stijenu, ostaci groblja kod mauzoleja, javne terme te akvedukt. Na osnovu natpisa CIL III 1745, gdje se spominje organizacija sportskog takmičenja, zaključeno je postojanje amfiteatra. Konstatovani su i pokretni nalazi, poput arhitektonskih

⁶⁸² Colonia Epidaurina se razvila na teritoriju nekadašnje plerejske civitas. Plereji su držali teritorij između Popova polja i Boke Kotorske, zahvatajući i dio unutrašnjosti oko Trebinja. Bojanovski, 1988, 82.

⁶⁸³ Glavičić, 2009, 44; Novak, 1961, 199.

⁶⁸⁴ Bojanovski, 1988, 81.

⁶⁸⁵ Bojanovski, 1988, 80..

⁶⁸⁶ Bojanovski, 1988, 80; Glavičić, 2009, 48

⁶⁸⁷ Glavičić, 2009, 43, 52, 56.

⁶⁸⁸ CIL III 1750

⁶⁸⁹ CIL III 1749

elemenata, kamenih kvadera i skulptura, novčića i gema, kao i željeznih i bronzanih predmeta.⁶⁹⁰

U naselju Obodu Donjem sačuvan je objekt zvan „Kula Sutivan“, prvobitno spremište za vodu izgrađeno u Dolabelino vrijeme, na kojem se nalazio Dolabelin kip s počasnim natpisom⁶⁹¹ te još dva ili tri počasna kipa. Pretpostavlja se da je na ovom prostoru u neposrednoj blizini grada bilo središnje mjesto šovanja carskog kulta za peregrinske zajednice s teritorije Gornjeg Ilirika.⁶⁹²

Evidentirano je i nekoliko urbanih i suburbanih vila u Sustjepanu, kao i u uvali Tiha i na Obodu. Brojne rustične vile otkrivene su i u Konavlima.⁶⁹³ Na krajnjim terasama u zapadnom dijelu prema rtu poluotoka otkopana je vila čije su prostorije imale pod od mozaika. Pronađeni su nalazi tegula, fragmenti profilirane štukature, kompozitnih kapitela te višebojnih mramornih ploča od zidne oplata ili popločenja poda.⁶⁹⁴

U sredini cavtatskog poluotoka nalazi se malo jezero sa slatkom vodom u spilji Šipun. Klima u spilji je povoljna i postoji mogućnost da je nekada pećina služila za stanovanje ili za zbjeg, a pridaje joj se i kultno značenje.⁶⁹⁵

Lokaciju antičkog pristaništa dokazuju brojni nalazi u moru u sjeveroistočnoj i jugozapadnoj luci, naročito amfore, ostala keramika te kameni blokovi.⁶⁹⁶

MURSA

Područje Murse⁶⁹⁷ bilo je naseljeno od prahistorije do dolaska Rimljana. Do tada je pripadalo keltsko-panonskoj kulturi. Predrimsko naselje bilo je smješteno na teritoriji osječkog Donjeg grada.⁶⁹⁸

⁶⁹⁰ Bojanovski, 1988, 77; Faber, 1966, 30.

⁶⁹¹ CIL III 1741

⁶⁹² Bojanovski, 1988, 77-78, Glavičić, 2009, 46-47.

⁶⁹³ Bojanovski, 1988, 78; Faber, 1966, 26.

⁶⁹⁴ Faber, 1966, 30-32.

⁶⁹⁵ Faber, 1966, 34.

⁶⁹⁶ Faber, 1966, 34.

⁶⁹⁷ Grad Mursa se spominje pod raznim imenima – Mursa maior, Μοῦρσα πόλις, civitas Mursa, Mursa, Mursia, Μυρσών. Ime Mursa znači močvara, močvarni kraj. Brumšmid, 1900, 22; Mayer, 1935, 7.

⁶⁹⁸ Sanader, 2009, 43.

Godine 35. p. n. e. vojskovođa Oktavijan počeo je s osvajanjem zapadnog dijela današnje Hrvatske, te osvojio i Sisak / Sisciju koja je organizovana kao uporište za dalja napredovanja prema Dunavu. Počeci rimske vladavine obilježeni su pobunama i ustancima domorodaca. U blizini Murse boravila je rimska vojska, na što upućuje gradnja logora.⁶⁹⁹ Nakon sloma Batonovog ustanka, Tiberije je ustrojio Panoniju kao posebnu provinciju na čijem je čelu bio rimski namjesnik u statusu prokonzula. Car Trajan je 107. god. n. e. reorganizovao Panoniju na Gornju Panoniju – *Pannonia Superior* i Donju Panoniju – *Pannonia Inferior*. Prvi namjesnik osnovane kolonije Donje Panonije bio je Hadrijan, kasnije rimski car.⁷⁰⁰ Tokom svoje vladavine 133. god. n. e. dodijelio je Mursi status kolonije, te grad od tada nosi ime *Colonia Aelia Mursa*.⁷⁰¹

Mursa je poznata kao grad pravilnog četverougaoanog oblika. Istraživači su skloni teoriji prema kojoj se rimski grad Mursa razvio iz nekadašnjeg vojnog logora. Tumači se nekoliko graditeljskih faza, koje se datiraju iz perioda vladavine Hadrijana do provale Vizigota, poslije 378. godine. U vrijeme Hadrijanove vlasti, a u okviru njegovog nastojanja da obnovi podunavski limes, vladala je jaka graditeljska djelatnost, o čemu svjedoče natpisi.⁷⁰² U natpisu⁷⁰³ pronađenom 1784. godine u Osijeku govori se o dobrotvornosti jednog dekuriona i flamera antičkog Osijeka. Riječ je o gradnji dvostrukih trijemova i pedeset taberni namijenjenih trgovanju, a poduhvat je finansirao Gaius Aemilius Homullinus.⁷⁰⁴

Odbrambene zidine s gradskim vratima opasivale su Mursu s tri strane, jer se sjeverna strana protezala uz obalu Drave. (Tab. 19, sl. 1.).

Blizu grada odigrale su se odlučne bitke. Prva se dogodila u vrijeme cara Galijena, koji je 260. god. pobijedio panonskog legata Ingenua, koga su mesijske legije bile proglasile za cara. Pred bedemima Murse desila se druga odlučujuća bitka za prijestolje 351/352. godine, u kojoj je car Konstancije II pobijedio suparnika Magnencija. U bici je poginulo više od 54.000 vojnika, čime je zadan i težak udarac odbrani carskih granica.⁷⁰⁵

⁶⁹⁹ Pronađeno je trinaest vojničkih zavjetnih natpisa prema kojima se pretpostavlja postojanje vojnog logora u Osijeku. Vojni logor je, vjerovatno, bio pravougaonog oblika i ubiciran je nasuprot gradu, sa onu stranu Drave. Perinić-Muratović, 2004, 97.

⁷⁰⁰ Sanader, 2009, 43-44

⁷⁰¹ Spomenik sa natpisom CIL III 3280 govori kada je Hadrijan podigao Mursu na koloniju. Brunšmid, 1900, 23; Ferjančić, 2002, 49.

⁷⁰² Sanader, 2009, 44

⁷⁰³ CIL III 3288=D 05600

⁷⁰⁴ Brunšmid, 1900, 24; Suić, 1985, 57.

⁷⁰⁵ Brunšmid, 1900, 25; Sanader, 2009, 44; Bunson, 2002, 378.

Antička Mursa bila je grad s pravilnim rasterom ulica s forumom, hramovima, bazilikom, vijećnicom, termama i amfiteatrom. Godine 1985. pronađeni su i temelji antičkog mosta preko rijeke Drave. Konstatovana su četiri kamena pilona mosta u koritu te rijeke.⁷⁰⁶ Istraživanja su otkrila i stambene blokove s raskošnim gradskim vilama iz perioda od 2. do 4. st. n. e. Istražene vile u južnom i zapadnom dijelu sadržavale su niz odaja različitog oblika veličine i namjene, kao i atrij, peristil i trijem. Imale su unutrašnju dekoraciju s mozaičnim podovima i freskama.⁷⁰⁷

Mnogi pokretni spomenici svjedoče o stanovništvu, običajima i načinu života antičkog Osijeka. Grad je bio sjedište carskog prokuratora, čiji je zadatak bio ubiranje poreza. Stanovnici Murse štovali su kult Jupitera, Herkula i Merkura. Sačuvale su se posvete egipatskim kultovima Izidi i Ozirisu, kao i ostaci orijentalnih kultova Mitre i Kibebe. U Mursi je 351. god. n. e. postojala bazilika mučenika u koju su se sklonili car Konstancije i murski biskup Valens. U velikom broju grobova otkriveni su nalazi nakita te grobnih priloga - različite posude, svjetiljke, novčići i lični pokojnikovi predmeti.⁷⁰⁸

Grad je bio značajan trgovački centar u Panoniji. Najjači je bio uvoz robe iz Italije. Preko Akvileje stizalo je ulje u amforama, sigilatno posuđe, tanki pehari, glinene lampice, posuđe od bronzine i staklena roba. Galska i rajnska bronzana industrija opskrbljivale su Panoniju i bronzanim posuđem, okovima za namještaj, za kola i konjsku opremu, fibule, dok su staklarske radionice snabijevale staklenom robom. Iz Egipta su dolazili kurioziteti, zlato iz Dakije, balzamarij s Ponta, razne vrste mramora s grčkih otoka te staklo iz Male Azije i Sirije. U Mursu su, osim bronzanog posuđa, bronzanih svjetiljki i figurica, dolazile i fibule raznog oblika, stila, izrade i materijala, luksuzni koštani predmeti (igle, ukosnice, narukvice, koštane figure) i prstenje s gemama.⁷⁰⁹

Postojale su različite radionice koje su radile za lokalne potrebe grada. O proizvodnji cigli, o radu ciglana na teritoriji grada, dokaz su i pronađene opeke sa žigovima. Na osnovu pečata *IMP. HAD*; *IMP.*; *IMP. N.*; *CAES. N.* i *IMP. AI* zaključuje se da su prve ciglane proizvodile opeku u doba cara Hadrijana i Antonina Pija. Jedan od najrazvijenijih zanata bio je lončarski, što dokazuju nalazi lončarskih peći, brojni kalupi za proizvodnju posuđa,

⁷⁰⁶ Sanader, 2009, 47; Migotti, 2014, 114.

⁷⁰⁷ Migotti, 2014, 113.

⁷⁰⁸ Sanader, 2009, 47-48; Brunšmid, 1900, 26.

⁷⁰⁹ Pinterović, 1978, 117-122.

svjetiljki i keramoplastike. Natpis *collegae lapidari*, uklesan u jednoj nadgrobnoj steli (stela Valerija Marcijala), svjedoči da su postojale i klesarske radionice.⁷¹⁰

SISCIA

Grad Sisak smješten je u dijelu plodne Panonske nizije, na mjestu gdje rijeka Kupa utječe u Savu. U predrimsko doba ovo područje nastanjivala su ilirsko-panonska plemena Varcijani, Kolapijani, Oserijati i Segestani. Grad se pojavljuje i pod imenom *Segestica* kod Strabona, Plinija Starijeg i Apijana. Opisivan je kao dobro utvrđeno mjesto, opasano Savom i Kupom. Izvori smještaju Segestiku na desnu, a Sisciju na lijevu obalu Kupe. Od 1. st. u izvorima se spominje samo Siscija. Utvrđeni opidum *Segestica* dugo je odolijevao rimskim osvajanjima da bi ga konačno 35. god. p. n. e. poslije trideset dana osvojio Oktavijan, smatrajući ga ključnim strateškim polazištem za osvajanje Panonije. Od tada se *Segestica* u izvorima više ne spominje, a na lijevoj obali Kupe razvio rimski vojni logor i civilno naselje *Siscia*. U vrijeme panonsko-delmatskog ustanka u Sisciji se nalazio Tiberijev glavni vojni štab, logor IX legije Hispana, vojna posada i vojna luka.⁷¹¹

Antički Sisak je osnovan dedukcijom veterana Ravenske flote.⁷¹² Zahvaljujući plovnosti Save, Siscija je vremenom postala važna riječna luka. U vrijeme cara Vespazijana oko 71. god. n. e. uzdignuta na rang rimske kolonije, *colonia Flavia Siscia*.⁷¹³ U grad i okolinu su se naselili veterani, vojnici, veliki broj mornara, Italika i Orientalaca. Orientalci su se bavili činovničkim i trgovačkim poslovima, te su kupovali velike posjede. Bila je i vrlo važno prometno čvorište mnogih puteva koji su povezivali zapadne s istočnim provincijama. Grad je bio i živo trgovačko središte u kojem se trgovalo žitom, vunom⁷¹⁴ i ostalim proizvodima. Ovdje je bila smještena uprava za rudnike, sjedište carskog ureda za ubiranje poreza, te ostala finansijska upravna tijela, kao i stanica za *publicum portorium Illyrici*.⁷¹⁵

⁷¹⁰ Pinterović, 1978, 123-125; Brunšmid, 1900, 24; Gorenc, 1967, 16.

⁷¹¹ Hoti, 1992, 133-138; Vrbanović, 1981, 188; Zaninović, 1986, 63; Tončinić, 2015, 12.

⁷¹² Dokaz za to navodi se vojna diploma od 5. aprila 71. god. pronađena u Saloni u kojoj je navedeno da su veterani Ravenske flote *deducti in Pannoniam*, CIL XVI 14. Ferjančić, 2002, 16.

⁷¹³ Sanader, 2009, 85.

⁷¹⁴ Iz doline Kupe potječu brojne olovne tesere - oznake za obilježavanje bala vune. Radi se o malim olovnim pločicama, nepravilnog pravougaonog oblika, probušenim jednom rupicom kako bi se tesera mogla privezati za neku trgovačku robu pomoću žice. Svi nose urezane natpise izvedeni kapitalnim slovima ili starijim oblikom rimskog kurzivnog pisma. Na jednom olovnom tesorom nalazi se natpis koji spominje toponim *Segestica*. Natpis je ujedno jedini epigrafski spomen Segestike. Radman-Livaja, 2008, 153-154.

⁷¹⁵ Sanader, 2009, 85; Hoti, 1992, 144; Vrbanović, 1981, 189-190.

Bila je poprište velikog prometa, te povezana saobraćajnicama preko Emone s Akvilejom na zapadu, Sirmijumom na istoku i Salonom preko Savarije na jugu.⁷¹⁶

Grad elipsastog oblika se prostirao na površini 47 hektara unutar bedema. Imao je pravilan raster ulica, a uočeni su i tragovi podjele gradskog tkiva na stambene blokove. Na nekoliko mjesta otkriveni su odbrambeni zidovi koji su podignuti na prijelazu iz 2. u 3. st. i obnovljeni u 4. st. Bili su izgrađeni od opeke i kamenih blokova vezanih žbukom, te ojačani unutrašnjim pravougaonim tornjevima i jednim vanjskim. Rijeka Kupa je na zapadnoj strani zamjenjivala prirodni opkop koji je inače pratio vanjski plašt bedema na sve tri preostale strane. Rimska kolonija imala je teatar, amfiteatar, slavoluke, portike, baziliku, tržnicu, terme, vodovod i masivnu žitnicu.⁷¹⁷

Postojanje teatra dokazuju epigrafski spomenik⁷¹⁸ glumca Leburne, profesionalnog prvaka glumačke družine, nalazi komičnih i tragičnih maski datiranih od 1. do 4. st. n. e., uljanih svjetiljki s prikazom teatarskih maski, brojne koštane tesere koje su služile kao ulaznice za teatarske predstave i amfiteatarske igre. Amfiteatar se, vjerovatno, nalazio izvan bedema *extra muros*, tačnije s desne strane rijeke Kupe na teritoriji Novoga Siska. U gradu su se odvijale i gladijatorske borbe, što dokazuju nalazi glinene svjetiljke na kojima su prikazani razni motivi gladijatorskih igara (pojedinačni likovi gladijatora, sekutori u različitim pozama, scene borbi, različita gladijatorska oprema, scena amfiteatra, prikaz scene vozača takmičara na dvopregu u živom trku). Antički Sisak je imao sjajnu poziciju i za održavanje naumahija - gladijatorskih borbi na vodi,⁷¹⁹ koje su se mogle održavati neposredno ispod gradskih zidina na Kupu.⁷²⁰

U gradu i predgrađu pronađeni su fragmenti greda, kapitela, vijenca, frizova od vapnenca i mramora, koji dokazuju postojanje raskošno opremljenih javnih i privatnih zgrada. U blizini istočnog gradskog zida pronađeno je raskošno zdanje *domus* iz 2. stoljeća. Zgrada je bila opremljena podnim grijanjem, a sastojala se od većeg broja različitih odaja ukrašenih freskama, mramornom zidnom oplatom i mozaicima.⁷²¹ U južnom dijelu grada sačuvani su drveni piloni mosta preko Kupe, a na desnoj obali, na položaju Kovnica u zapadnom dijelu

⁷¹⁶ Durman, 1992, 122-124.

⁷¹⁷ Migotti, 2014, 110; Sanader, 2009, 85; Lolić, 2015, 13.

⁷¹⁸ CIL III 3980=AIJ 00570

⁷¹⁹ *Naumachia*, od grčke riječi *naus* – brod i *makho* – borba, u antička vremena predstava pomorske bitke u cirku ili areni, znači i sam bazen za održavanje takve predstave. Carcopino, 1981, 233.

⁷²⁰ Vukelić, Pernjak, 2013, 10-22.

⁷²¹ Migotti, 2014, 113.

grada, pronađeno je i oko 200 hrastovih pilona, i danas vidljivih tokom niskog vodostaja, koji se tumače kao podgradnja lučkog pristaništa.

Bile su i razvijene društvene igre, što potvrđuje velik broj pronađenih tesera – žetona, igračih kocki i pločica. Zona zabave bila je smještena na obali Kupe, vjerojatno između gradskih termalnih sklopova.⁷²² Na tlu grada konstatovani su nalazi kultne plastike (figuralni predmeti), fragmenti sprava za mjerenje težine, pribor za rasvjetu (vage - *librae*, *sterae*, lanac, utezi, kandelabar - svijećnjak)⁷²³ te nalazi staklenih posuda, balzamariji (plavog i zeleno-plavog stakla), čaša, tanjirić oblika patere od svijetlozelenog providnog stakla, *olla cineraria*, dosta oružja (željezne strelice, željezni balistički projektili, olovne tanadi, koplja, kratki i dugi mačevi, bodeži), zaštitne opreme (šljemovi, oklopi i štitovi), tribuli, vojničke i konjske opreme⁷²⁴, kao i keramičke posude (amfore, vrčevi, žare).⁷²⁵ Od zanimljivih pokretnih nalaza je i zemljana posuda⁷²⁶ (štedna kasa) koja je nađena razbijena na ostacima antičkog zida. Sadržavala je 41 novčić careva Galijena, Klaudija II Gotskog, Tetrika I iz 3. st. n. e.⁷²⁷

Pronađeni natpisni spomenici govore o strukturi stanovnika, njihovim vjеровanjima, upravi, porijeklu, staležu i zanimanju. Štovani su Jupiter, Liber, Herkul, Silvan, egipatski kult Izide, orijentalni kultovi Mitre i Kibebe. Sačuvane su i posvete pojedinim carevima te natpisi koji se odnose na građevinske djelatnosti i obnovu objekata.⁷²⁸

Siscija je u vrijeme cara Trajana ušla u sastav provincije *Pannonia Superior*, a 194. god. n. e. od cara Septimija Severa dobila je novi kolonijalni status, *colonia Septimia Siscia Augusta*.⁷²⁹ U periodima ugroženosti rimskih granica od upada i najezdi barbara kovalo se oružje koje je cestovnim i riječnim putem dopremano iz obližnjih rudnika. U periodu vladavine cara Galijena u 3. st. n. e. utemeljena je carska kovnica novca, koja je u početku bila manji ogranak rimske kovnice. U početku su u njoj radili majstori dovedeni iz Rima.

⁷²² Vukelić, Pernjak, 2013, 23.

⁷²³ Košćević, 2002, 101-103.

⁷²⁴ Radman-Livaja, 2001, 137-139, Radman-Livaja, 2004, 23-118.

⁷²⁵ Košćević, 2003, 89-91.

⁷²⁶ Posuda je izrađena na lončarskom kolu, kruškolikog je oblika i ravna s dna. Sa gornje strane formirano je plitko udubljenje sa prorezom za ubacivanje novca. Bila je izrađena sa kružnim otvorom na svom dnu, koji je sa vanjske strane bio naknadno zatvoren nalijepljenim slojem gline, te je tek potom cijela posuda bila pečena. Radilo se o rješenju koje je omogućavalo otvaranje kase uz izbjegavanje razbijanja cijele posude. Razbijena je slučajno, možda u okolnostima u kojima je stradao i objekt u kojem je pronađena. Vjerojatno je bila skrivena ili ju je vlasnik zaboravio ili je u ovakvim okolnostima napustio svoje prebivalište i nije imao vremena ponijeti svoju uštedu. Dukat, Šarić, 1996, 97.

⁷²⁷ Dukat, Šarić, 1996, 97-98.

⁷²⁸ Zaninović, 1981, 201-207.

⁷²⁹ Vrbanović, 1981, 189; Hoti, 1992, 145.

Tako je i prvi novac kovan u Sisciji bio sličan novcu iz Rima. To se promijenilo kako je kovnica postajala važnija. Radila je sve do početka 5. stoljeća i u to vrijeme kovala je najveći dio novčane mase u Panoniji. Veliki dio novca kovan je za vojničke plate, a kad se u gradu kovalo najviše novca, radilo je i sedam ureda koji su nadgledali proizvodnju. U vrijeme vladavine cara Proba (276-282) počinju se kovati i bronzani medaljoni.⁷³⁰

Provincije su ponovo izmijenjene dolaskom na vlast cara Dioklecijana. Panonija Superior podijeljena je na *Pannoniu Primu* i *Saviu*. Siscija je postala centar Savije s kovnicom i riznicom provincije.⁷³¹ Tokom borbe između Konstancija II i Magnencija, Sisak je pretrpio teška pustošenja, pljačkanje i nered. Iako s prekidima, kovnica novca je nastavila raditi. Kolanje i kovanje novca indicira ekomsku živost grada na izmaku 4. stoljeća. Pronađeni su primjerci novčića Valentijana II, Teodozija I, Honorija i Arkadija.⁷³²

AQUAE IASAE

Naselje *Aquae Iasae*, poznato ljekovito i trgovačko središte, nalazilo se na prostoru današnjeg grada Varaždinske Toplice. Naselje je nastalo na izuzetno povoljnom položaju, s blagom klimom, zaštićeno sa zapada Topličkim gorjem, a na istoku i jugu visokim brdima Kalnika. Termalna sumporna voda koja izvire u Varaždinskim Toplicama (na mjestu izviranja temperatura joj je 58°C; vrlo je ljekovita i pogodna za liječenje raznih bolesti i povreda) bila je glavni razlog za višegodišnje kontinuirano naseljavanje ovog prostora.⁷³³

Rimljani su od 13. god. p. n. e. do 9. god. osvojili teritoriju provincije Panonije. Naselje je dobilo ime po plemenu Jasa, koje je nastanjivalo ovo područje. Prema Jasima "posjednicima toplih vrela", „Topličanima” nazvane su Varaždinske toplice - *Aquae Iasae*. Pronađeni su kameni natpisi koji spominju *res publica Iasorum* u današnjem Daruvaru, koji je vjerovatno bio sjedište plemena.⁷³⁴ Mjesto je administrativno pripadalo općini grada Petovija / Ptuj - *res publica Poetoviensis* koji je pod Trajanom postao kolonija. Kolonija Ptuj nalazila se na strateškom položaju, od čega je profitirala i *Aquae Iasae*.⁷³⁵

⁷³⁰ Sanader, 2009, 85-86; Hoti, 1992, 147.

⁷³¹ Hoti, 1992, 149; Gračanin, Bilogrivić, 2014, 3.

⁷³² Hoti, 1992, 150-151; Sanader, 2009, 87; Gračanin, Bilogrivić, 2014, 7-8.

⁷³³ Nemeth-Ehrlich, Kušan-Špalj, 2014, 133; Gorenc, Vikić, 1980, 3.

⁷³⁴ Mayer, 1935, 70.

⁷³⁵ Sanader, 2009, 17.

Na najvišoj terasi Topličkog brežuljka Rimljani su izgradili javni i kupališni dio naselja uz izvor termalne sumporne vode. Stambeni dio bio je smješten na nižim terasama, dok su objekti u podnožju vezani uz promet, trgovinu i sajmište. Oblik i razvoj rimskog naselja *Aquae Iasae* bio je prilagođen prirodnim uvjetima, položajem izvorišta i reljefom s prirodnim terasama.⁷³⁶

U prvoj polovini 1. st. n. e. Rimljani su sagradili kupalište koje se upotrebljavalo nekoliko stoljeća. Rimske terme s javnim zgradama tokom stoljeća više puta su obnavljane i proširivane.⁷³⁷ Najbolje su poznati i sačuvani oni mlađi arhitektonski objekti koji potječu iz perioda cara Konstantina (306-337). U ovom periodu terme su bile renovirane i proširene, što dokazuje natpisna ploča⁷³⁸ u kojoj je navedeno da je car Konstantin obnovio sve trijemove i naselje koje je bilo oštećeno u požaru i uveo održavanje sedmičnih sajмова tokom cijele godine.⁷³⁹ (Tab. 19, sl. 2.).

Na cijeloj površini parka današnjeg lječilišta arheološka istraživanja otkrila su banjske komplekse, forum i kapitolij - sakralni dio. Antički banjsko-lječilišni objekti nalazili su se u neposrednoj blizini današnjeg, savremenog lječilišta, što govori da je nekad kao i danas presudnu ulogu u lociranju zdravstvenih zgrada odigrao izvor ljekovite vode.⁷⁴⁰

Forum je bio okružen trijemovima u čijem se središtu nalazio nimfej – uređeni izvor koji je bio oblikovan kao bunarska kućica - edikula, pravougaonog tlocrta, u čiju se unutrašnjost s izvorom ulazilo stepenicama. Nimfej je bio ukrašen pločama s reljefima koji su imali prikaz triju nimfi. S foruma se velikim stubištem prema sjeveru dolazilo do kapitolija - hrama u kojem su štovani Jupiter, Junona i Minerva. S južne strane foruma nalazilo se kupalište koje se sastojalo od nekoliko arhitektonskih cjelina, od kojih se isticala kupališna bazilika s popratnim odajama koje su imale i hipokaust. Zidovi terma bili su oslikani, a podovi popločani bijelom žbukom.⁷⁴¹

U početku rimske vlasti kupalište su koristili vojnici. O njihovom prisustvu svjedoče brojni natpisi na kojim izliječeni vojnici zahvaljuju za uspješno liječenje i oporavak. Votivni natpisi su posvećeni Silvanu, Dijani, nimfama, Liberu i Fortuni. Kupalište su poslije koristili i

⁷³⁶ Nemeth-Ehrlich, Kušan-Špalj, 2014, 133; Vikić-Belančić, 1978, 168.

⁷³⁷ U razvoju i funkcioniranju cijelog termalnog kompleksa izdvaja se nekoliko vremenskih i građevinskih faza: ranocararska, elijevisko-antonijanska i konstantinovska faza. Gorenc, Vikić, 1980, 4.

⁷³⁸ CIL III, 04121

⁷³⁹ Nemeth-Ehrlich, Kušan-Špalj, 2014, 134; Sanader, 2009, 17; Vikić-Belančić, 1978, 168.

⁷⁴⁰ Sanader, 2009, 17-19.

⁷⁴¹ Sanader, 2009, 19; Gorenc, Vikić, 1980, 12.

civili, o čemu također dokazuju brojni epigrafski nalazi. Uz veliko kupalište razvilo se civilno naselje u kojem su, osim stambenih zgrada, bili smješteni i dućani, radionice i konačišta.⁷⁴²

Rimljani su saradivali s domorodačkim stanovništvom Jasima, čiji se karakterističan način obrade drveta, učvršćivanja tla i temelja te izrađivanja krovnih konstrukcija razlikovao od rimskog. Naselje je dostiglo visoku privrednu razvijenost i kulturni nivo, što dokazuju i ostaci skupocjene uvezene keramike te domaćih predmeta izrađenih od kamena, stakla, metala, keramike i kostiju. Kada je kršćanstvo zamijenilo pagansko vjerovanje, sužavao se prostor banjskog dijela, dok se širio dio za javni i društveni život. *Basilica Thermarum* je pretvorena u sakralnu zgradu koja je dobila stropne slikarije sa simbolima kršćanstava.⁷⁴³ *Aquae Iasae* je od 1. st. bilo poznato i cijenjeno lječilište, a brojne skulpture, reljefi te zavjetni natpisi svjedoče o kulturnom i magijskom karakteru prostora oko izvora termalne vode, a što je dodatno bilo naglašeno karakterom i arhitekturom pojedinih zgrada.

NIŠ

Današnje krajeve Niša u predrimskom periodu naseljavali su Iliri, Tračani, Kelti i ostali narodi. Kelti su u 3. st. p. n. e. potukli Ilire, zauzeli ove krajeve i Nišu dali ime *Naissus*.⁷⁴⁴ Postepeno širenje rimske vlasti u oblastima centralnog Balkana u buduće provincije Mezije⁷⁴⁵, kojoj će pripasti i Nais, uslijedilo je poslije uspješnog ratovanja Gaja Skribonija Kuriona u tzv. Dardanskom ratu, *bellum Dardanicum* 75-73. god. p. n. e.⁷⁴⁶

Godine 29. p. n. e. dardanska teritorija⁷⁴⁷ ušla je u sastav novoosnovane provincije, da bi 86. god. n. e. Domicijanovom podjelom provincije na Donju i Gornju Meziju (*Moesia Inferior et Moesia Superior*) teritorija bivšeg Dardanskog kraljevstva ušla u sastav Gornje Mezije. Okrug Dardanija u donjoj Meziji preuredio je u posebnu provinciju car Dioklecijan, s

⁷⁴² Sanader, 2009, 19-20.

⁷⁴³ Sanader, 2009, 23; Gorenc, Vikić, 1980, 20.

⁷⁴⁴ Naissus znači „Vilin grad“. Prema paganskom vjerovanju da se iz niških bara pojavljuju vile, grad je dobio ime po „Vilinoj rijeci“ - Navissus, kako su Kelti nazivali rijeku Nišavu. Pod imenom Ναισός grad se prvi put spominje oko sredine 2. st. n. e. u Geografiji Klaudija Ptolomeja, koji ga navodi kao prvog među četiri najveća grada u Dardaniji. Drča, (pdf), 49-50, Petrović, 1976, 23.

⁷⁴⁵ Rimska provincija Mezija nalazila se na teritoriji današnje Srbije, Bugarske i Rumunije duž južne obale Dunava.

⁷⁴⁶ Petrović, 1976, 30.

⁷⁴⁷ Dardanija je zauzimala područje današnjeg Kosova, južne Srbije, sjeverozapadnog dijela Makedonije i istočne Albanije.

glavnim gradom Naissusom. U periodu kasnog Carstva grad je pripao provinciji Sredozemna Dakija - *Dacia Mediterrana*.⁷⁴⁸

Grad se nalazio u središnjem dijelu provincije, koja je povezivala zapadni dio Carstva s Istokom. Kroz Naissus prolazio je put koji je išao prema Dunavu dolinama Timoka i Morave, a na istok je išao put koji je vodio preko Serdike i Filipopolja do moreuza (tj. kasnije Konstantinopolja). Preko grada je prolazio i *via militaris* - vojnički put koji je povezivao Podunavlje i Lješ - *Lissus*.⁷⁴⁹ Ne zna se kada je Naissus postao municipij, ali sigurno se može reći jeste da je on to bio krajem 2 st. n. e. Kao rimski grad s određenim samoupravnim pravima, Nais je potvrđen u jednom natpisu⁷⁵⁰ iz 2. st. n. e., u kojem se spominje *Marcus Aurelius Posidonius*, dekurion municipija Naisa.⁷⁵¹

U drugoj polovini 2. st. n. e., u vrijeme Markomanskih ratova, Nais je bio središte za organizaciju odbrane sjeverne Dardanije. Do sredine 3. st. n. e., zahvaljujući povoljnom geografskom položaju na raskrsnici puteva, postao je stjecište vojnika, veterana i njihovih porodica, trgovaca i drugih doseljenika, a grad je u to vrijeme imao i vojničko osiguranje. U vrijeme cara Klaudija II vođena je odlučna borba kod Niša, u kojoj je car 269. god. n. e. potukao Gote. Ovom pobjedom otklonjena je za duži period opasnost s granica carstva, a caru pobjedniku dodijeljena je titula *Gothicus*. Njegova pobjeda snažno je odjeknula u gradu i utjecala na njegovu dalju sudbinu. Grad je bio važno stjecište rimskih careva u 3. i 4. st. n. e.⁷⁵²

Početak 4. st. n. e. počeo je blistav period u historiji i životu grada, dolaskom na carsko prijestolje cara Konstantina, koji je rođen u Naisu 280. god. n. e. Nekoliko puta je boravio u rodnom gradu, koji je ukrasio raskošnim javnim, profanim i sakralnim građevinama.⁷⁵³ Više carskih edikata potpisano je u Naissusu.

Ulice grada, široke do 4,5 m, ukrštavale su se pod pravim uglom, s tačnom orijentacijom prema stranama svijeta. Bile su popločane kamenim pločama te imale i slivnike. Uz ulice je postojao portik sa stubovima na koji su izlazile građevine. Grad je imao kanalizacijsku mrežu.⁷⁵⁴ U centralnom dijelu nalazio se forum, s različitim administrativnim

⁷⁴⁸ Ljubomirović, 2004, 87.

⁷⁴⁹ Ljubomirović, 2004, 87.

⁷⁵⁰ IMS IV 00010 = ILJug II 00578 = AE 1934 00190

⁷⁵¹ Ljubomirović, 2004, 88; Petrović, 1976, 33.

⁷⁵² Petrović, 1976, 32-36; Ljubomirović, 2004, 89; Maškin, 2002, 520; Rimsko Carstvo, 2007, 617.

⁷⁵³ Drča, (pdf), 50; Petrović, 1976, 37.

⁷⁵⁴ Bačanić, 2010, 542-543.

građevinama, kurijom - zgradom u kojoj su bile gradske službe, basilikom za sudske procese, hram posvećen Jupiteru i brojne druge zgrade. Na forumu su bile izloženi kipovi careva i ostalih gradskih dostojanstvenika.⁷⁵⁵

Postojale su radionice - *fabrica armorum* za proizvodnju vojne opreme. Radionice su podizane u blizini rudnika iz kojih su se dobijali metali, prije svega željezo, potrebni za izradu oružja za vojne jedinice duž Dunava. Postojala je i radionica - *officina* za izradu predmeta od plemenitih metala. Neki od predmeta izrađeni u ovim radionicama imaju ugravirane posvete vladarima i medaljone koji ukazuju na carske radionice.⁷⁵⁶

U bližoj okolini grada otkrivene su luksuzne zgrade za stanovanje - *villa rustica habitatoria* i prostrane zgrade za smještaj i preradu poljoprivrednih proizvoda - *villa rustica fructuaria*. Vlasnici vila bile su privatne osobe, veterani, imućni trgovci ili pripadnici rimske elite – *patriciji*. Vile su otkrivene na Viniku, na Gorici, Ribniku te Medijani. U vili na Viniku otkrivena je velika količina rimskog novca iz vremena od 1. do 3. st. n. e. Nađeni su i kalupi za kovanje novca, pa se pretpostavlja da je riječ o državnoj riznici ili kovnici novca. U unutrašnjosti vile na Gorici otkrivena je ostava rimskog srebrenog posuđa i novčića.⁷⁵⁷

Najveću površinu zauzimalo je naselje s vilama i vikusom *Mediana*. Na osnovu izgleda vila utvrđeno je da je naselje na Medijani podignuto u vrijeme Konstantina Velikog koncem 3. i nastavljeno početkom 4. st. n. e. kada Niš i Medijana postaju privremena rezidencija rimskih careva.⁷⁵⁸ Otkriveno je više objekata, među kojima je zgrada s mozaicima, terme, dio palate s peristilom te objekat s oktogonalnom prostorijom. Između vila bili su široki međuprostori, bašte i poljoprivredna imanja. Osim rezidencijalnih luksuznih građevina s podovima u mozaiku, freskama na zidovima, hipokaustnim sistemom grijanja, ukrašenih skulpturama i raznobojnim mermerom, tu su i zgrade za smještaj poljoprivrednih proizvoda i njihovu preradu.⁷⁵⁹

Na teritoriji koju je zahvatala Mediana otkriven je *castellum aquae*, odnosno antički vodotoranj. Građevina se definiše kao rezervoar protočno akumulacijskog tipa. Bio je ukopan

⁷⁵⁵ Ljubomirović, 2004, 90.

⁷⁵⁶ Ljubomirović, 2004, 89; Petrović, 1976, 32.

⁷⁵⁷ Petrović, 1976, 59-61; Bačanin, 2010, 544.

⁷⁵⁸ Ljubomirović, 2004, 90.

⁷⁵⁹ Petrović, 1976, 62-64; Jeremić, 2006, 88.

u vodonepropustljivo zemljište od žute gline. Imao je funkciju smirivanja, taloženja i filtriranja vode, a onda distribucija krajnjem korisniku.⁷⁶⁰

Naselje na Medijani često je, više nego Nais, bilo izlagano ratnim pustošenjima, pljačkanjima posebno u nemirnim vremenima koji su prethodili hunskoj opsadi Naisa, a kasnije i tokom cijelog 5. stoljeća.⁷⁶¹

Vojni logor četverougaoanog oblika, s masivnim zidovima i tornjevima, imao je funkciju odbrane neutvrđenog medijanskog naselja. Zapadno od logora, otkrivena je zgrada za prihvatanje, filtriranje i distribuciju vode.

U okolini vila na Viniku, Gorici, Ribniku i Medijani otkrivene su grobnice. Na prostoru Gradskog polja pronađeno je vojničko groblje iz 1. st. n. e. i civilno groblje iz 2. i 3. st. n. e. te nekropola na Trgu oslobođenja, datirana iz 2. do 4. st. n. e.⁷⁶²

U užem dijelu grada, u Nišavi, na Medijani i širem gradskom arealu otkriveni su dijelovi skulptura, carski portreti (portret cara Konstantina Velikog), portreti i kipovi mitološkog karaktera te reljefi.⁷⁶³ Pronađeni su predmeti za svakodnevnu upotrebu - zdjele, krčazi, lampe, cilindrična mjerica, nakit od zlata, srebra, bronzne, staklene paste i željeza, češljevi, privjesci, ukosnice i igle), dijelovi drški ili oplata raznovrsnog oružja i oruđa, farmaceutska ili kozmetička pomagala.⁷⁶⁴

Iz priloženog se može shvatiti da je razvoj rimskih gradova pratio tadašnju političku situaciju (borbe za vlast, ratovi) i zavisio od geostrateškog položaja. Gradovi u pograničnim dijelovima imali su izrazitiji vojni karakter, dok je blizina putnih komunikacija (razna čvorišta, luke i sl.) uvjetovala razvijanje trgovačkih i kulturnih djelatnosti. Svi rimski gradovi na prostoru Zapadnog Balkana imali su forume, amfiteatre, teatre, terme, akvadukte. U Bosni i Hercegovini su više gravitirali termalnim izvorima i rudokopima, za razliku od većih gradova u Dalmaciji. Iako na teritoriji Bosne i Hercegovine još nisu otkriveni ostaci amfiteatara, ni teatar, može se govoriti o razvoju kulture i popratnih djelatnosti poput pozorišnih predstava što svjedoče pronađeni predmeti sa teatarskom tematikom (bronzana

⁷⁶⁰ Bačanin, 2010, 543.

⁷⁶¹ Petrović, 1976, 64.

⁷⁶² Bačanin, 2010, 545.

⁷⁶³ Drča, (pdf), 52-53.

⁷⁶⁴ Drča, (pdf), 55-57.

statueta komičara iz sela Prevale kod Duvna, tri bronzane aplikacije iz sela Vinice kod Duvna na kojima su izrađene pozorišne maske, zemljana svjetiljka sa prikazom pozorišne maske na disku - pronađena u Sovićima kod Gruda u Hercegovini, zemljana posuda sa prikazom četiri pozorišne maske - pronađena u dolini Japre kod Bosanskog Novog, motiv teatarskih maski izrađen u mozaicima otkrivenim na Ilidži – *Aquae S...*, te kamena ploča sa reljefom Herakla i Alkeste iz Crkvine kod Golubića – Bihać. Prikazana scena dovodi se u vezu sa Euripidovom tragedijom Alkeste⁷⁶⁵).

⁷⁶⁵ Paškvalin, 1981, 243-246.

ZAKLJUČAK

Proces urbanizacije počeo je sa samim počecima civilizacije i stvaranja gradova. Prve civilizacije nastale su na plodnoj zemlji blizu velikih azijskih i afričkih rijeka: Tigrisa i Eufrata u Mezopotamiji, Nila u Egiptu te Žute rijeke u Kini. Na tim prostorima nastala su carstva zasnovana na snažno razvijenoj poljoprivrednoj ekonomiji. Od presudnog značenja za razvoj gradova bilo je otkriće novih oruđa i metoda u proizvodnji hrane, pluga, navodnjavanja i uzgoja stoke. Razvojem agrarnog kompleksa naseljavan je, izgrađivan i razvijan niz naselja koja su postala značajna politička, ekonomska i kulturna središta.

Na obalama Male Azije, grčkog kopna i drugih otoka razvila se bogata i raznovrsna kultura koja je na razmeđu dva kontinenta udarila jake temelje klasičnoj grčkoj i evropskoj civilizaciji. Antički gradovi imali su autonomiju i administraciju te su bili i gradovi države. U središtu većine starogrčkih gradova nalazila se akropola ili „gornji grad“. U mikenskom periodu na području uzvisine bila je utvrda u središtu polisa, gdje se nalazila palata kralja i stanovi njegovih sluga. Poslije propasti mikenske kulture palate su nestale, ali kasnije, obnovom grčke civilizacije, bivaju zamijenjene hramovima.

Grčki gradovi su razvili snažnu kolonizaciju i bogatu privrednu razmjenu na cijelom mediteranskom prostoru. U novi svijet Grci su donijeli kulturne, religijske i ekonomske tekovine. Jedno od kulturnih obilježja grčkog svijeta bilo je poznavanje planske gradnje gradova. Ideja planiranog grada potjecalo je iz perioda kolonizacije, odnosno iz Jonije na obalama Male Azije. Urbanistička shema, koju je formulisao arhitekta i urbanist Hipodam, predviđala je pravilnu podjelu gradskog područja s nekoliko širokih uzdužnih ulica, preko kojih je prelazilo nekoliko okomitih ulica s velikim brojem jednako udaljenih malih ulica. Unutar ove sheme bile su raspoređene velike građevine i trgovi.

Grčki kolonisti slijedili su napatke za gradnju gradova iz matičnih krajeva. Osnivanje grčkih kolonija na otocima i obali Jadrana za ilirska plemena je bilo značajno jer su s Grcima uspostavili trgovačke veze i na taj način došli u kontakt s naprednom antičkom kulturom. Najveći kulturni utjecaj Grci su izvršili na plemena koja su naseljavala Hercegovinu, naročito na Daorse. Utjecaj grčko-helenističke kulture pratio se preko elemenata urbanizacije i graditeljstva, tipova materijalne kulture i pojedinih elemenata duhovne kulture.

Grčki gradovi uveli su urbanistička načela i graditeljske inovacije, gradsko planiranje, jake fortifikacije, javne zgrade, katastarsku podjelu zemljišta, nekropole, kvalitetnu obradu kamena, žbuku, nove arhitektonske elemente. Urbanistika grčkih gradova malo je utjecala na arhitekturu i način življenja ilirskih naselja. Utvrđena naselja domorodaca bila su smještena pretežno na vrhovima brežuljaka s pravilnim rasporedom kuća i stalnim komunikacijama popločanim kamenom, ali i u ravničarskim predjelima, uz velike rijeke. Na uzvišenjima je bilo teško primijeniti sistem grčke gradogradnje s hipodamskim rasporedom ulica i gradskih sadržaja. Grčki utjecaj se prepoznao po načinu podizanja gradskih zidina. Aglomeracija iz mlađeg željeznog doba u Ošanićima kod Stoca pripada naselju mediteranskog tipa, gdje se uočavaju osnovni elementi helenističke gradske civilizacije.

Širenjem granica Rim je postao jedno od najvećih carstava u antičkom svijetu. Osvajanjem teritorije današnje Bosne i Hercegovine promijenjena je njena etnička slika. Ilirik je postao multietnička, multivjerska i multikulturna zemlja. Tokom osvajanja Rim je na ova područja doveo veliki broj vojnih jedinica sastavljenih od pripadnika raznih naroda iz zemalja u okviru Rimskog carstva. S vojskom su došli i činovnici, trgovci, radna snaga i zanatlije. Koloniziranje bosanskohercegovačkog prostora značilo je početak novog rimskog perioda u historiji ovih područja.

Zbog geopolitičkog položaja i strateškog značaja područja naše zemlje, preko kojeg su vodili najkraći pravci koji su povezivali obalu Jadrana s Panonijom i Podunavljem, prišlo se gradnji komunikacija. U gradnji cesta posebno se istakao namjesnik provincije Publije Kornelije Dolabela, ujedno i organizator tih poslova. Uz ceste su se gradile putne stanice čija je svrha bila da brinu o osiguranju i održavanju.

Podignuti su brojni vojni logori iz kojih su posade bdjele nad pokorenim stanovništvom. Osim smirivanja novoosvojenih mjesta, logori su imali ulogu zaštite puteva, naselja i rudarskih bazena. Pored vojnih logora i mjesta starih plemenskih središta nicala su urbana naselja koja su bila središta uprave te privredne i kulturne djelatnosti, ali i žarišta romanizacije. Nekoliko naselja podignuto je uz termalna i mineralna vrela. Naselja su prema pravnom statusu bila municipiji ili kolonije. Municipiji su imali ograničeno rimsko građansko pravo, za razliku od kolonije čiji su stanovnici imali puno građansko pravo. Kolonije su imale cilj štititi rimske interese, zadržavati stanovništvo od akcija protiv Rima, a u slučaju ustanka, ugušiti ga. Rang kolonije na teritoriji Bosne i Hercegovine imali su *Aquae S(...)*, grad *Col. Ris(...)* i *Domavia*. Gradska naselja često su imala forume, vodovode, luksuzne vile, kupatila.

Naselje na Ilidži bilo je veoma napredno, što pokazuje i otkrivena arhitektura, te je imalo sve sadržaje banjskog i rekreacijskog centra. Politički, privredni i strateški razlozi doprinijeli su da ova banja kao gradska općina postane upravni centar za okolno područje. Rogatica je bila veliko antičko naselje, što dokazuju brojni arheološki nalazi. Imala je dobar položaj i bogatu okolinu koja je i u rimsko vrijeme bila naseljena. Srebrenički kraj, posebno njegov dio neposredno uz Drinu, spadao je među najnaseljenije krajeve naše zemlje u rimskom periodu. To je bila najgušće nastanjena teritorija na Drini. Srednje Podrinje imalo je lijepo uređene gradske centre i ovdje su bili razmješteni stalni garnizoni. Rudnici srebra i dobre komunikacije, koje su ga vezale sa susjednim oblastima, doprinijeli su razvoju ovog kraja. Domavija je bila prometni centar rudarstva i važno administrativno sjedište rudarske uprave. Vjerovatno je ovdje bilo sjedište cjelokupnog rudarstva za rimske provincije Dalmaciju i Panoniju. U gradu su otkriveni trg, ulice, gradska vijećnica, sudnica, terme, hipokaust, vodovod i kanalizacije.

S procesom romanizacije i urbanizacije došlo je do stvaranja poljoprivrednih imanja i gradnje poljoprivrednih naselja. Cilj Rimljana je bio pokrenuti ratarsku proizvodnju. Kada su uspostavljena i ojačana poljoprivredna imanja, počela je i gradnja vila rustika. Podizanje vila rustika utjecalo je na provođenje kolonizacije, modernizaciju poljoprivredne proizvodnje, veći razvoj privrede te uvođenje novih tehnika gradnje. Doseljeni rimski veterani i Italici donijeli su nove načine uzgoja stoke i nove rase životinja. Na prostorima ladanjskih objekata razvijala se stočarska djelatnost. Došlo je do znatnog uzgoja vinove loze i maslina. Vile su predstavljale trgovački i zanatsko-proizvodni centar. Zastupljeni su bili kovački zanati, limarski zanati, zabilježena je opekarska i keramička djelatnost. Zastupljena je bila i proizvodnja maslinovog ulja, soli, vune, cigle, keramike te proizvodnja građevinskog kamena.

Po gradnjama su dalmatinski i panonski gradovi odgovarali italskim uzorima. Gotovo u svakom je izgrađen forum s općinskom vijećnicom – kurijom, ukrašen kipovima careva, te hramovima i termama, do kojih je vodio vodovod. Rimska urbana kultura i gradogradnja nadovezivala se na urbanističko naslijeđe Etruščana, koji su kao vrsni graditelji imali razvijenu praksu i teoriju osnivanja grada. Njihovu kompleksnu urbanističku teoriju Rimljani su preuzeli i dalje razvijali. Urbanizam i urbana civilizacija u Rimu dostigli su vrlo visok tehnički standard pri gradnji gradskog zida, vrata, mostova, ulica, kanala i akvedukata. Omeđeni prostor naselja bio je podijeljen dvjema okomitim ulicama u četiri regije. Grad se odlikovao geometrijskom pravilnom shemom ulica, koje su se sijekle pod pravim uglom i

dijelile stambene blokove na dijelove jednake veličine. Gradske ulice i trgovi bili su bogato ukrašeni skulpturama, stubovima i ostalim objektima monumentalnog karaktera.

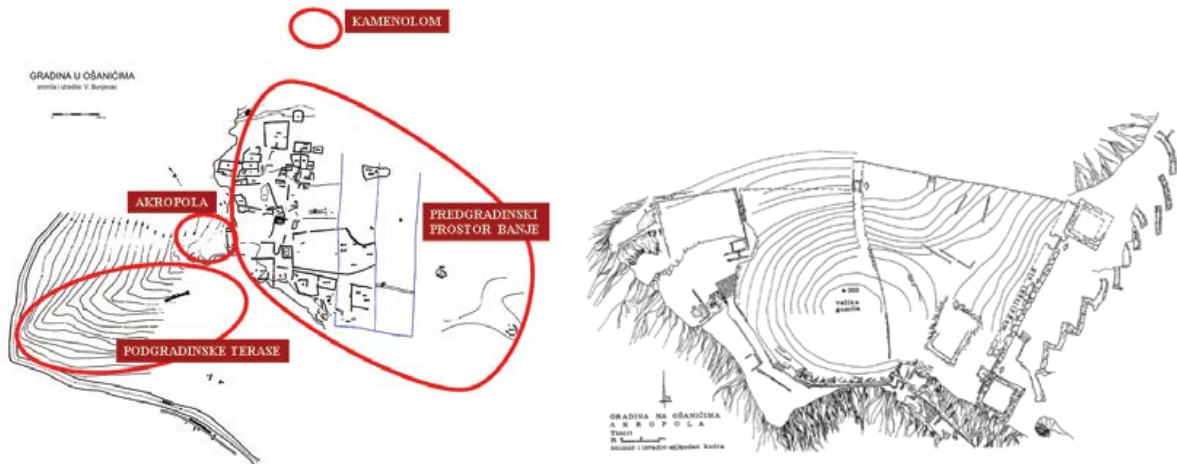
Gradovi su bili izrađeni po standardima visoke rimske civilizacije, opremljeni tekućom vodom, kanalizacijom, hipokaustnim sistemom centralnog grijanja. Rimska vladavina i civilizacija na Balkanskom poluotoku ostavila je duboki trag. To dokazuju ostaci materijalne kulture, sačuvani do danas, ili otkriveni arheološkim iskopavanjima. Pronađeni su mnogobrojni ostaci rimske umjetnosti i arhitekture. Brojni rimskih spomenici, nagrobne stele, sarkofazi, statue, reljefi i natpisi svjedoče o živoj historiji gradova, o bogatstvu građana koji su izrađivali umjetnička djela te o postojanju brojnih kvalitetnih lokalnih zanatskih radionica. Zastupljena je bila rimska provincijalna arhitektura, o čemu svjedoče nalazi stubova s bazama i kapitelima rimskog korinskog stila. Mozaici svjedoče o bogatoj graditeljskoj djelatnosti, o prefinjenom ukusu i potrebama za dekorisanjem zgrada podignutih u unutrašnjosti Dalmacije. Također, svjedok su i privrednog procvata koji je doživjela gotovo cijela Dalmacija.

Najstarije kolonije na jadranskoj obali bile su Salona, glavni grad provincije Dalmacije, Jader i Naron. Epidaur se razvio u jak ekonomski emporij s razvijenom trgovinom, zanatstvom, manufakturom, zemljoradnjom i stočarstvom. Panonski gradovi su bili važno središte trgovine. Unaprijeđen je bio i standard domaćeg stanovništva, doprineseno je razvoju trgovine i zanatstva. U njima su izgrađeni vodovodi, kurije i bazilike za javne poslove, terme, pozorišta i amfiteatri. Aquae Iasae bilo je jedno od značajnijih trgovačkih, religijskih i ljekovitih centara Rimskog carstva. Nikad nije dobilo status municipija niti imalo autonomnu urbanu strukturu, već je pripadalo petovijskoj općini. Zahvaljujući vlastitim prihodima uspjelo je razviti se u prilično organizovanu urbanu cjelinu s forumom, kapitolijskim hramom i velikim termalnim kompleksom s bazilikom. Rimska kolonija Siscija bila je važna luka i državna kovnica novca. Dardandski grad Naissus, rodno mjesto cara Konstantina Velikog, imao je raskošne javne, profane i sakralne građevine.

Na prijelazu iz 3. u 4. stoljeće pojavili su se prvi znaci krize antičkog društva i raspada institucija rimske vlasti. Početkom četvrtog stoljeća barbarska plemena počela su s upadima na granična utvrđenja i s provalama u dubinu države. Pustošenja i ubijanja zahvatila su i naše krajeve. Stanovništvo se iz Panonije i Podunavlja povlačilo prema jugu. Kroz našu zemlju prošle su osvajačke horde koje su rušile, palile, pljačkale i ubijale, što je unazadilo i osiromašilo zemlju. Poslije pada Zapadnog rimskog carstva 476. godine život se na ovoj teritoriji nastavio na istim osnovama, ali u izmijenjenim okolnostima. Mirni period uslijedio

je u vrijeme vladavine Ostrogota 490-535. godine. Bili su obnovljeni rudnici željeza te popravljene ceste. U vrijeme cara Justinijana (527-565) preduzete su akcije da se Carstvo očisti od barbara. Popravljane su i građene nove tvrđave i komunikacije te je izgrađen lanac utvrda na liniji Stolac – Koštur – Blagaj - Biograd, kao i utvrde Debelo Brdo kod Sarajeva – Sokolovići – Bobovac – Vranduk – Maglaj - Makljenovac kod Doboja. Međutim, 602. godine prodorom Avara sa Slavenima, narušen je kratki period mira te nestaju sve tekovine antičke civilizacije na ovim teritorijama.

TABLA 1

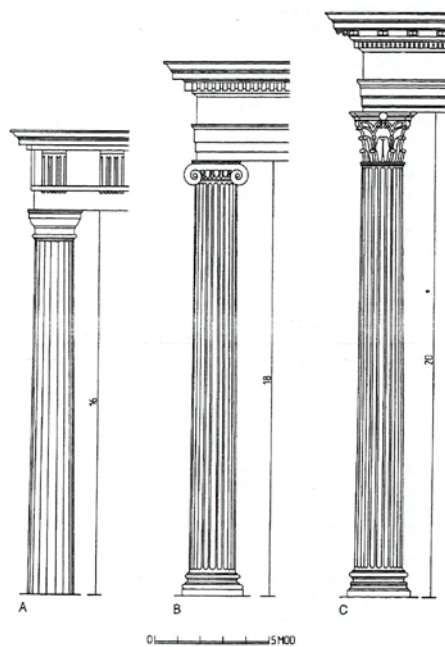

SL. 1. Gradina u Ošanićima – naseobinske cjeline (Preuzeto iz Marijan, 2011, 179)

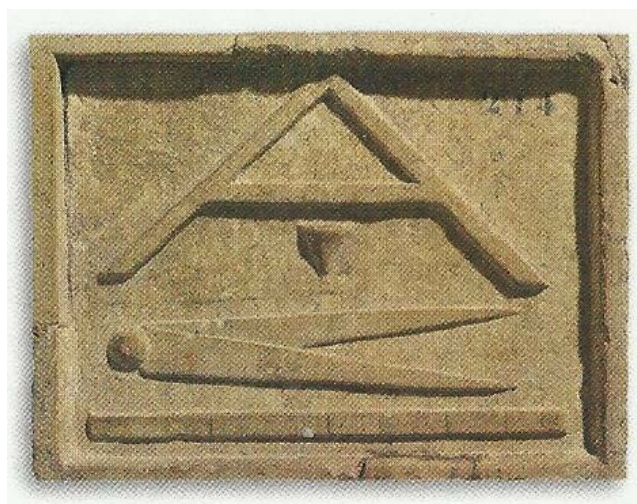

SL. 2. Megalitski zid, (Preuzeto iz Marijan, 2011, 180)

TABLA 2

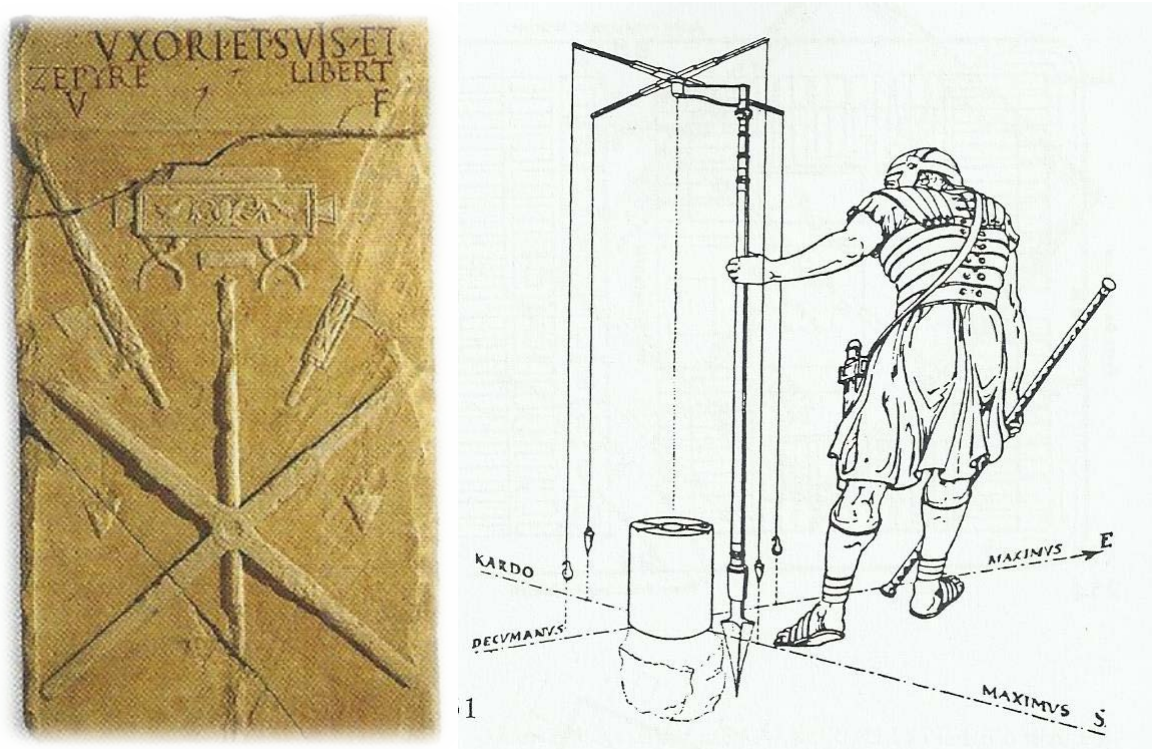
SL. 1. Tri arhitektonska reda, A. dorski, B. jonski, C. korintski (Preuzeto iz Vitruvius, 1999, 76)

SL. 2. Nadgrobna ploča prikazuje radne instrumente arhitekta, 1. stoljeće; Rimljani su bili narod velikih građevinara, a vrlo su važna bila njihova tehnička dostignuća u arhitekturi

(Preuzeto iz Rimsko Carstvo, 2007, 349)

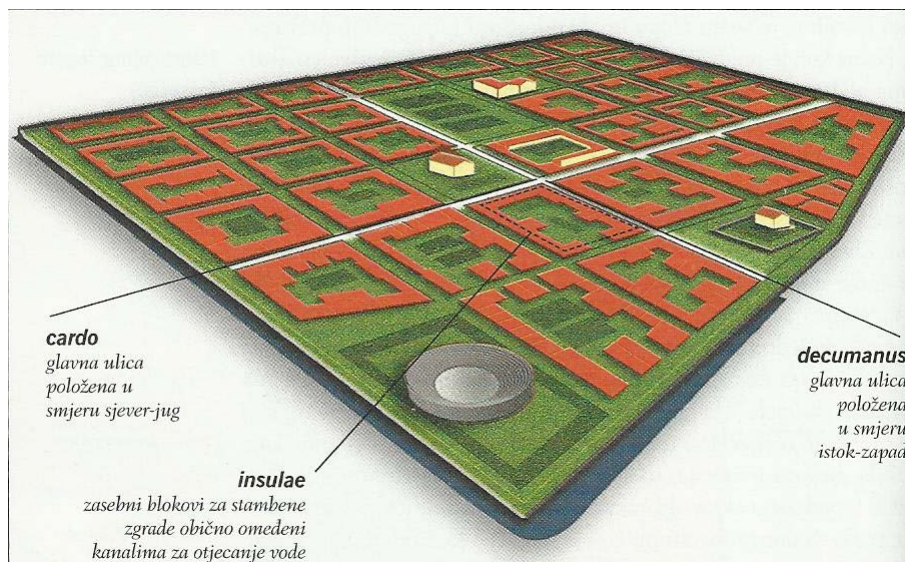
TABLA 3

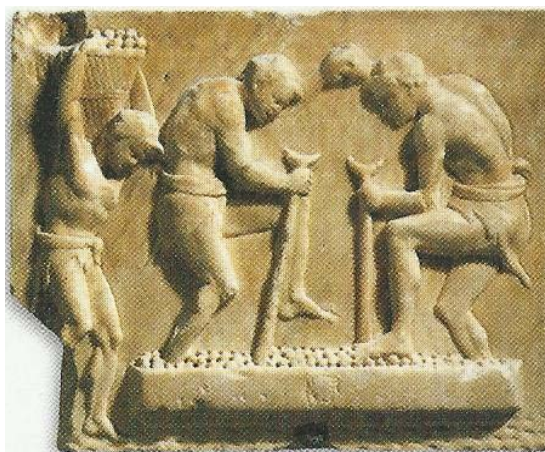
SL. 1. Slika lijevo - Na nadgrobnoj ploči nekog mjernika, stručnjaka koji je mjerio poljoprivredne terene, prikazan je mjerni štap – groma, instrument kojim su se na terenu trasirale linije pod pravim uglom i one su predstavljale granice između pojedinih posjeda (1. stoljeće) (Preuzeto iz Rimsko Carstvo, 2007, 353)

Slika desno - Groma je naprava kojom su se služili rimski mjernici – agrimensores ili castramensores za određivanje okomitih pravaca prilikom centurijacije poljoprivrednih površina, ili pri trasiranju gradskih ulica i parcelacije gradskog teritorija. Sastojala se od 4 drvene letvice duge oko 45 cm sa četiri viska. Motka na kojoj je bio križ grome usadila bi se u tlo na odabranom mjestu, okomito iznad kamena koji je označavao središte trasiranja – umbiculus soli. (Preuzeto iz Milić, 1994, 209)

TABLA 4

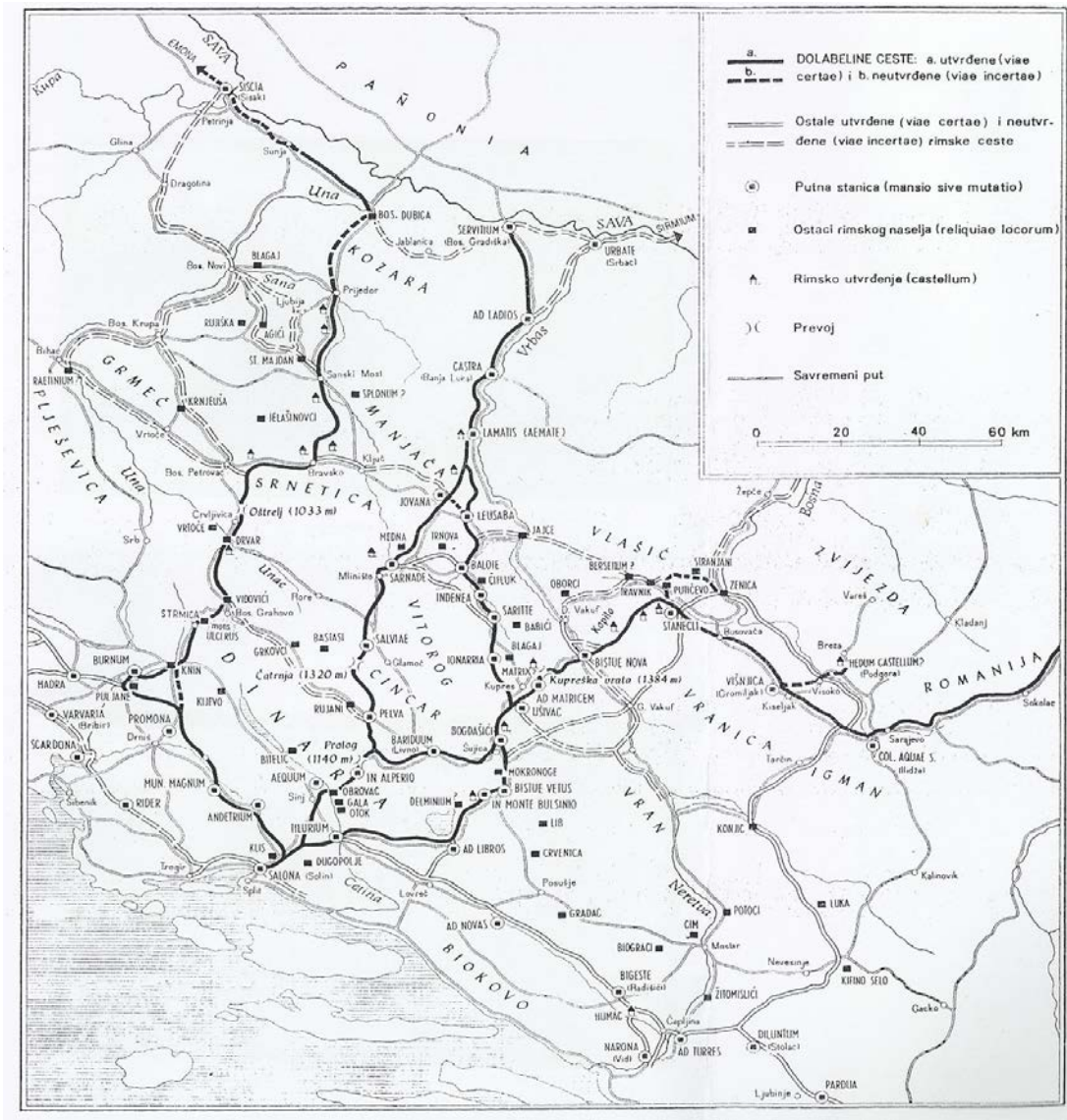

SL. 1. Rekonstrukcija idealnog rimskog grada, u kojem su naznačeni cardo, decumanus i insulae, koje su se sastojale od križanja paralelnih ulica s dvjema glavnim ulicama. Forum se nalazio u centru grada, gdje se križaju cardo i decumanus. (Preuzeto iz Rimsko Carstvo, 2007, 360)

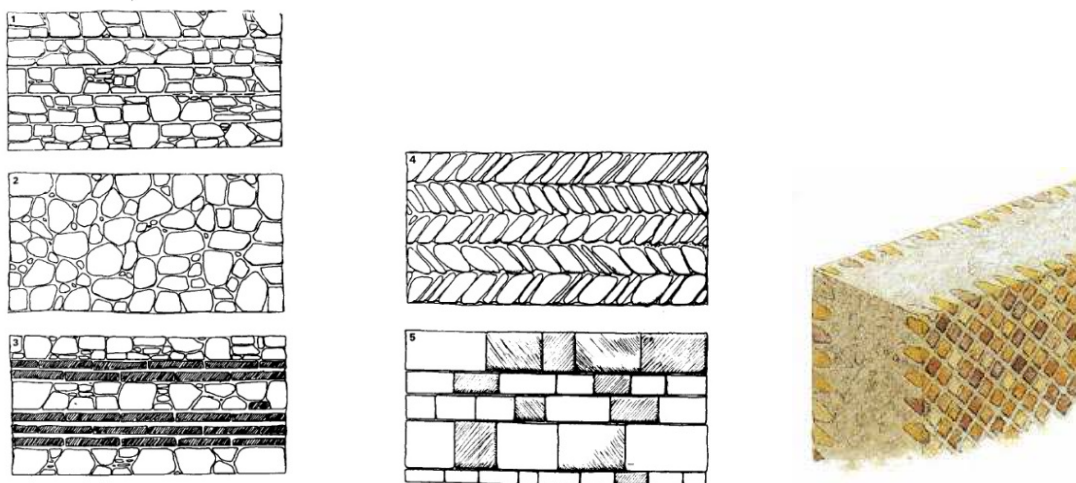
SL. 2. Reljef prikazuje nekoliko radnika koji popločavaju cestu – 2. stoljeće (Preuzeto iz Rimsko Carstvo, 2007, 369)

TABLA 5

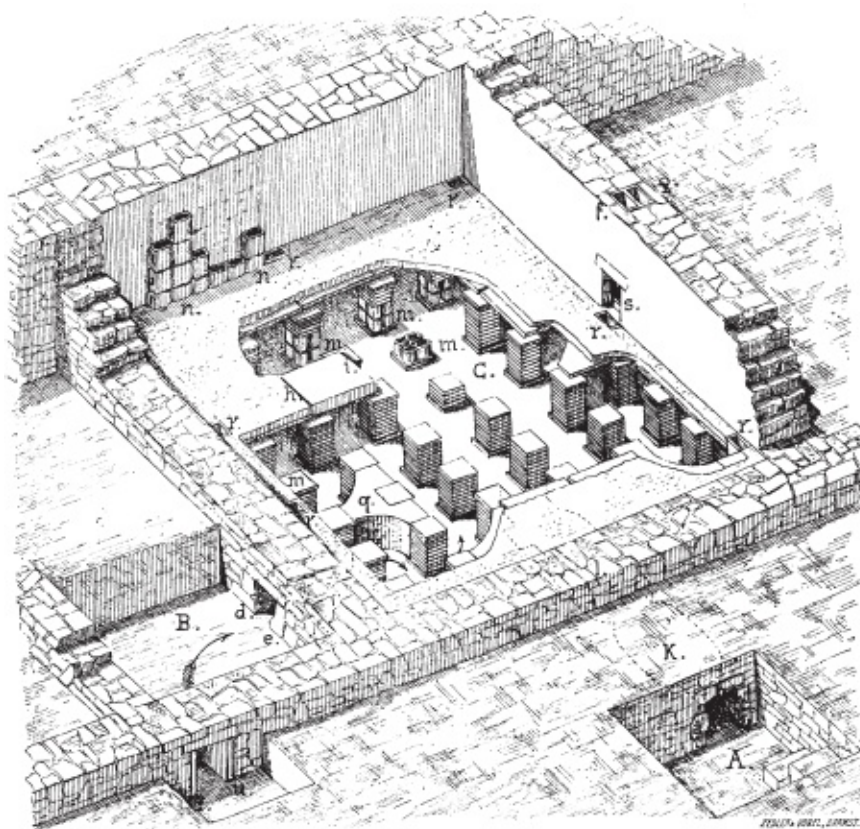

SL. 1. Pregledna karta Dolabelinih cesta (sa solinskih natpisa) (Preuzeto iz Bojanovski, 1974)

TABLA 6

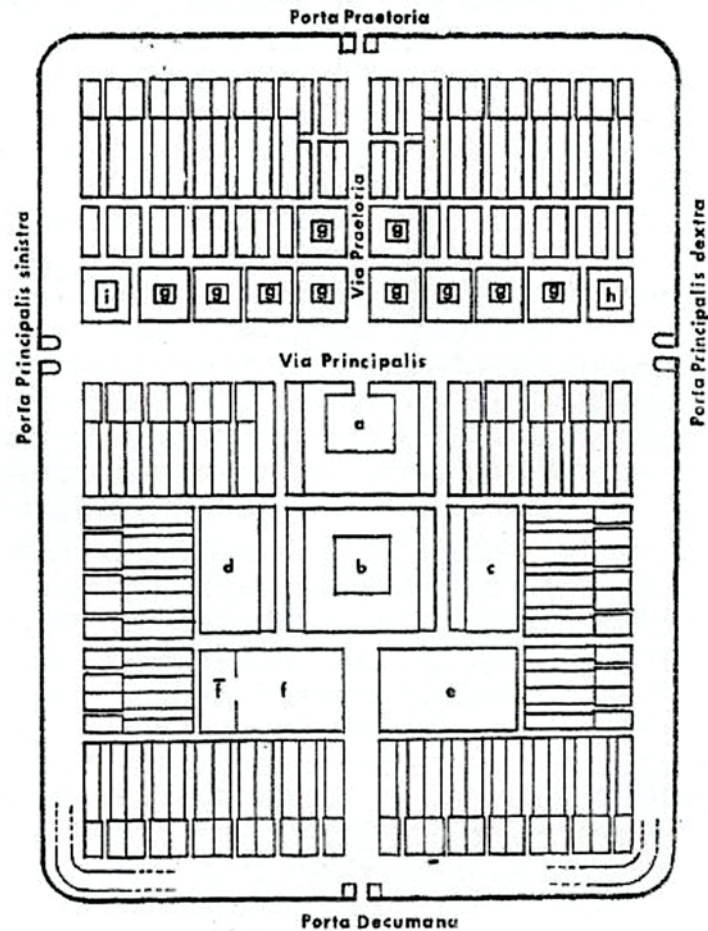

SL. 1. Karakteristične vrste zidanja u kasnoantičko doba; 1.- 2. opus incertum, 3. opus mixtum, 4. opus spicatum, 5. opus quadratum 5. Opus reticulatum, (Preuzeto iz Basler, 1972, 31; Mesihović, 2013, 1074)

SL. 2. Sistem zagrijavanja (Preuzeto iz Busuladžić, 2011, 73)

TABLA 7

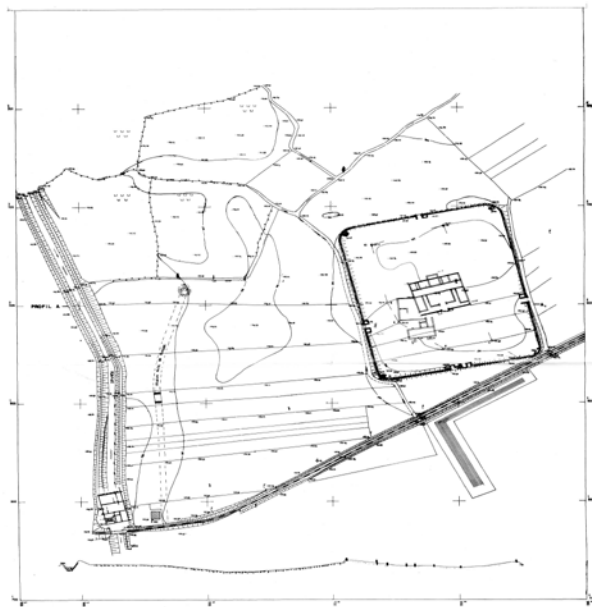
SL. 1. Tlocrt rimskog vojnog logora – castra, pravougaonog oblika. Logor je utvrđen sistemom jarka - fossa sa vanjske, i nasipa - agger sa unutrašnje strane. Uz vrata se nalaze kule stražarnice. Središte logora se nalazi na stjecištu dviju glavnih unutrašnjih komunikacija: via principalis i via praetoria: a. principia, centar sa svetištem logora; b. praetorium – stan zapovjednika; c. oružarna; d. lazaret za vojnike; e. forum – trg i tržnica logora; f. konjušnice; f. lazaret za konje; g. oficirski stanovi; h. učionica; i. zarobljenici; ostalo – barake (canabae) za vojnike.

(Preuzeto iz Suić, 1976, 93)

TABLA 8

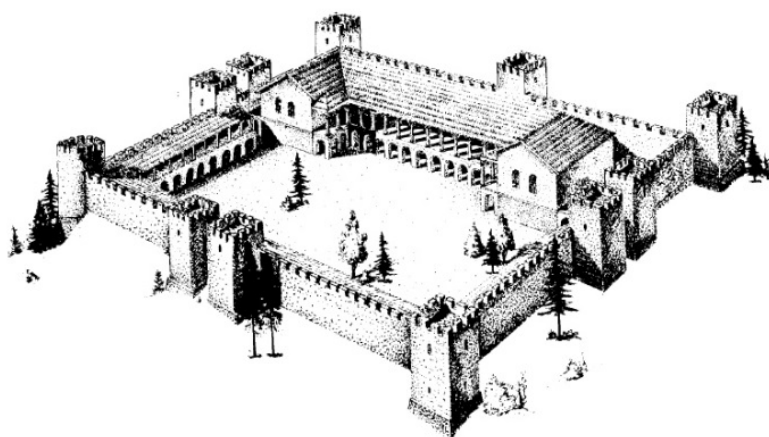
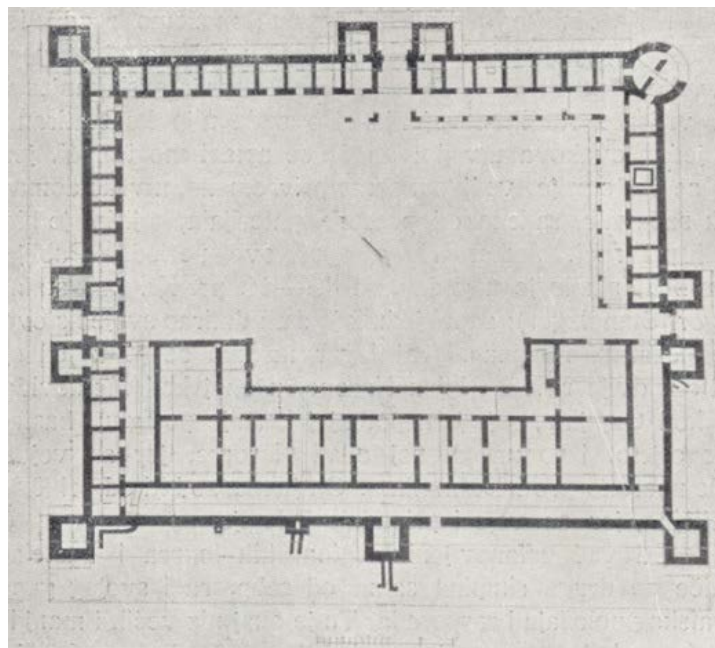
SL. 1. Kompleks Gračine, sjeveroistočni i jugozapadni dio (Preuzeto iz Dodig, 2011, 337)

SL. 2. Lokalitet Gradina u Makljenovcu kod Doboja, rimski castrum

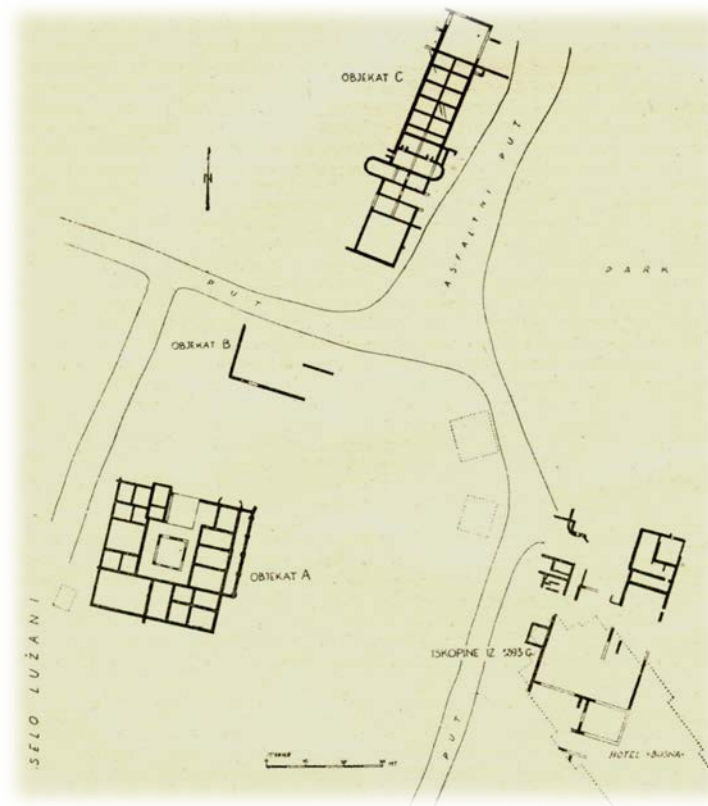
(Preuzeto iz Čremošnik, 1984, 24)

TABLA 9

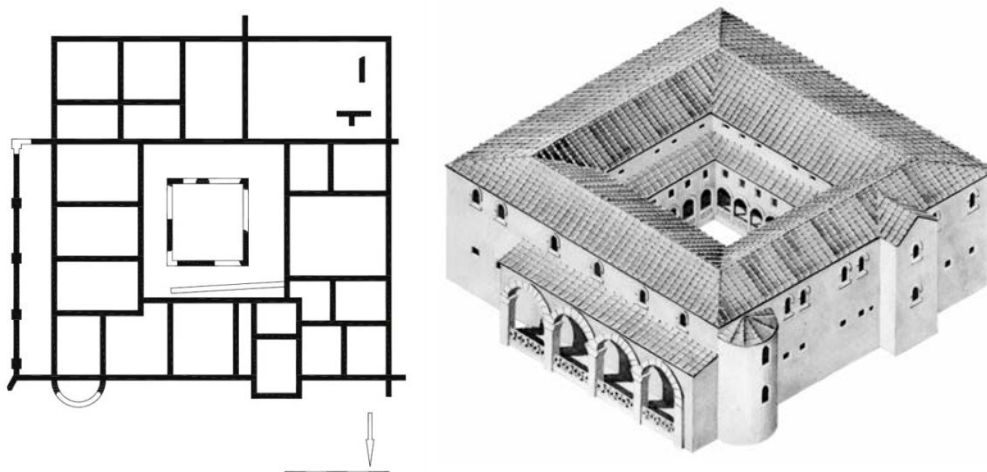

SL. 1. Tlocrt i rekonstrukcija Mogorjela (Preuzeto iz Historijski putopis kroz Bosnu i Hercegovinu, 2012, 259; Basler,1972,39)

TABLA 10

SL. 1. Situacioni plan Aquae S... (Preuzeto iz Pašalić, 1959, 120)

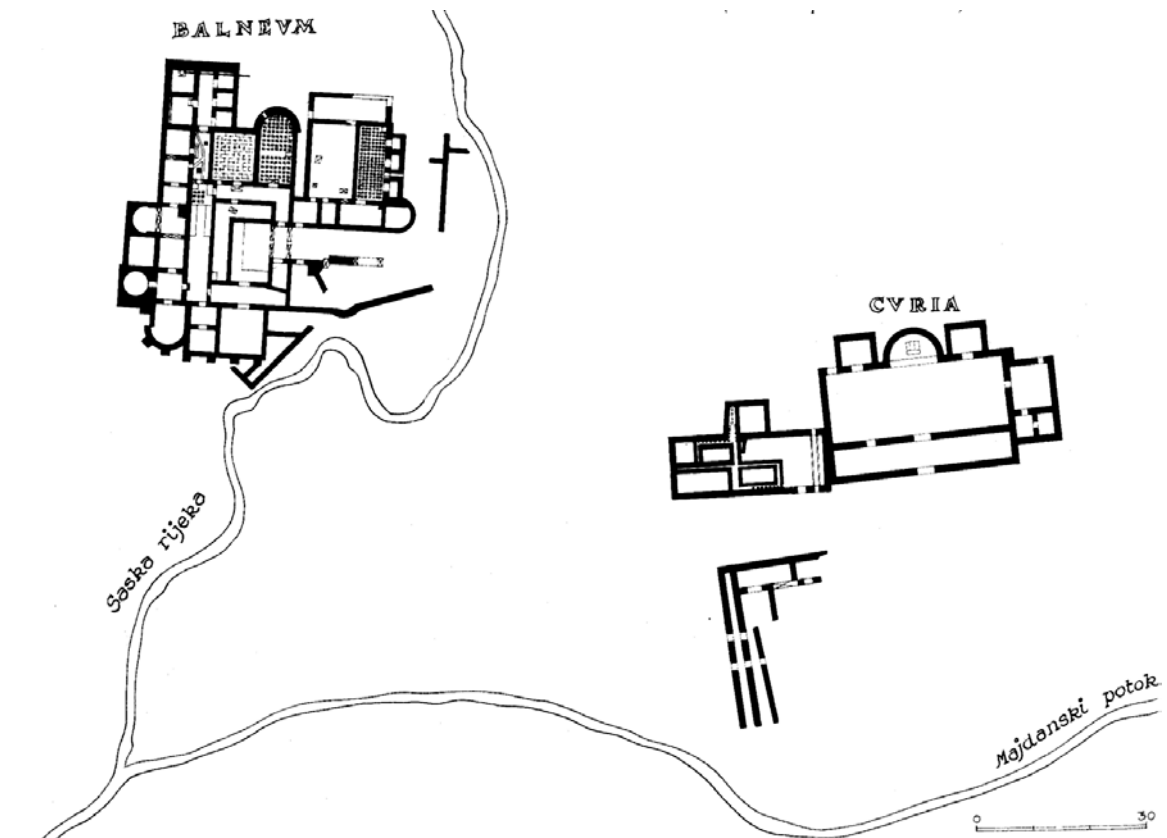
SL. 2. Plan i moguća rekonstrukcija vile na Ilidži kod Sarajeva (Preuzeto iz Busuladžić, 2011, 236-237)

TABLA 11

*SL. 1. Mozaik sa prikazom nimfe i mozaik sa Amorom na morskom lavu, Iliđža
(Preuzeto iz Busuladžić, 2008, 78, 81)*

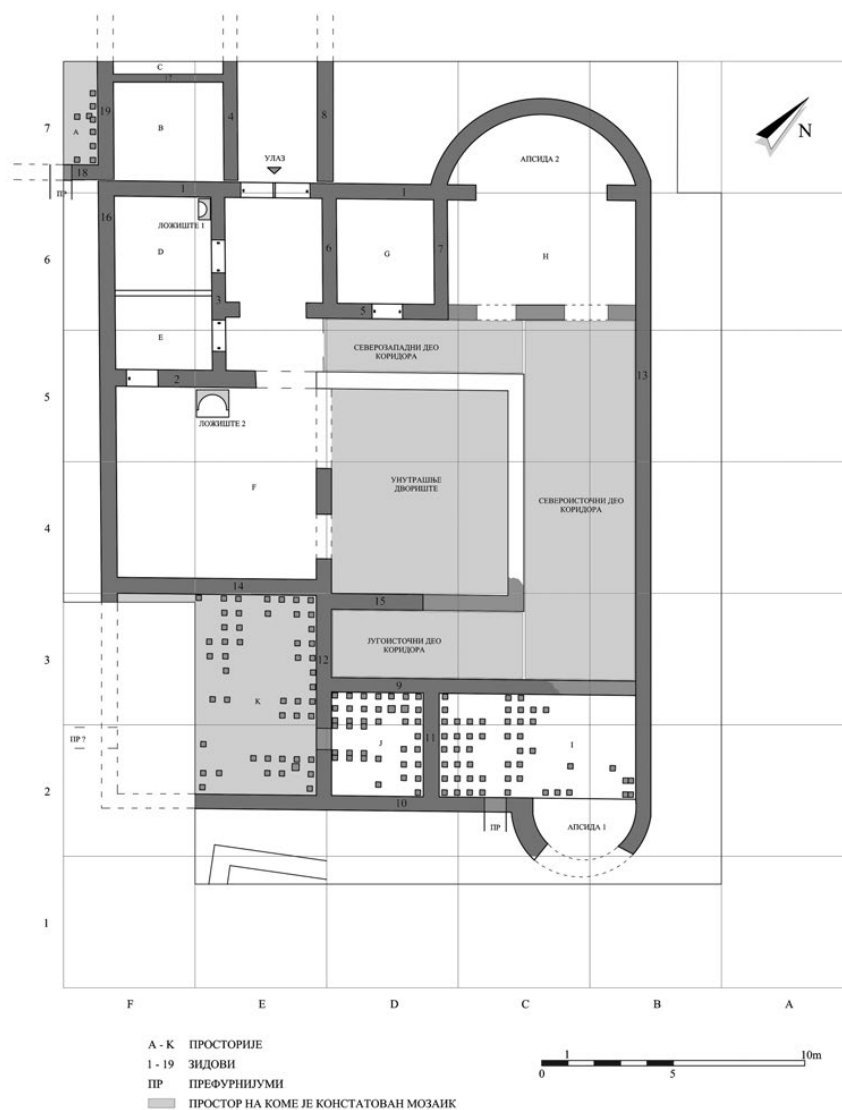
TABLA 12

SL. 1. Situacioni plan gradskog naselja u Gradini kod Srebrenice, municipium Domavia

(Preuzeto iz Pašalić, 1984, 245)

TABLA 13

SL. 1. Situacioni plan – plan cijelog objekta, Skelani (Preuzeto iz Vitas, Popović, 2015, 200)

SL. 2. Istraženi prostor na lokalitetu Zadružni dom (Preuzeto iz Vitas, Popović, 2015, 200)

TABLA 14

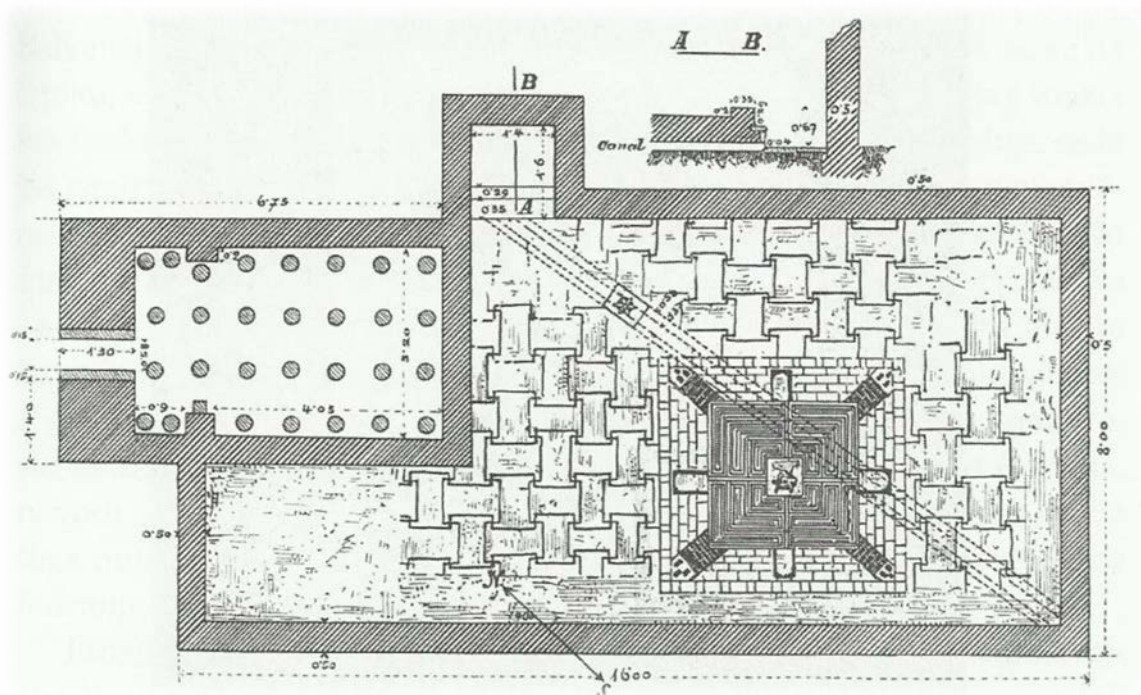

SL. 1. Fragment mozaika sa predstavom glave Meduze sa krilima , Skelani (Preuzeto iz Vitas, Popović, 2015, 215)

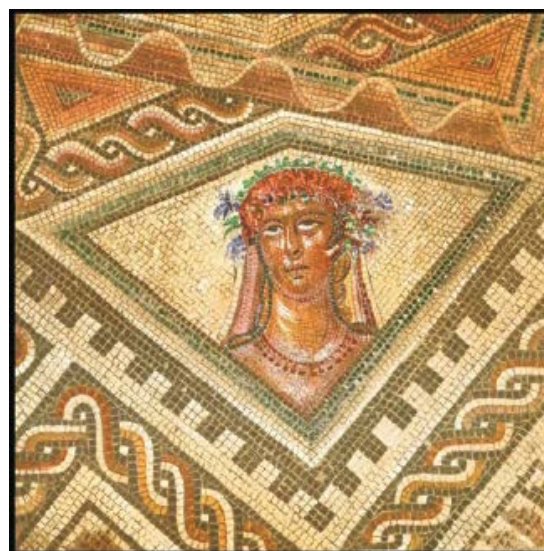
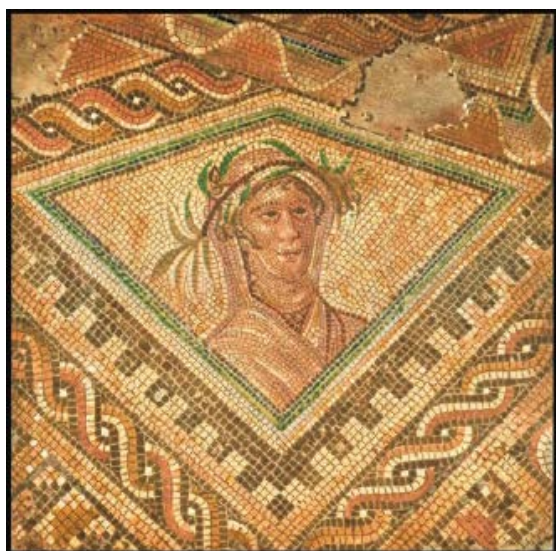

SL. 2. Ostaci fresko maltera i glava ptice, Skelani (Preuzeto iz Babić, (pdf), 177)

TABLA 15

SL. 1. Terme, Stolac (Preuzeto iz Historijski putopis kroz Bosnu i Hercegovinu, 2012, 229)

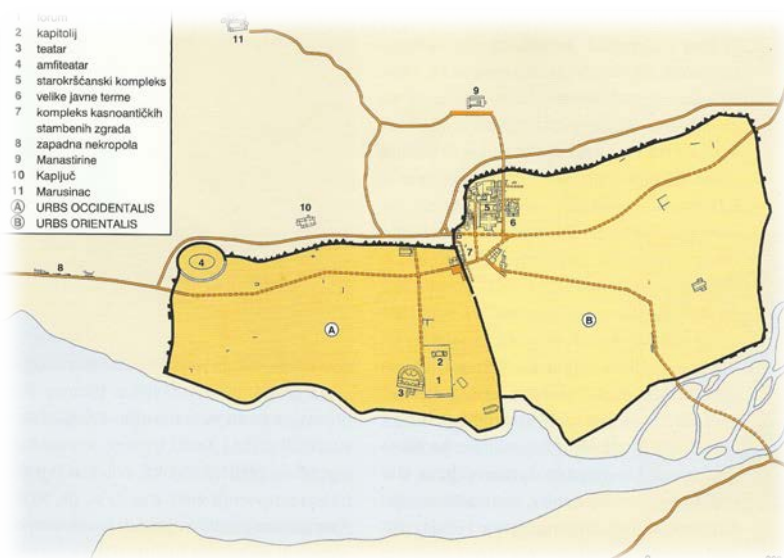
SL. 2. Detalji mozaika - personifikacija zime i proljeća, Stolac (Preuzeto iz Busuladžić, 2008, 94)

TABLA 16

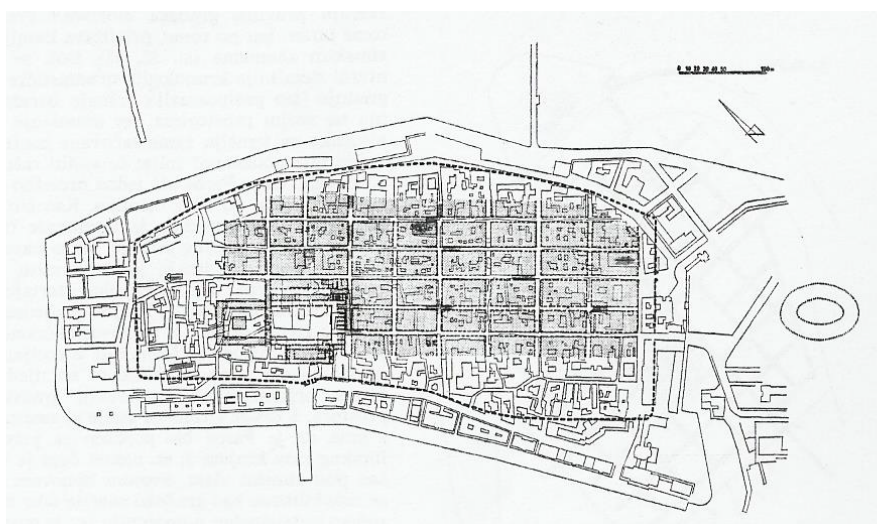
SL. 1. Mozaik sa krugom podijeljenim u sferne trouglove, Stolac (Preuzeto iz Busuladžić, 2008, 95)

TABLA 17

SL. 1. Urbani areal Salone, istočnog – urbs orientalis i zapadnog dijela urbs occidentalis, s lokacijama značajnijih objekata: 1. forum, 2. kapitolij, 3. teatar, 4. amfiteatar, 5. starokršćanski kompleks, 6. velike gradske terme, 7. kompleks kasnoantičke stambene izgradnje na „Ilincu“, 8. zapadna nekropola, 9. Manastirine, 10. Kapljuč, 11. Marusinac

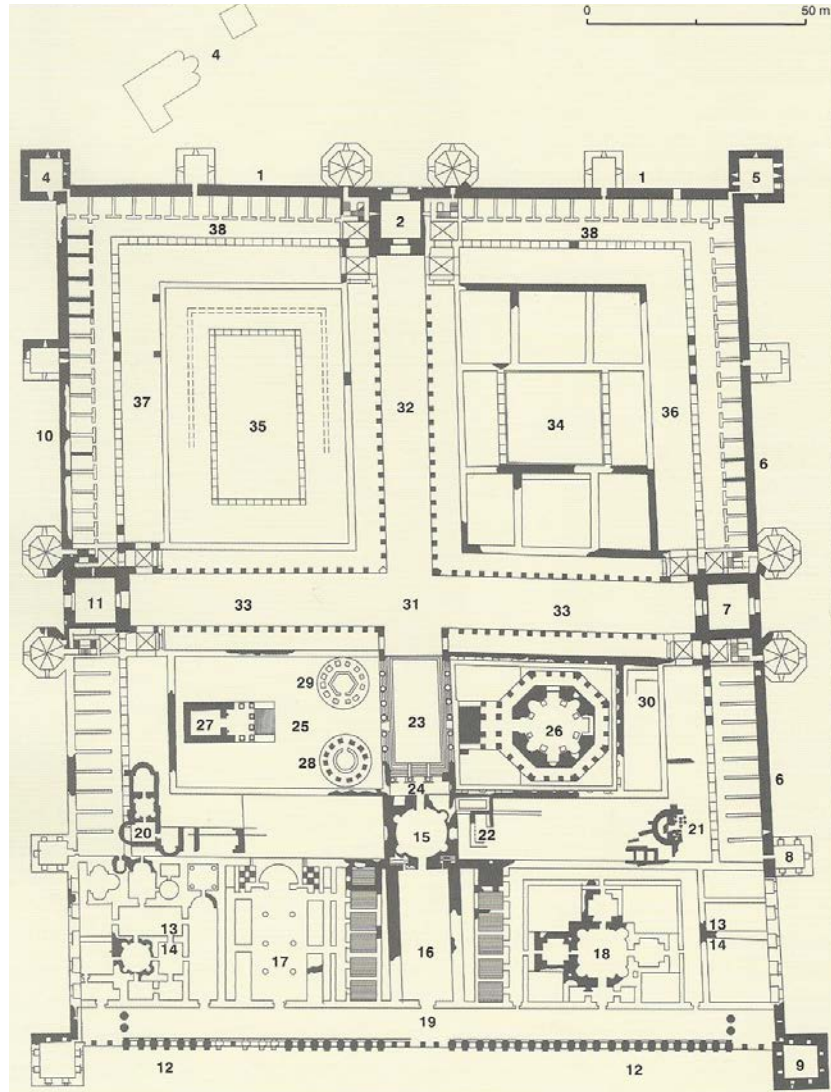
(Preuzeto iz Sanader, 2009, 90)

SL. 2. Tlocrt antičkog Zadra, sistem gradskih inzula planiranih u modulima opće gradske izgradnje

(Preuzeto iz Suić, 1976, 128)

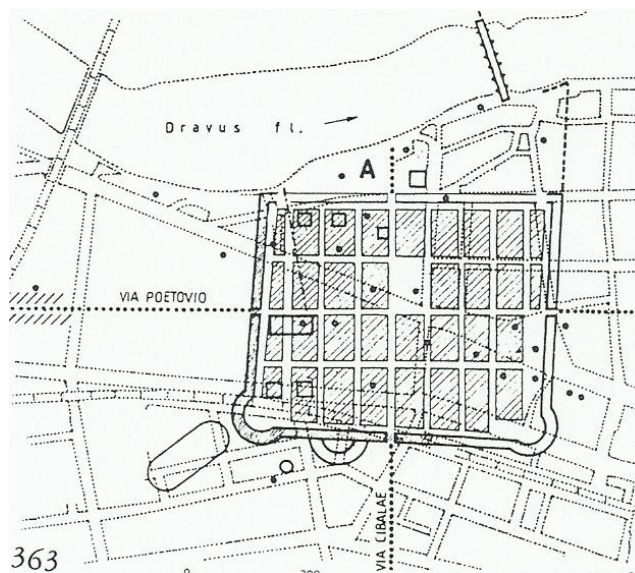
TABLA 18

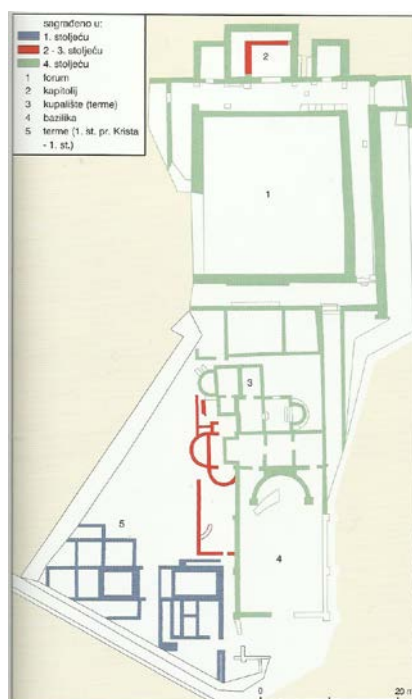
SL. 3. Tlocrt Dioklecijanove palače - 1. sjeverni zid; 2. sjeverna vrata; 3. sjeverozapadna kula; 5. sjeveroistočna kula; 6. istočni zid; 7. istočna vrata; 8. Hrvojev kaštel; 9. jugoistočna kula; 10. zapadni zid; 11. zapadna vrata; 12. južni zid; 13. Dioklecijanov stan; 14. prizemne dvorane Dioklecijanovog stana; 15. vestibul; 16. centralna dvorana; 17. velika dvorana; 18. blagovaonica – triklinij; 19. kriptoportik; 20. zapadne terme; 21. istočne terme; 22. zgrada istočno od vestibula; 23. peristil; 24. protiron; 25. hramovi palače; 26. mauzolej – katedrala; 27. mali hram; 28. Kibelin hram; 29. Venerin hram; 30. zgrada istočno od mauzoleja; 31. raskrižje ulica; 32. glavna uzdužna ulica – cardo; 33. glavna poprečna ulica – dekuman; 34. sjeveroistočna zgrada; 35. sjeverozapadna zgrada; 36. istočna ulica; 37. zapadna ulica; 38. sjeverna ulica

(Preuzeto iz Sanader, 2009, 102)

TABLA 19

SL. 1. Tlocrt antičkog Osijeka (Preuzeto iz Milić, 1994, 261)

SL. 2. Tlocrt središnjeg dijela antičkog grada Aquae Iase (Preuzeto iz Sanader, 2009, 19)

IZVORI

ARISTOTEL, *Politika*, prijevod Mate Suića u dodatku antički pisci u *Antički grad na istočnom Jadranu*, 1976, Zagreb

Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby

CIL = Corpus inscriptionum Latinarum

CLAUDII PTOLOMAEI 1976. : *Claudii Ptolomaei, Geographia*, prijevod Mate Suića u dodatku antički pisci u *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb.

PTOLEMEJ KLAUDIJE 1991. : *Ptolemej Klaudije, Geografija*, korišten tekst sa http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/2/15*.html, bazirano na transkriptu Dover edition, prvi put izdato 1991, republikacija javnog rada, originalno izdatog 1932 od The New York Public Library, N.Y. sa naslovom „Geography of Claudius Ptolemy“,

PLINII SECUNDI 1976. : *Plinii Secundi, Naturalis historia*, prijevod Mate Suića u dodatku antički pisci u *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb

Vitruvius, *De architectura libri decem – Deset knjiga o arhitekturi*, preveli: prof. dr. Matija Lopac, prof. dr. Vladimir Bedenko, Golden marketing, Institut građevinarstva Hrvatske, Zagreb, 1999

LITERATURA

ARHEOLOŠKI LEKSIKON BIH, Tom (I-III), 1988: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom I- III; Mape 1-4; Zemaljski muzej, Sarajevo

BABIĆ (pdf): Mirko Babić, *Preliminarni izvještaj o arheološkim istraživanjima u Skelanima 2008. godine*, Muzej Semberije

BAČANIN 2010. : Marijana Bačanin, *Rimska arhitektura na području grada Niša*, stručni rad, 3. Internacionalna Konferencija, Tehnički fakultet Čačak, 7-9. maj 2010

BASLER 1956. : Đuro Basler, *Gradina na Ošanićima kod Stoca*, Naše starine III, Zavod za zaštitu spomenika, Sarajevo

BASLER 1959. : Đuro Basler, *Ruševine zgrada iz rimskog doba na Ilidži kao konzervatorski problem*, Naše starine VI, Zavod za zaštitu spomenika, Sarajevo

BASLER 1960. : Đuro Basler, *Arheološko nalazište Crkvina u Makljenovcu kod Doboja*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knjiga IV, Muzej istočne Bosne, Tuzla

BASLER 1972. : Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo

BAUM, SREJOVIĆ 1959. : Milica Baum, Dragoslav Srejović, *Prvi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knjiga III, Muzej istočne Bosne, Tuzla

BAUM, SREJOVIĆ 1960. : Milica Baum, Dragoslav Srejović, *Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama – iskopavanja 1959. i 1960. godine*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knjiga IV, Muzej istočne Bosne, Tuzla

BENAC, ČOVIĆ 1957. : Alojz Benac, Borivoj Čović, *Glasinac, dio II, Željezno doba*, Katalog prehistoriske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sveska 2, Zemaljski muzej, Sarajevo

BOJANOVSKI 1965. : Ivo Bojanovski, *Arheološki pabirci sa područja antičke Domavije*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knjiga VI, Muzej istočne Bosne, Tuzla

BOJANOVSKI 1967. : Ivo Bojanovski, *Arheološko – epigrafske bilješke sa Drine*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knjiga VII, Muzej istočne Bosne, Tuzla

BOJANOVSKI 1969. : Ivo Bojanovski, *Antička uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara*, Naše starine, Godišnjak zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, XII, Sarajevo

BOJANOVSKI 1973. : Ivo Bojanovski, *Rimska cesta Narona – Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta*, ANUBiH, Godišnjak, knjiga X, CBI, knjiga 8, Sarajevo

BOJANOVSKI 1974. : Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, ANU BiH, Djela, XLVII, CBI 2, Sarajevo

BOJANOVSKI 1977. : Ivo Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine, I – Prehistorijska i antička komunikacija Salona – Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i historijskih izvora*, ANUBiH, Godišnjak, knjiga XV, CBI, knjiga 13, Sarajevo

BOJANOVSKI 1978. : Ivo Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, II - Prehistorijska i rimska cesta Narona – Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima*, ANUBiH, Godišnjak, knjiga XVII, CBI, knjiga 15, Sarajevo

BOJANOVSKI 1981. : Ivo Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, III - Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni*, ANUBiH, Godišnjak, knjiga XIX, CBI, knjiga 17, Sarajevo

BOJANOVSKI 1984. : Ivo Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, IV – Rimska cesta Siscia – Sirmium (Tab. Peut.) i njena topografija*, ANUBiH, Godišnjak, knjiga XXII, CBI, knjiga 20, Sarajevo

BOJANOVSKI 1987. : Ivo Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, V – Gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija*, ANUBiH, Godišnjak, knjiga XXV, CBI, knjiga 23, Sarajevo

BOJANOVSKI 1988. : Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, ANUBiH, Djela, LXVI, CBI, knjiga 6, Sarajevo

BOJANOVSKI 1988. : Ivo Bojanovski, *Doba Rimskog Carstva (Principat)*, u *Arheološki leksikon BIH, Tom I*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo

BOJANOVSKI 1980. : Ivo Bojanovski, *Neka pitanja antičke topografije Donje Neretve, Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Hrvatsko arheološko društvo, znanstveni skup – Metković, 4-7. listopada 1977, Split

BOJANOVSKI 1982. : Ivo Bojanovski, *Slučajni arheološki nalazi s područja Domavije, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knjiga XIV, Muzej istočne Bosne, Tuzla

BRUJIĆ 2005. : Dragan Brujić, *Vodič kroz svet antike – Grčka, Rim, Persija*, II dopunjeno izdanje, Beograd

BRUNŠMID 1900. : Josip Brunšmid, *Colonia Aelia Mursa*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol.4 No.1 Ožujak 1900.

BUBLIN 2006. : Mehmed Bublin, *Sarajevo u istoriji : od neolitskog naselja do metropolisa*, Buybook, Sarajevo

BULIĆ 1891. : Frano Bulić, *Rimski nadpisi u Srebrenici, (Municipium Domavia)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, godina 3, knjiga IV, oktobar – decembar 1891, Sarajevo

BUNSON 2002. : Mathew Bunson, *Encyclopedia of the Roman Empire*, New York: Facts on File

BUSULADŽIĆ 2005. : Adnan Busuladžić, *Potkove pohranjene u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Opuscvla archaeologica, Vol. 29, No. 1, 2005.

BUSULADŽIĆ 2007. : Adnan Busuladžić, *Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo

BUSULADŽIĆ 2008. : Adnan Busuladžić, *Umjetnost antičkih mozaika na tlu Bosne i Hercegovine*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo

BUSULADŽIĆ 2009. : Adnan Busuladžić, *Antički mozaici na prostoru Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova Municipium Malvesiatium, Skelani, Srebrenica, „Narodna biblioteka Srebrenica“, Srebrenica

BUSULADŽIĆ 2010. : Adnan Busuladžić, *Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo

BUSULADŽIĆ 2011. : Adnan Busuladžić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo

BUSULADŽIĆ 2011. : Adnan Busuladžić, *Neki primjeri rimske vojne opreme iz Mogorjela*, Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini: Rimska vojska u procesu romaniziranja provincije Dalmacije, Znanstveni skup HAD-a, Sinj, 10. - 13. listopada 2006, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 27, 2011, Zagreb

BUSULADŽIĆ 2014. : Adnan Busuladžić, *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine*, Univerzitet u Sarajevu, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo

BUSULADŽIĆ 2015: Adnan Busuladžić, *Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, ANUBiH, Godišnjak, CBI, knjga 44, Sarajevo

BUSULADŽIĆ 2016: Adnan Busuladžić, *Tipologija rimskih urni iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, ANUBiH, Godišnjak, CBI, knjiga 45, Sarajevo

BUOVAC 2012. : Marin Buovac, *O natpisnoj građi rimskih amfiteatara na prostoru istočnojadranske obale*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, Vol. 105, Arheološki muzej Split

BUOVAC 2012. : Marin Buovac, *O sudbini kamena sa rimskih amfiteatara na prostoru istočnojadranske obale*, Klesarstvo i graditeljstvo, Vol.XXII No.1-2, 2011.

BUŽANIĆ 2011. : Radoslav Bužančić, *Dioklecijanova palača. Kastron Aspalathos i njegov Palatium Sacrum*, Klesarstvo i graditeljstvo, Vol.XXII No.1-2, 2011.

CAMBI 1980. : Nenad Cambi, *Antička Narona – urbanistička topografija i kulturni profil grada*, Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, Hrvatsko arheološko društvo, znanstveni skup – Metković, 4-7. listopada 1977, Split

CAMBI 2002. : Nenad Cambi, *Antika*, Naknada LJEVAK d.o.o, Zagreb

CAMBI 2011. : Nenad Cambi, *Rimski vojni tropeji u Dalmaciji*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

CAMBI 2014. : Nenad Cambi, *Rimsko kiparstvo u Istri i južnom dijelu Hrvatske*, Klasični Rim na tlu Hrvatske, Arhitektura - Urbanizam - Skulptura, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb

CARCOPINO 1981. : Jerome Carcopino, *Rim u razdoblju najvišeg uspona carstva*, Naprijed, Zagreb

CHAMONTIN 2005. : Catherine Chamontin, *Najveće kulture svijeta – Rim*, Extrade d. o. o, Rijeka

CHAMOIX 1967. : Francois Chamoux, *Grčka civilizacija u arhaisko i klasično doba*, Izdavački zavod „Jugoslavija, Beograd

ČOVIĆ 1984. : Borivoj Čović, *Bronzano i željezno doba*, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine (od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast), Veselin Masleša, Sarajevo

ČREMOŠNIK 1957. : Irma Čremošnik, *Rimski spomenici iz okoline Bihaća*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Arheologija, nova serija, sveska XII, Sarajevo

ČREMOŠNIK 1958. : Irma Čremošnik, *Arheološka istraživanja u okolici Bihaća*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Arheologija, nova serija, sveska XIII, Sarajevo

ČREMOŠNIK 1959. : Irma Čremošnik, *Spomenik sa japodskim konjanicima iz Založja kod Bihaća*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Arheologija, nova serija, sveska XIV, Sarajevo

ČREMOŠNIK 1984. : Irma Čremošnik, *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo

ČREMOŠNIK 1984. : Irma Čremošnik, *Rimski castrum kod Doboja*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, nova serija, sveska – tom 39, Sarajevo

ČREMOŠNIK 1990. : Irma Čremošnik, *Rimska utvrđenja u BiH sa osobitim osvrtom na utvrđenja kasne antike*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Arheološki vestnik, Acta archaeologica, 41, Šašlov zbornik, Ljubljana

ČREMOŠNIK 1930. : Gregor Čremošnik, *Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, sveska za historiju i etnografiju, god. XLII, sveska 2, Sarajevo

ĆEMAN 2000. : Mirza Hasan Ćeman, *Res Publica Aquarum S...*, Ilidža, Sarajevo

DODIG 2008. : Radoslav Dodig, *Rimski vojni pečati na crijepu iz Ljubuškoga*, Opuscula Archaeologica Radovi Arheološkog zavoda, Vol.31 No.1, 2008., Metković

DODIG 2011. : Radoslav Dodig, *Rimski kompleks na Gračinama. Vojni tabor ili...?*, Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini: Rimska vojska u procesu romaniziranja

provincije Dalmacije, Znanstveni skup HAD-a, Sinj, 10. - 13. listopada 2006, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 27, 2011, Zagreb

DRČA (pdf): Slobodan Drča, *Naissus*, pdf

DU RY 1970. : Carel J. Du Ry, *Narodi drevnog Istoka*, Otokar Keršovani, Rijeka

DUKAT, ŠARIĆ 1996. : Zdenka Dukat, Ivan Šarić, *Rimska štedna kasica iz Siska* Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol.28 - 29 No.1 Srpanj 1996.

DURMAN 1992. : Aleksandra Durman, *O geostrateškom položaju Siscije*, *Opvscvla archaeologica*, Vol.16 No.1, 1992., Zagreb

DYGGVE, VETTERS 1966. : Ejnar Dyggve, Hermann Vetters, *Mogorjelo, ein spätantiker herrnsitz im römischen Dalmatien*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien – Graz – Köln

Egipat i antička Grčka, Povijest, 2. Knjiga, Biblioteka Jutarnjeg lista, 2007

FABER 1966. : Aleksandra Faber, *Prilog topografiji ilirsko-rimskog Epidaura*, *Opvscvla archaeologica*, Vol. 6 No. 1, 1966, Zagreb

FAGAN 2006. : Brajan M. Fagan, *Sedamdeset velikih misterija drevnog sveta, otključavanje tajni prošlih civilizacija*, Dereta, Beograd

FERJANČIĆ 2002. : Snežana Ferjančić, *Naseljevanje legijskih veterana*, SANU, Balkanološki institut, posebno izdanje 79, Beograd

GABRIČEVIĆ 1954. : Branimir Gabričević, *Sarajevski medaljon s prikazom tračkog konjanika*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo

GATES 2011. : Charles Gates, *Ancients cities, the archaeology of urban life in the Ancient Near East an Egypt, Greece and Rome*, Routledge Taylor & Francis Group, London and New York

GAVELA 1963. : Branko Gavela, *Praistorijska arheologija*, I deo-tekst, Naučna knjiga, Beograd

GAVELA 2007. : Branko Gavela, *Etrurci: istorija, kultura, umetnost*, Naučna KMD, Beograd

GIUNIO 2009. : Kornelija A. Giunio, *Skulpture Nimfi iz Jadera*, Archaeologia Adriatica, Vol.2 No.1, Svibanj 2009

GIUNIO 2014. : Kornelija A. Giunio, *Novitates u arheološkim istraživanjima antičkog Zadra*, Klasični Rim na tlu Hrvatske, Arhitektura - Urbanizam - Skulptura, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb

GLAVIČIĆ 2009. : Miroslav Glavičić, *Epigrafska baština rimskodobnog Epidaura*, Archaeologia Adriatica, Vol.2 No.1, 2009.

GLAVIČIĆ 2014. : Miroslav Glavičić, *Organizacija uprave rimske provincije Dalmacije prema natpisnoj građi*, Klasični Rim na tlu Hrvatske, Arhitektura - Urbanizam - Skulptura, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb

GOLDSTEIN 2007. : Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Povijest, 21. Knjiga, Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb

GORENC 1967. : Marcel Gorenc, *Antika*, Izdavački zavod „Jugoslavija“, Zagreb

GORENC, VIKIĆ 1980. : M. Gorenc, B. Vikić, *Varaždinske Toplice – Aquae Iasae u antičko doba*, Varaždinske Toplice

GRAČANIN, BILOGRIVIĆ 2014. : Hrvoje Gračanin, Goran Bilogrivić, *Postrimski grad u južnoj Panoniji: primjer Siscije*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Vol.32 No.- Prosinac 2014.

GRIMAL 1968. : Pierre Grimal, *Rimska civilizacija*, Izdavački zavod „Jugoslavija“, Beograd
Helenizam i Rimska republika, Povijest, 3. knjiga, Biblioteka Jutarnjeg lista, 2007

Historijski putopis kroz Bosnu i Hercegovinu; Prahistorija – Rimsko doba – Srednji vijek, odabrao i pripremio Edin Urjan Kukavica, Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske PREPOROD, Zagreb, 2012

HORMAN, RADIMSKY 1892. : Kosta Horman, Vjenceslav Radimsky, *Ošanići kod Stoca*, Glasnik Zemaljskog muzeja, godina 4, knjiga 1, januar – mart 1892, Sarajevo

HOTI 1992. : Marina Hoti, *Sisak u antičkim izvorima*, Opuscula archaeologica, Vol. 16 No. 1 Prosinac 1992, Zagreb

ILAKOVAC 2001. : Boris Ilakovac, *Kad je popločen i ukrašen emporij rimske kolonije Jader*, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol.32-33 No.1 Srpanj 2001, Zagreb

IMAMOVIĆ 1977. : Enver Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo

IMAMOVIĆ 1994. : Enver Imamović, *Prostor Bosne i Hercegovine u prethistoriji i antici*, Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, Sarajevo

IMAMOVIĆ 1996. : Enver Imamović, *Urbanizam na tlu Bosne i Hercegovine u prethistorijsko i antičko doba*, Urbano biće Bosne i Hercegovine, Međunarodni centar za mir, Institut za istoriju, Sarajevo

IMAMOVIĆ 1998. : Enver Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Art 7, Sarajevo

IMAMOVIĆ 2002. : Enver Imamović, *Srebrenica i okolica u rimsko doba*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knjiga XVII, Muzej istočne Bosne, Tuzla

IMAMOVIĆ 2002. : Enver Imamović, *Problem Argentarije*, ANUBiH, Godišnjak, knjiga XXXII, CBI, knjiga 30, Sarajevo

IMAMOVIĆ 2010. : Enver Imamović, *Arheološka topografija Donje Neretve prethistorijskog i antičkog doba*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Knjiga 1, (HISTORIJA, HISTORIJA UMJETNOSTI, ARHEOLOGIJA), Sarajevo

JELIČIĆ - RADONIĆ 2008. : Jasna Jeličić – Radonić, *Amfiteatar i zapadni bedemi Salone*, Tusculum: časopis za solinske teme, Vol.1. No. 1. Rujan 2008, Solin

JELIČIĆ - RADONIĆ, SEDLAR 2009. : Jasna Jeličić – Radonić, Ana Sedlar, *Topografija antičke Salone (I) Salonitanska Urbs vetus*, Tusculum: časopis za solinske teme, Vol. 2. No. 1. Rujan 2009, Solin

JELIČIĆ - RADONIĆ, SEDLAR 2011. : Jasna Jeličić – Radonić, Ana Sedlar, *Topografija antičke Salone (III) Salonitanska Urbs occidentalis*, Tusculum: časopis za solinske teme, Vol.4. No. 1. Rujan 2011, Solin

JELIČIĆ – RADONIĆ (pdf): Jasna Jeličić – Radonić, *Tragovi carskog kulta u Saloni*, Znakovi i riječi – Signa et litterae II, Zagreb

JEREMIĆ 2006. : Gordana Jeremić, *Mozaici građevine sa oktogonom iz antičkog Naisa*, Niš i Vizantija V, simpozijum, Zbornik radova, Niš

KALE 1990. : Eduard Kale, *Povijest civilizacija*, Školska knjiga, Zagreb

KARLIĞA 2012. : Bekir Karlığa, *Rijekama ka Zapadu: neispričana priča o razvoju civilizacija: dokumentarni serijal o razvoju civilizacije*, (sažetak epizoda dokumentarnog filma), MEDAM, Medeniyet Araştırmaları Merkezi Bahçeşehir University, civilization studies center, Istanbul

Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek, Povijest, 5. knjiga, Biblioteka Jutarnjeg lista, 2007

KELLNER 1895. : Ivan Kellner, *Rimski građevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, godina 7, knjiga II, april – juni 1895, Sarajevo

KOŠČEVIĆ 2002. : Remza Košćević, *Nekoliko rjeđih neobjavljenih nalaza iz Siscije*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, Vol.19 No.1, 2002.

KOŠČEVIĆ 2003. : Remza Košćević, *Antičke staklene posude iz Siscije*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, Vol.20 No.1, 2003.

KRAUZE 2013. : Arnaulf Krauze, *Kelti, istorija i mit o jednom zagonetnom narodu*, Laguna, Beograd

KRALJEVIĆ 1984. : Gojko Kraljević, *Rimski novci iz castruma kod Doboja*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, Arheologija, nova serija, sveska, tom 39, Sarajevo

KUK 2007. : Majkl Kuk, *Kratka historija čovečanstva*, Book & Marso, Beograd

KURTO 1996. : Nedžad Kurto, *Ishodište urbanog bića u Bosni i Hercegovini*, Urbano biće Bosne i Hercegovine, Međunarodni centar za mir, Institut za istoriju, Sarajevo

LISIČAR 1971. : Petar Lisičar, *Grci i Rimljani*, Školska knjiga, Zagreb

LOLIĆ 2015. : Tatjana Lolić, *Urbanizam antičke Siscije*, Ciklus predavanja – „Sisak u svjetlu novih arheoloških istraživanja“ Gradski muzej Sisak

LJUBOMIROVIĆ 2004. : Irena Ljubomirović, *Naisus u novoj provinciji između Istoka i Zapada*, Niš i Vizantija III, simpozijum, Zbornik radova, Niš

MAMFORD 2006. : Luis Mamford, *Grad u istoriji, njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi*, Book & Marso, Novi Beograd

MAI 2004. : Manfred Mai, *Kratka povijest svijeta*, Mozaik knjiga, Zagreb

MARIĆ 1968. : Zdravko Marić, *Japodske nekropole u dolini Une*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, sveska XXIII, Sarajevo

MARIĆ 1972. – 1973. : Zdravko Marić, *Arheološka istraživanja na gradini u Ošanićima kod Stoca 1963. godine*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, Arheologija, nova serija, sveska – tom XXVII/XXVIII, Sarajevo

MARIĆ 1973. : Zdravko Marić, *Daorsi - Ime, teritorija i etnička pripadnost plemena Daorsi*, ANUBiH, Godišnjak, knjiga X, CBI, knjiga 8, Sarajevo

MARIĆ 1975. – 1976. : Zdravko Marić, *Arheološka istraživanja Akropole ilirskog grada Daors..a na gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, Arheologija, nova serija, sveska – tom XXX/XXXI, Sarajevo

MARIĆ 1978. : Zdravko Marić, *Depo pronađen u ilirskom gradu Daors..*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, Arheologija, nova serija, sveska – tom XXXIII, Sarajevo

MARIĆ 2000. : Zdravko Marić, *Helenistički uticaji na ilirsko pleme Daorsa*, ANUBiH, Godišnjak, knjiga XXXI, CBI, knjiga 29, Sarajevo

MARIĆ 2000. : Zdravko Marić, *Od Butmira do Desitijata*, Ilidža, Sarajevo

MARIJAN 2011. : Boško Marijan, *Gradina u Ošanićima – transformacija prapovijesnog gradinskog u urbano naselje*, Histria antiqua, Vol.20 No.20 Listopad 2011

MARIJANOVIĆ 1984. : Brunislav Marijanović, *Završna istraživanja akropole na Gradini u Ošanićima*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, Arheologija, nova serija, sveska – tom 39, Sarajevo

MARIJANOVIĆ 1988. : Brunislav Marijanović, *Helenizam*, u *Arheološki leksikon BIH, Tom I*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo

MARIN 1997. : Emilio Marin, *Ave Narona*, Matica hrvatska, Zagreb

MARIN 1999. : Emilio Marin, *Narona – Vid kod Metkovića*, Metković, Split

- MARIN 2002. : Emilio Marin, *Longae Saloniae*, Arheološki muzej, Split
- MARIN 2002. : Emilio Marin i suradnici, *Erešove bare*, Arheološki muzej, Split
- MARIN 2016. : Emilio Marin, *Augusteum Narona*, Art bulletin, No.65, Srpanj 2016
- MARINKOVIĆ 2014. : Vinka Marinković, *Mramorne skulpture iz Narone – problem muzejske prezentacije*, Portal, No.5, Zagreb
- MARDEŠIĆ 2009. : Jagoda Mardešić, *Teatar i hram u Saloni*, Archaeologia Adriatica, Vol.2 No.1 Svibanj 2009.
- MAŠKIN 2005. : Anikolaj Aleksandrovič Maškin, *Istorija starog Rima*, Beograd
- MAYER 1935. : Antun Mayer, *Ime Mursa*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 16 No. 1 Travanj 1935.
- MAYER 1935. : Antun Mayer, *Iasi*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol.16 No.1 Travanj 1935.
- MESIHOVIĆ 2007. : Salmedin Mesihović, *Autarijati*, Sarajevo (u rukopisu), dopunjena verzija magistarskog rada : *Problem kulturne i narodnosne zajednice Autarijata*, Zagreb, 2004
- MESIHOVIĆ 2007. : Salmedin Mesihović *Dezitijati*, Sarajevo (u rukopisu), dopunjena verzija doktorske disertacije : *Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba*, Zagreb, 2007
- MESIHOVIĆ 2008. : Salmedin Mesihović, *INSCRIPTIONES LATINARVM SARAEVONENSIS (sa kraćim pregledom naseobinske kulture u antičko doba) – doprinos historiji sarajevskog prostora u antičko doba*, Historijska traganja, br. 1, Institut za istoriju, Sarajevo
- MESIHOVIĆ 2009. : Salmedin Mesihović, *Svpplementvm rebellio Illyrici I. Gemanikova „Pounjska ofanziva“*, Historijska traganja, br.4. Institut za istoriju, Sarajevo
- MESIHOVIĆ 2009. : Salmedin Mesihović, *CIVES COLINAE RIS...?*, *Likovi s antičkih spomenika rogatičko-romanijskog područja*, ANUBiH, Godišnjak, knjiga 36, CBI, knjiga XXXVIII, Sarajevo

MESIHOVIĆ 2010. : Salmedin Mesihović, *Aevum Dolabellae – Dolabelino doba*, ANUBiH, Godišnjak, CBI, knjiga 39, Sarajevo

MESIHOVIĆ 2011. : Salmedin Mesihović, *Antiqvi Homines Bosnae*, Filozofski fakultet Sarajevo

MESIHOVIĆ 2013. : Salmedin Mesihović, *Orbis romanvs*, udžbenik za historiju starog Rima, Filozofski fakultet u Sarajevu, Odsjek za historiju, Sarajevo

MESIHOVIĆ 2014. : Salmedin Mesihović, *PROCONSVLES, LEGATI ET PRAESIDES, Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo

MESIHOVIĆ, ŠAČIĆ 2015. : Salmedin Mesihović, Amra Šaćić, *Historija Ilira*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo

MIGOTTI 2014. : Branka Migotti, *Urbanizam i arhitektura rimske Panonije*, Klasični Rim na tlu Hrvatske, Arhitektura - Urbanizam - Skulptura, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb

MILIĆ 1994. : Bruno Milić, *Razvoj grada kroz stoljeća I, Prapovijest – antika*, Školska knjiga, Zagreb

MILIĆEVIĆ BRADAČ 2004. : Marina Milićević Bradač, *Stara Grčka: Grci na Crnome moru*, Školska knjiga, Zagreb

NESTOROVIĆ 1952. : Bogdan N. Nestorović, *Arhitektura starog veka*, Naučna knjiga, Beograd

NEUHAUSER 2014. : Tina Neuhauser, *Roman Provincial Theatres. A Review*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, Vol.31 No.1, Studeni 2014, Zagreb

NEMETH – EHRLICH, KUŠAN – ŠPALJ 2014. : Dorica Nemeth – Ehrlich, Dora Kušan – Špalj, *AQUAE IASAE, Varaždinske Toplice*, Klasični Rim na tlu Hrvatske, Arhitektura - Urbanizam - Skulptura, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb

NIKIĆ 1983. : Dušan Nikić, *Prilog proučavanju predrimskih i rimskih komunikacija na području Livna, Glamoča i Duvna*, ANUBiH, Godišnjak, knjiga XXI, CBI, knjiga 19, Sarajevo

NOVAK 1961. : Grga Novak, *Stari Grci na Jadranskom moru*, JAZU 332

OLUJIĆ 2007. : Boris Olujić, *Povijest Japoda*, Srednja Europa, Zagreb

OMERČEVIĆ 2002. : Bego Omerčević, *Privređivanje na tlu današnje Bosne i Hercegovine u kasnoantičkom razdoblju*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knjiga XVII, Muzej istočne, Tuzla

OMERČEVIĆ 2009. : Bego Omerčević, *Rimska poljoprivredna naselja na tlu današnje Bosne i Hercegovine*, Povijesni zbornik: godišnjak za kulturu i povijesno nasljeđe, br. 4, Osijek

OMERČEVIĆ 2010. : Bego Omerčević, *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, Off-set, Tuzla

Prapovijest i prve civilizacije, Povijest, 1. Knjiga, Biblioteka Jutarnjeg lista, 2007

PALLOTTINO 2008. : Massimo Pallottino, *Etruščani - Etruskologija*, Svitava, Zagreb

PAŠALIĆ 1959. : Esad Pašalić, *Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu – Arheologija, nova serija, sveska XIV, Sarajevo

PAŠALIĆ 1960. : Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo

PAŠALIĆ 1984. : Esad Pašalić, *Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere*, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine (od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast), Veselin Masleša, Sarajevo

PAŠKVALIN 1960. - 1961. : Veljko Paškvalin, *Bronzana votivna ruka iz Sasa*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Arheologija, nova serija, sveska – tom XV/XVI, Sarajevo

PAŠKVALIN 1981. : Veljko Paškvalin, *Arheološki nalazi s teatarskom tematikom s područja S. R. Bosne i Hercegovine*, Separatum - Antički teatar na tlu Jugoslavije, Saopštenja sa naučnog skupa 14. – 17. april 1980, Novi Sad

PAŠKVALIN 1986. : Veljko Paškvalin, *O utvrđenjima u Bosni i Hercegovini u rimsko doba*, Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Arheološko društvo Vojvodine, referati XII kongresa arheologa Jugoslavije, Novi Sad

PAŠKVALIN 1988. : Veljko Paškvalin, *Doba kasne antike (Dominat)*, u *Arheološki leksikon BiH, Tom I*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo

PAŠKVALIN, FORIĆ 2006. : Veljko Paškvalin, Melisa Forić, *Slučajni rimski nalaz iz Krivoglavaca kod Vogošće*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak, knjiga XXXV, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 33, Sarajevo

PAŠKVALIN 2000. : Veljko Paškvalin, *Skulptorske i klesarske radionice u antičkim krajevima u zaleđu Salone i Narone*, ANUBiH, Godišnjak, knjiga XXXI, CBI, knjiga 29, Sarajevo

PAŠKVALIN 2012. : Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici sa područja Bosne i Hercegovine*, ANUBiH LXXXIII, CBI, Knjiga 9, Sarajevo.

PATSCH 1892. : Karl Patch, *Revidiran natpis iz Humca*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, godina IV, knjiga II, april – juni 1892, Sarajevo

PATSCH 1893. : Karl Patsch, *Dva odlomka rimske opeke, (Cigleni biljeg legije III. Flavia Felix iz Vitine kod Ljubuškog. Cigleni biljeg legije XIV gemina Martia vietrix iz Velike Kladuše u kotaru cazinskom)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, godina V, knjiga IV Sarajevo

PATCH 1896. : Karl Patsch, *Japodi*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, godina VIII, knjiga I, Sarajevo

PATSCH 1896. : Karl Patsch, *Dva otiska na ciglama iz Ljubuškog*, Glasnik Zemaljskog muzeja, godina 8, knjiga II, april – juni, Sarajevo

PATCH 1898. : Karl Patsch, *Japodi*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, godina 10, knjiga 2, Sarajevo

PATSCH 1906. : Karl Patsch, *Pseudo – Skylaxovo jezero; Prinos povijesti donjeg poriječja Neretve*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, godina 18, knjiga IV, oktobar – decembar 1906, Sarajevo

PATSCH 1907. : Karlo Patsch, *Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije*, Glasnik Zemaljskog muzeja, godina 19, knjiga 4, Sarajevo

PATCH 1912. : Karl Patsch, *Bosna i Hercegovina u rimsko doba*, Izdanje knjižare J. Studničke, Sarajevo

PATSCH 1915. : Karlo Patsch, *Zbirke rimskih i grčkih starina u B.-H. Zemaljskom muzeju*, Sarajevo

PATSCH 1996. : Karlo Patsch, *Povijest i topografija Narone*, Matica Hrvatska, Ogranak u Mtkoviću

PERINIĆ – MURATOVIĆ 2004. : Ljubica Perinić Muratović, *Vojnički kultovi u Mursi*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol.36 No.1 Srpanj 2004., Zagreb

PETROVIĆ 1976. : Petar Petrović, *Niš u antičko doba*, Izdavačka ustanova „Gradina“, Niš

PINTEROVIĆ 1978. : Danica Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Centar za znanstveni rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Osijek

PIPLOVIĆ 2012. : Stanko Piplović, *Karakteristike i problemi urbanističkoga razvitka Salone*, Tusculum : časopis za solinske teme, Vol.5 No.1 Rujan 2012., Solin

RADMAN - LIVAJA 2001: Ivan Radman – Livaja, *Rimski projektili iz Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 34, No. 1, 2001.

RADMAN – LIVAJA 2004. : Ivan Radman – Livaja, *Militaria Sisciensia – Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Katalozi i monografije Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 1., Zagreb, 2004.

RADMAN - LIVAJA 2008. : Ivan Radman – Livaja, *In Segestica ...*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, Vol.24 No.1 Srpanj 2008., Zagreb

RADIMSKI 1891. : Vjenceslav Radimski, *Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, godina 3, knjiga I; januar – mart, 1891, Sarajevo

RADIMSKY 1891. : Vjenceslav Radimsky, *Rimska utvrda na Crkvenici i kastrum kod Doboja*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, godina 3, knjiga III, juli – septembar 1891, Sarajevo

RADIMSKY 1892. : Vjenceslav Radimsky, *Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, knjiga I, godina IV, januar – mart 1892, Sarajevo

RADIMSKY 1892. : Vjenceslav Radimsky, *Dalji predmeti nađeni kod rimske utvrde na Crkvenici kod Doboja*, Glasnik Zemaljskog muzeja, godina 4, knjiga II, april – juni 1892, Sarajevo

RADIMSKY 1892. : Vjenceslav Radimsky, *Rimska naseobina i trnski castrum kod Banjeluke*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, knjiga III, godina IV, juli – septembar, Sarajevo

RADIMSKY 1893. : Vjenceslav Radimsky, *Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća (Ostanci rimskog doba)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, godina V, knjiga I, Sarajevo

RADIMSKY 1894. : Vjenceslav Radimsky, *Izveštaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893.*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, godina 6, knjiga I, januar – mart, Sarajevo

RADIMSKY 1896. : Vjenceslav Radimsky, *Ostanci rimske ciglane i ciglarske peći u Sarajevu*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, godina VIII, knjiga I, Sarajevo

RADONIĆ - JELIČIĆ 2014. : Jasna Jeličić – Radonić, *Urbanizam i arhitektura rimske Dalmacije*, Klasični Rim na tlu Hrvatske, Arhitektura - Urbanizam - Skulptura, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb

RAUNIG 1962. : Branka Raunig, *Oružje iz Kostela kod Bihaća*, Zbornik krajiških muzeja

RAUNIG 1972. : Branka Raunig, *Japodski kameni sepulkralni i sakralni spomenici*, Poseban otisak iz starinara, organa arheološkog instituta, nova serija – knjiga XXIII, Beograd

RAUNIG 2004. : Branka Raunig, *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda*, ANUBIH knjiga LXXXII, CBI, knjiga 8, Sarajevo

RAUNIG 2007. : Branka Raunig, *Sljemenasti poklopci iz Bihaćkog polja*, ANUBiH, Godišnjak, knjiga XXXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 34, Sarajevo

REGULIER 2005. : Catherine Regulier, *Najveće kulture svijeta – Grčka*, Extrade d. o. o, Rijeka

RENFREW 1987. : Colin Renfrew, *Archaeology and Language: The puzzle of Indo-European Origins*, Cambridge University Press, New York

Rimsko Carstvo, Povijest, 4. knjiga, Biblioteka Jutarnjeg lista, 2007

ROSSI 2013. : Renzo Rossi, *Knosos – grad labirint, velike tajne arheologije*, EPH Media, Zagreb

ROSTOVCEV 1990. : Mihail Rostovcev, *Istorija starog sveta, Grčka – Rim*, Matica srpska, Novi Sad

SANADER 1999. : Mirjana Sanader, *Principija rimskog vojnog logora – uzor forumu kolonijalnih gradova?*, *Histria Antiqua*, časopis međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju, sv./ vol. 5, Pula

SANADER 2009. : Mirjana Sanader, *Antički gradovi u Hrvatskoj*, Školska knjiga, Zagreb

SERGEJEVSKI 1930. : Dimitrije Sergejevski, *Epigrafski i aheološki nalazi (Šipovo, Livno, Domavia, Bosanska Crvica, Žgunjevsko polje, Skelani)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, Sarajevo

SERGEJEVSKI 1936. : Dimitrije Sergejevski, *Aquae S... bei Sarajevo*, *Novitates musei Saraviaensis*, *Novosti iz Bosansko – Hercegovačkog Muzeja*, No. 13, Sarajevo

SERGEJEVSKI 1939. : Dimitrije Sergejevski, *Arheološki nalazi kod Bihaća i Bosanskog Novog*, Glasnik Zemaljskog muzeja, prva sveska (za historiju i etnografiju), Sarajevo

SERGEJEVSKI 1947. : Dimitrije Sergejevski, *Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, Groblje „Vasiljeva bašča“, Kota 586 u selu Osijeku*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, nova serija, sveska II, Sarajevo

SERGEJEVSKI 1947. : Dimitrije Sergejevski, *Vodič po zbirci kamenih spomenika Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, I izdanje, Svjetlost, Sarajevo

SERGEJEVSKI 1947. : Dimitrije Sergejevski, *Nalazi antičkog novca iz Sarajeva i okolice*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, Sarajevo

SERGEJEVSKI 1949 - 1950. : Dimitrije Sergejevski, *Japodske urne*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sveska IV – V, Sarajevo

SERGEJEVSKI 1962. : Dimitrije Sergejevski, *Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Arheologija, sveska XVII, Sarajevo

SIŠIĆ 1922. : Ferdo Sišić, *Rimska uprava u Dalmaciji i Panoniji*, Narodna starina, Vol. 1 No. 1 Travanj 1922

SOLARIĆ 2009. : Miljenko Solarić i Nikola Solarić, *Lumbardska psefizma najstariji dokument o podjeli zemlje u Hrvatskoj iz početka 4. ili 3. stoljeća pr. Kr.*, Geodetski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Kartografija i geoinformacije, Vol.8 No.12, Zagreb

SOLDI 2013. : Sebastiano Soldi, *Perzopolis – tajni grad, velike tajne arheologije*, EPH Media, Zagreb

SREJOVIĆ 1965. : Dragoslav Srejović, *Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961 - 1962.*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knjiga VI, Muzej istočne Bosne, Tuzla

STIPČEVIĆ 1974. : Aleksandar Stipčević, *Iliri, povijest, život, kultura*, Školska knjiga, Zagreb

SUIĆ 1965. : Mate Suić, *Autohtoni elementi u urbanizmu antičkih gradova našeg primorja*, Naučno društvo BiH, Godišnjak, knjiga III, CBI, knjiga 1, Sarajevo

SUIĆ 1976. : Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb

SUIĆ 1981. : Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet Zadar, Zadar

SUIĆ 1985. : Mate Suić, *MVRSENSIA QUADEM (ad CIL III 3288; CIL III, 3289 10260)*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 18 No. 1 Srpanj 1986.

ŠAČIĆ 2011. : Amra Šaćić, *Antički epigrafski spomenici Istočne Hercegovine*, završni diplomski (magistarski) rad, Sarajevo

ŠKEGRO 1991. : Ante Škegro, *Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini (na osnovi epigrafskih izvora)*, Godišnjak, knjiga XXIX, CBI, knjiga 27, ANUBiH, Sarajevo

ŠKEGRO 1999. : Ante Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Zagreb

TADIĆ 1990. : Milutin Tadić, *Rimski cilindrični sunčanik iz Diluntuma (Stolac)*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, nova serija, tom 45, Sarajevo

TONČINIĆ 2011. : Domagoj Tončinić, *Spomenici VII legije na području rimske provincije Dalmacije*, Arheološki muzej u Splitu, Split

TONČINIĆ 2015. : Domagoj Tončinić, *U potrazi za rimskim vojnim logorima u Sisciji*, Ciklus predavanja – „Sisak u svjetlu novih arheoloških istraživanja“ Gradski muzej Sisak

TRUHELKA 1891. : Ćiro Truhelka, *Rimska cesta u kotaru srebreničkom*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, godina III, knjiga 3, juli – septembar, Sarajevo

TRUHELKA 1892. : Ćiro Truhelka, *Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, Rimska zgrada u Zenici, Rimske razvaline kod Stoca i u okolici*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, godina 4, knjiga IV, oktobar – decembar 1892, Sarajevo

TRUHELKA 1895. : Ćiro Truhelka, *Abrakasa-gema iz Sarajeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, godina 7, knjiga II, april – juni 1895, Sarajevo

TSETSKHLADZE 2006. : Gocha R. Tsetskhladze, *Greek colonisation: an account of Greek colonies and other settlements overseas*, Volume one, Leiden, Boston

VIKIĆ-BELANČIĆ 1978. : Branka Vikić-Belančić, *Tipovi naselja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Novija arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, 22. do 25. listopada 1975, Serija: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, vol. 2, Zagreb, 1978

VITAS, POPOVIĆ 2015. : Nadežda Gavrilović Vitas; Bojan Popović, *Kasnoantički domus u Skelanima (municipium Malvesiatium)*, Arheološki institut, Beograd

VRBANOVIĆ 1981. : Stjepan Vrbanović, *Prilog proučavanju topografije Siscije*, Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici: znanstveni skup 100. obljetnici Društva, Zagreb, od 14. do 16. studenog 1978. godine. Serija: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, vol. 6, Zagreb, 1981

VUKELIĆ, PERNJAK 2013. : Vlatka Vukelić, Dejan Pernjak, *Rekonosciranje i pokušaj ubikacije siscijanskoga amfiteatra*, Povijesni prilozi, Vol.44 No.44 Srpanj 2013., Zagreb

WILKES 2001. : John Wilkes, *Iliri*, Laus, Split

ZAMAROVSKY 1965. : Vojtjeh Zamarovsky, *Tajne carstva Hetita*, Epoha, Zagreb

ZANINOVIĆ 1966. : Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati, I dio, Politička povijest i teritorijalna rasprostranjenost Delmata*, ANUBiH, Godišnjak, knjiga IV, CBI, knjiga 2, Sarajevo

ZANINOVIĆ 1980. : Marin Zaninović, *Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike, Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Hrvatsko arheološko društvo, znanstveni skup – Metković, 4-7. listopada 1977, Split

ZANINOVIĆ 1981. : Marin Zaninović, *Siscia u svojim natpisima*, Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolini: znanstveni skup 100. obljetnici Društva, Zagreb od 14. do 16. studenog 1978. godine. Serija: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, vol. 6, Zagreb, 1981

ZANINOVIĆ 1986. : Marin Zaninović, *Pojava antike u središnjoj Hrvatskoj*, Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području, Izdanja Hrvatskog arheološkog Društva, vol. 10, 1986.

ZANINOVIĆ 1996. : Marin Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, Školska knjiga, Zagreb

ZANINOVIĆ 2002. : Marin Zaninović, *Mogorjelo od vile do kastruma*, ANUBiH, Godišnjak, knjiga XXXII, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 30, Sarajevo

ZELENIKA 1960. - 1961. : Anđelko Zelenika, *Nalaz rimskog nadgrobnog spomenika u Humcu kod Ljubuškog*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, Arheologija, nova serija, sveska – tom XV/XVI, Sarajevo

ENCIKLOPEDIJE, RJEČNICI, INTERNET

BENSON 1993. : Morton Benson, *Englesko-srpskohrvatski rečnik*, Treće izdanje, Prosveta, Beograd

DIVKOVIĆ 2006. : Mirko Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik*, Dunja, Bjelovar

KLAIĆ 2004. : Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi, tuđice i posuđenice*, Nakladni zavod MH, Zagreb

POPOVIĆ 1999. : Milan Popović, *Rečnik nemačko-srpski i srpsko-nemački: (sa gramatikom nemačkog jezika)*, Biblioteka Školski rečnici, JRJ, Zemun

READER'S DIGEST 2006. : *Povijest svijeta, velika obiteljska enciklopedija (događaji, ljudi i datumi koji su oblikovali svijet)*, Reader's Digest, Mladinska knjiga, MKT Print

SREJOVIĆ, CERMANOVIĆ – KUZMANOVIĆ 1989. : Dragoslav Srejović, Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, Srpska književna zadruga, Beograd

The Times, Atlas svjetske povijesti, dopunjeno izdanje za Jugoslaviju, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1986

Vojna enciklopedija 1958. : Izdanje redakcije vojne enciklopedije, Beograd

<http://hr.glosbe.com>, 17. 9. 2017, 21:10.

www.mdc.hr/Split, Arheološki muzej u Splitu, 3. 4. 2017, 16:20

www.municipiumskelani.net, 1.3. 2017, 14:30; 12. 09. 2017, 15: 10

www.a-m-narona.hr, 2. 3. 2017, 15:30, 15:40

SAŽETAK

Grčki gradovi su razvili snažnu kolonizaciju i bogatu privrednu razmjenu na cijelom prostoru Mediterana te su uveli urbanistička načela i graditeljske inovacije, gradsko planiranje, jake fortifikacije, katastarsku podjelu zemljišta, nove arhitektonske elemente. Arhitekt i urbanist Hipodam formulisao je urbanističku shemu koja je predviđala pravilnu podjelu gradskog područja s nekoliko širokih uzdužnih ulica, preko kojih je prelazilo nekoliko okomitih ulica s velikim brojem jednako udaljenih malih ulica. Grci su izvršili najveći kulturni utjecaj na ilirska plemena koja su nastanjivala Hercegovinu, posebno na Daorse. Njihovo plemensko središte Daorson (Ošanići kod Stoca) pripada naselju mediteranskog tipa, gdje se uočavaju elementi helenističke gradske civilizacije.

Rimljani su poslije sloma Batonovog ustanka trajno zavladaali prostorima današnje Bosne i Hercegovine i započeli proces romanizacije ilirskog naroda. Ilirik je postao rimska provincija, geografsko i administrativno podijeljen na Gornji Ilirik - Dalmacija i Donji Ilirik – Panonija.

Dolaskom Rimljana započeo je proces koji je Bosnu i Hercegovinu pretvorio u multietničku, multivjersku i multikulturalnu zemlju. Vojnici su nosioci novih tehnologija i velikih društvenih promjena te urbanizacije. Kolonizacija bosanskohercegovačkog prostora značila je početak jednog novog rimskog perioda u historiji ovih područja.

Na bosanskohercegovačkoj teritoriji podižu se brojna utvrđenja iz kojih su rimske posade bdjele nad pokorenim ilirskim plemenima. Zbog strateških razloga Rimljani su gradili gustu mrežu putova i pored njih podizali svoje stanice i druga naselja.

Italici, kao doseljenici koji su se smjestili u urbana središta, i vojska su pridonijeli prodiranju rimske kulture, civilizacije i načina života Rimljana u Iliriku. Rimski doseljenici donose cjelokupno naslijeđe rimske civilizacije.

Rimljani su, kako bi učvrstili svoju vlast na osvojenim teritorijama, provodili politiku jačanja gradskih institucija te osnivanja gradova. Na onim mjestim i teritorijama poznatim po tragovima domorodačkih naselja razvila su se i nicala rimska naselja. Nekoliko ih je podignuto uz termalna i mineralna vrela. Prema pravnom statusu naselja su mogla biti municipiji ili kolonije. Gradovi su bili izrađeni po standardima visoke rimske civilizacije. Bili

su opremljeni tekućom vodom, kanalizacijom, hipokaustnim sistemom zagrijavanja. Odlikovali su se geometrijskom pravilnom shemom ulica, koje su se sijekle pod pravim uglom i dijelile stambene blokove na dijelove jednake veličine. U svakom gradu je izgrađen forum sa kurijom, ukrašen kipovima careva, te hramovima i termama do kojih je vodio akvedukt. Mnogi arheološki nalazi svjedoče o stanovništvu, običajima i načinu života u antičkim gradovima.

Na prostor Bosne i Hercegovine naselili su se Italici, Orijentalci i Grci, među kojima su bili veterani nagrađivani, na ime vojne službe, poljoprivrednim imanjima. Procesom urbanizacije i romanizacije došlo je do formiranja poljoprivrednih imanja i izgradnje poljoprivrednih naselja. Podizanje rustičnih vila utjecalo je na provođenje kolonizacije, modernizaciju poljoprivredne proizvodnje te veći razvoj privrede. Vile rustike su, uz urbana naselja, bile glavni nosilac procesa romanizacije i primjene novih tehnologija u poljoprivredi. Osim toga, predstavljale su trgovački i zanatsko-proizvodni centar.

Ključne riječi: grčka kolonizacija, Hipodam, Daorson, romanizacija, urbanizacija, arheološki nalazi

SUMMARY

Greek cities developed strong colonization and rich economic exchange throughout the Mediterranean, and introduced urban principles and construction innovations, urban planning, strong fortifications, cadastral division of land, new architectural elements. Architect and urban planner Hippodamus formulated an urban plan that envisioned a proper division of the city area with several wide longitudinal streets, intersected by several vertical streets and with a large number of equally distant small streets. The Greeks made the greatest cultural impact on the Illyrian tribes that inhabited Herzegovina, especially the Daors. Their tribal center Daorson (Ošanići near Stolac) is a Mediterranean-type settlement, with notable elements of the Hellenistic urban civilization.

After the breakdown of Bato's uprising, the Romans permanently took control of the territory of today's Bosnia and Herzegovina and began the process of romanization of the Illyrian people. Illyricum became the Roman province, geographically and administratively divided into Upper Illyricum - Dalmatia and Lower Illyricum - Pannonia.

The arrival of the Romans marked the beginning of a process that turned Bosnia and Herzegovina into a multi-ethnic, multi-religious and multi-cultural country. Soldiers are the bearers of new technologies and major social changes, as well as urbanization. The colonization of the Bosnian-Herzegovinian area was the beginning of a new Roman period in the history of this region.

In the territory of Bosnia and Herzegovina numerous fortifications were raised, from which the Roman garrisons watched over the Illyrian tribes. For strategic reasons, the Romans built a dense network of roads and along them raised their outposts and other settlements.

The Italic peoples, as settlers who populated urban centers, and the army contributed to the penetration of Roman culture, civilization and the way of life in Illyricum. Roman settlers brought the entire legacy of Roman civilization with them.

The Romans, in order to consolidate their power in the conquered territories, implemented a policy of strengthening city institutions and establishing cities. In those places and territories that are well known for the traces of indigenous settlements, Roman settlements developed and sprang up. Several settlements were built near thermal and mineral springs. According to the legal status of the settlements, they could be municipia or colonies.

The cities were built in line with standards of the high Roman civilization. They had running water, the sewage system and the hypocaust heating system. They were distinguished by the geometrically correct street pattern, which intersected at right angles and divided housing blocks into parts of the same size. In each city a forum with a curia was built, decorated with statues of the emperors, and temples and thermals connected with an aqueduct. Many archaeological finds attest to the population, customs and the way of life in ancient cities.

The Italic and Oriental peoples, as well as the Greeks, settled in the territory of Bosnia and Herzegovina, among them veterans rewarded for their military service, with agricultural estates. The process of urbanization and romanization resulted in the formation of agricultural estates and the construction of agricultural settlements. Raising rustic villas affected the implementation of colonization, modernization of agricultural production and greater development of the economy. Rustic villas, along with urban settlements, were the main carrier of the process of romanization and the application of new technologies in agriculture. In addition, they were trading, craft and manufacturing centers.

Keywords: Greek colonization, Hippodamus, Daorson, romanization, urbanization, archaeological finds

BIOGRAFIJA

Amina Veladžić rođena je 3. 4. 1988. u Sarajevu, gdje je završila osnovnu i srednju školu. Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, Odsjek za historiju, okončala je bachelor studij u septembru 2013. godine. Master studij upisala je 2014. također na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, Odsjek za historiju, Katedra za arheologiju.